

การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์
กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์
INTEGRATION OF BUDDHIST ECONOMICS
AND THE ECONOMIC THEORY OF E.F. SCHUMACHER

พระประภาส ปณฺญาคโม (ดอกไม้)

ดุขฎฐินิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฎฐิบัณฑิต
สาขาวิชาปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์
กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์

พระประภาส ปณฺญาคโม (ดอกไม้)

ดุชนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**Integration of Buddhist Economics
And the Economic Theory of E.F. Schumacher**

Phra Praphas Paññāgāmo (Dokmai)

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Philosophy)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย เรื่อง
“การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์” เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชา ปรัชญา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิภิโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบดุษฎีนิพนธ์

ประธานกรรมการ
(ศ.ดร.ประยงค์ แสนบุราณ)

กรรมการ
(พระราชวรเมธี, รศ.ดร.)

กรรมการ
(พระครูภาวนาไพฑิคุณ, ผศ. ดร.)

กรรมการ
(รศ.อุดม บัวศรี)

กรรมการ
(ผศ.ดร.หอมหวล บัวระภา)

คณะกรรมการควบคุมดุษฎีนิพนธ์

พระครูภาวนาไพฑิคุณ, ผศ. ดร. ประธานกรรมการ
รศ.อุดม บัวศรี กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระประภาส ปญญาคโม/ดอกไม้)

- ชื่อคุณิพนธ์** : การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์
กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์
- ผู้วิจัย** : พระประภาส ปณฺญาคโม / ดอกไม้
- ปริญญา** : พุทธศาสตรคุณิพนธ์บัณฑิต (ปรัชญา)
- คณะกรรมการควบคุมคุณิพนธ์**
: พระครูภาวนาโพธิคุณ, ผศ.ดร. พธ.บ.(ศาสนา),
M.A.(Philosophy), M.A.(Political Science),
M. Phil.(Philosophy), Ph.D.(Philosophy)
: รองศาสตราจารย์ อุดม บัวศรี, ป.ธ.๗, พ.ม., พธ.บ.(ปรัชญา),
M.A.(Philosophy)
- วันที่ทำเสร็จสมบูรณ์** : ๒๙ พฤษภาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

คุณิพนธ์นี้วิจัยเพื่อการบูรณาการแนวคิดเศรษฐศาสตร์ วิธีการดำเนินการวิจัยคือ รวบรวมข้อมูลจากข้อมูลปฐมภูมิและทุติยภูมินำมาวิเคราะห์แล้วตกผลึกแนวคิดเพื่อนิพนธ์งานนี้ คุณิพนธ์มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑. เพื่อศึกษาหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ ๒. เพื่อศึกษาทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ ๓. เพื่อการบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ การวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร ใช้วิธีวิเคราะห์เชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า

พุทธเศรษฐศาสตร์มีทางออกในการบริหารจัดการความต้องการอย่างเหมาะสม ลักษณะการดำเนินสายกลางของพุทธเศรษฐศาสตร์ มีเป้าหมายให้บุคคลได้รับความสุขสูงสุดที่พึงได้รับ เป็นความสุขที่เกิดจากการมีชีวิตที่ดีอย่างบริบูรณ์ ตลอดจนช่วยเหลือแบ่งปันปัจจัยในการดำรงชีวิตส่วนเกินให้แก่ผู้ที่ยากกว่าในสังคม ซึ่งก็คือเป้าหมายในทางพุทธเศรษฐศาสตร์

เศรษฐศาสตร์ของชูเมกเกอร์คือ ที่สำคัญที่สุดคือมนุษย์ หน่วยการผลิตแรกคือชุมชนอำนาจการตัดสินใจ ๑ ควบคุมมาจากชุมชนเท่านั้นและให้ตระหนักถึงภูมิวิเศษให้มาก เพราะมนุษย์กับทรัพยากรต่างพึ่งพาอาศัยกัน ทรัพยากรต้องใช้อย่างน้อยที่สุดประหยัดที่สุด และการตัดสินใจทางเศรษฐกิจต้องตั้งอยู่บนหลักพุทธที่สำคัญคือ การละชั่วและเพียรทำดี

แนวคิดที่สำคัญในการบูรณาการคือ ทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรธรรมชาติ วิธีการ ขวัญและกำลังใจ ผลการผสมผสานแนวคิดแบบองค์ธรรมในสัมมิตี คือ ประหยัด ความพอดี ประโยชน์ สันติ ในทางเศรษฐศาสตร์นี้การไม่เบียดเบียนในทรัพยากรเป็นสิ่งสำคัญที่สุด ชูเมกเกอร์เห็นว่ามนุษย์ทุกคนที่ทำงานนั้นควรเป็นไปเพื่อเป้าหมายในการเต็มเต็มความเป็นธรรมชาติ เพราะทุกชีวิตร่วมอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ต่างพึ่งพาอาศัยกัน แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ต่อมนุษย์และธรรมชาติ การบูรณาการเชิงสังคม คือ เป็นคนเย็น เห็นใจผู้อื่น ชีวิตที่กลมกลืนกับธรรมชาติ ฉลาดการใช้ชีวิต มีจิตเอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่สังคม อุดมด้วยความดี อุทิศชีวิตเพื่อสังคม เป็นการบูรณาการทั้งแบบ พุทธเศรษฐศาสตร์และสหเศรษฐศาสตร์

Dissertation Title : Integration of Buddhist Economics
and the Economic Theory of E.F. Schumacher

Researcher : Phra Praphas Paññāgāmo (Dokmai)

Degree : Doctor of Philosophy (Philosophy Studies)

Dissertation Supervisory Committee

: Phrakhru Bhavanabodhikun, Asst.Prof.Dr., B.A.(Religion),
M.A.(Philosophy, M.A.(Political Science,
M. Phil.(Philosophy), Ph.D.(Philosophy)

: Assoc. Prof. Dr. Udom Buasi, Pali VII, Dip. in Ed.,
B.A.(Philosophy), M.A. (Philosophy)

Date of Graduation : May 29, 2018

Abstract

The aims of this documentary research were 1) to study the economic concepts in Buddhism; 2) to study the economic theory of E.F. Schumacher; 3) to study the integration of Buddhist economics and Schumacher's economic theory. The obtained data were analyzed by the descriptive analysis method. The research results were as follows:

The Buddhist economics has the appropriate solution to manage the demand characteristically through the middle path practices with the aim of creating happiness from the perfection of being human and charity to the underprivileged in the society. This is the goal of Buddhist economics.

Schumacher's economics says that most importance is humanity. The first production unit is the community. Any decision-making power should come from the community only and be very ecologically aware because humans and resources depend on each other. The resources must be used as economically as possible and the economic decisions must be based on the Buddhist principles of avoiding bad-deeds and doing good-deeds.

The important the concept of the integration of Buddhist economics and Schumacher's economic theory are: human resource, natural resource, methods, encouragement and cheerfulness. The results of the integration can be seen in four dimensions: conservation, appropriateness, advantages and peace without the natural harm. Schumacher viewed that all humans should work with the aim to fulfill the nature because all live in the same ecological system and depend on one another. This shows peace between human and nature. The social integration of the concepts resulted in calm living, sympathy for the others, well living with nature, life intellectual, generous mind, social dedication and good ideal. In short, it is 'the intelligent and generous living'; this is the integration in the forms of bi-economics and multi-economics.

กิตติกรรมประกาศ

ดุขฎีนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จขึ้นได้ก็ด้วยได้รับความอนุเคราะห์จากบุคคลหลายฝ่าย ผู้ศึกษาวิจัยจึงขอประกาศจารึกเกียรติคุณไว้ด้วยความสำนึกในพระคุณที่ท่านได้ให้ความเมตตากรุณาเป็นอย่างสูงแก่ผู้ศึกษาวิจัยดังนี้ ก่อนอื่นขอขอบพระคุณคณะกรรมการควบคุมดุขฎีนิพนธ์ พระครูภาวนาโพธิคุณ, ผศ.ดร.และ รศ.อุดม บัวศรี ที่ได้กรุณาให้คำปรึกษาและให้ข้อเสนอแนะตลอดจนตรวจสอบรูปแบบ เนื้อหาสาระของดุขฎีนิพนธ์ฉบับนี้ตั้งแต่แรกเริ่มจนสำเร็จสมบูรณ์เป็นรูปเล่มอย่างเรียบร้อยด้วยดี

ขอขอบพระคุณ ศ.ดร.ประยงค์ แสนบุราณ ที่ได้เมตตาเป็นประธานในการสอบดุขฎีนิพนธ์ และให้ข้อคิดเห็นที่เป็นประโยชน์เพิ่มเติมในการปรับปรุงดุขฎีนิพนธ์และเจริญพรขอขอบคุณ ผศ.ดร.หอมหวล บัวระภา ที่ได้กรุณาเป็นกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิในการสอบดุขฎีนิพนธ์ รวมทั้งได้ชี้แนะในการจัดหาเอกสารข้อมูลเพิ่มเติมสำหรับใช้ประกอบในการจัดทำดุขฎีนิพนธ์นี้จนสำเร็จได้ด้วยดีเช่นเดียวกัน และขอขอบพระคุณอาจารย์ทุกท่านและกัลยาณมิตรทุกคนในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น ที่ได้ให้ความอุปการะและให้กำลังใจตลอดเวลาที่ศึกษาอยู่ในสถาบันแห่งนี้

กราบขอบพระคุณท่าน ว.วชิรเมธี ที่ได้เมตตาอนุเคราะห์ทุนการศึกษาในครั้งนี้ถึงแม้จะเป็นเพียงส่วนหนึ่งในจำนวนทั้งหมด แต่ก็เป็นทุนที่ต่ออายุการศึกษาในครั้งนี้ให้ลุล่วงไปได้ด้วยดี กราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณมา ณ ที่นี้ด้วย

เจริญพรขอบคุณคณะญาติโยมทุกท่านที่ให้ความอุปการะทั้งด้านทุนทรัพย์โดยเฉพาะโยมแม่ทองนาค ภูมุล ผู้ถวายค่าเทอมการศึกษาในการเรียนดุขฎีบัณฑิต ตลอดถึงญาติโยมบ้านขามป้อมที่ได้ถวายข้าวน้ำโภชนาอาหาร และจัดปัจจัยตลอดการศึกษาในครั้งนี้ รวมถึงกัลยาณมิตรทุก ๆ ท่าน

หากเนื้อหาสาระในดุขฎีนิพนธ์ฉบับนี้จะเกิดประโยชน์ใด ๆ แก่ผู้ที่สนใจแล้วไซ้ ผู้วิจัยขอยกขึ้นเป็นเครื่องสักการบูชาแด่พระรัตนตรัย พระคุณของบิดามารดาผู้ให้ชีวิตและครูบาอาจารย์ผู้ถ่ายทอดให้มีวิชาความรู้ ตลอดทั้งผู้มีพระคุณทั้งหลาย ด้วยความเคารพและเทิดทูนเป็นอย่างสูง

นอกจากนั้น ขอกราบพระคุณและขออนุโมทนาขอขอบคุณเจ้าของผลงานด้านหนังสือและงานวิจัยทุกชิ้น ที่ผู้ศึกษาได้นำมาเป็นเอกสารอ้างอิงในดุขฎีนิพนธ์ฉบับนี้ ผลแห่งคุณงามความดี อันเกิดจากดุขฎีนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใคร่ขอน้อมถวายเป็นสักการบูชาแด่พระรัตนตรัย พระคุณบิดามารดา โยมพ่อโยมแม่ คณะครูอุปัชฌาย์อาจารย์ เพื่อนพี่น้องผองกัลยาณมิตร ตลอดถึงญาติโยมผู้มีอุปการะคุณทุกท่าน พร้อมทั้งขออุทิศผลบุญแด่บรรพชนโบราณบัณฑิตผู้ประพันธ์หนังสือตำราทุก ๆ ท่าน ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ขอให้ท่านทั้งหลายเหล่านั้น จงประสบแต่ความสุขความเจริญด้วยกันทุกท่าน ทุกคน เทอญว.

พระประภาส ปณฺญาคโม (ตอกไม้)

พฤษภาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๔
๑.๔ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๖
๑.๗ ประโยชน์ที่ได้รับ	๑๖
บทที่ ๒ หลักพุทธเศรษฐศาสตร์	๑๗
๒.๑ หลักพุทธเศรษฐศาสตร์	๑๗
๒.๑.๑ กรอบหลักพุทธเศรษฐศาสตร์	๑๙
๒.๑.๒ คุณลักษณะและองค์ประกอบของพุทธเศรษฐศาสตร์	๒๑
๒.๑.๒.๑ องค์ประกอบที่ ๑ : มัชฌิมาปฏิปทา	๒๑
๒.๑.๒.๒ องค์ประกอบที่ ๒ : โยนิโสมนสิการ	๒๕
๒.๑.๒.๓ องค์ประกอบที่ ๓ : อปัมมาทรรม	๒๗
๒.๑.๓ แนวคิดในการสร้างตัวชี้วัดด้วยพุทธเศรษฐศาสตร์	๒๘
๒.๑.๓.๑ ตัวชี้วัดผลผลิต	๒๙
๒.๑.๓.๒ ตัวชี้วัดผลลัพธ์	๒๙
๒.๑.๓.๓ ตัวชี้วัดผลกระทบ	๓๐
๒.๑.๓.๔ ตัวชี้วัดปัจจัยนำเข้า	๓๐
๒.๑.๓.๕ ตัวชี้วัดกระบวนการ	๓๑
๒.๒ ตัวชี้วัดเพื่อกำหนดระดับของความพอเพียง	๓๒
๒.๒.๑ ความพอประมาณ	๓๓
๒.๒.๒ ความมีเหตุผล	๓๗
๒.๒.๓ การมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี	๓๙

๒.๓ แนวทางในการประยุกต์ใช้ตัวชี้วัด	๔๐
๒.๓.๑ ระดับบุคคล	๔๑
๒.๓.๒ ระดับครัวเรือน	๔๕
๒.๓.๓ ระดับองค์กร	๔๙
๒.๓.๔ ระดับชุมชน	๕๕
๒.๓.๕ ระดับประเทศ	๕๘
๒.๔ สรุป	๖๒
บทที่ ๓ ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์	๖๕
๓.๑ ความหมายของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์	๖๕
๓.๒ ความเป็นมาของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์	๖๗
๓.๓ ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์	๖๗
๓.๔ การพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักเศรษฐศาสตร์	๗๙
๓.๕ พัฒนาการแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์ตะวันตก ที่มีอิทธิพลส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจ	๘๔
๓.๖ กระบวนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามทฤษฎีตะวันตก	๘๗
๓.๗ สรุป	๙๕
บทที่ ๔ การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์	๙๖
๔.๑ สารสำคัญของหลักพุทธเศรษฐศาสตร์	๙๖
๔.๒ หลักพุทธเศรษฐศาสตร์และแนวคิดทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์	๙๗
๔.๒.๑ หลักพุทธเศรษฐศาสตร์	๙๗
๔.๒.๒ แนวคิดทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์	๙๘
๔.๓ การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชู เมกเกอร์ แบบองค์ธรรม	๙๙
- ประหยัด	๙๙
- ความพอดี	๑๐๑
- ประโยชน์	๑๐๑
- สันติ	๑๐๒
๔.๔ การบูรณาการเชิงสังคม	๑๐๓
- เป็นคนเย็น	๑๐๓
- เห็นใจผู้อื่น	๑๐๔
- ชีวิตที่กลมกลืนกับธรรมชาติ	๑๐๔
- ฉลาดการใช้ชีวิต	๑๐๔

- มีจิตเอื้อเฟื้อ	๑๐๕
- เพื่อแผ่สังคม	๑๐๕
- อุดมด้วยความดี	๑๐๕
- อุทิศชีวิตนเพื่อสังคม	๑๐๕
๔.๕ แนวคิดในการบูรณาการ	๑๐๖
๔.๖ สรุป	๑๐๖
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัย อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ	๑๐๙
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๐๙
๕.๒ อภิปรายผลการวิจัย	๑๑๓
๕.๓ ข้อเสนอแนะ	๑๑๖
๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๑๑๖
๕.๓.๒ ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป	๑๑๖
บรรณานุกรม	๑๑๘
ประวัติผู้วิจัย	๑๒๔

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. คำย่อภาษาไทย

๑.๑ คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการอ้างอิง การอ้างอิงในระบบจะระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำชื่อคัมภีร์ ดังตัวอย่างเช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖/๑๐ หมายถึง ทีฆนิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๐ ข้อที่ ๑๖ หน้าที่ ๑๐ ดังนี้

พระวินัยปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๖-๗	วิ.จ. (ไทย)	= วินัยปิฎก จุฬวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

๑๐	ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณาสก	(ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุกก.(ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.สตุตก.(ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๔	อง.ทสก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๔	อง.เอกาทสก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกาทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ธ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส	(ภาษาไทย)
๒๙			

ฎีกาปกรณ์วิเสส

๑	วิสุทธิ.ฎีกา (ไทย)	= ปรมัตถมัชฌิมสูตร	วิสุทธิมรรคมหาฎีกา	(ภาษาไทย)
---	--------------------	--------------------	--------------------	-----------

บทที่ ๑

บทนำ

๑. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

นับตั้งแต่มนุษย์เรารู้จักกำเนิดเกิดมาบนโลกนี้ ถือได้ว่าคนเราเกิดพร้อมกับปัญหาและต้องเผชิญกับปัญหา รวมถึงภัยอันตรายต่างๆ มากมาย ซึ่งปัญหาและภัยอันตรายเหล่านั้นเองที่ทำให้มนุษย์เกิดความรู้สึกหวาดกลัว และความกลัวเป็นเหตุให้มนุษย์ต้องดิ้นรนต่อสู้ เพื่อแสวงหาหนทางที่จะทำให้มนุษย์รอดพ้นจากสภาพปัญหาและภัยอันตรายที่ตนเองกำลังเผชิญหน้าอยู่ในขณะนั้น ซึ่งการแสวงหาทางหลุดพ้นจากปัญหา หรือภัยอันตรายของมนุษย์นั้น สามารถจำแนกออกได้ ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มแรก เมื่อรู้สึกกลัวแล้วก็หาวิธีการเอาตัวรอดโดยการสยบยอม เพราะมีความเชื่อว่า มีสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติที่ทำให้เกิดปัญหาอันตรายเหล่านั้น จึงพากันไหว้วอน บวงสรวงอ้อนวอน เพื่อเอาอกเอาใจ สิ่งที่ตนเชื่อว่ามีอำนาจในการบันดาลความสุขความทุกข์ หรือทำให้ปัญหาหรือภัยอันตรายเหล่านั้นบรรเทาเบาบางหรือหมดไปได้ ซึ่งการกระทำของผู้คนในกลุ่มนี้ถือได้ว่า เป็นที่มาของศาสนาประเภทเทวนิยม^๑ กลุ่มที่สอง เมื่อรู้สึกกลัวมากๆ เข้า ก็ทำให้เกิดความกล้าเพื่อที่จะแสวงหาคำตอบ คือต้นตอของปัญหาและภัยอันตรายเหล่านั้นว่ามีสาเหตุหรือเกิดขึ้นมาได้อย่างไร ทำไมถึงเป็นอย่างนั้น แล้วจะรอดพ้นจากปัญหาหรือภัยอันตรายเหล่านั้นได้โดยวิธีใด แนวคิดแบบกลุ่มที่สองนี้เอง ซึ่งถือได้ว่าเป็นที่มาของความรู้ทางปรัชญาและวิทยาศาสตร์ ซึ่งได้มีพัฒนาการสืบต่อมาโดยลำดับ เริ่มจากวิทยาศาสตร์บริสุทธิ์ ก้าวลำนำหน้าสู่วิทยาศาสตร์ประยุกต์ หรือที่เราเรียกกันว่า วิทยาการศาสตร์สมัยใหม่ เมื่อพูดถึงปัญหาหรือภัยอันตรายที่มนุษย์เราต้องเผชิญ นับแต่อดีตกาลอันยาวนานต่อเนื่องมาจวบจนปัจจุบัน อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ ประเภทแรก ปัญหาหรือภัยภายนอก หมายถึงภัยอันตรายที่เกิดจากปรากฏการณ์ทางธรรมชาติแวดล้อมภายนอกกาย เช่น ฝนตก น้ำท่วม ฟ้าร้อง ฟ้าผ่า แผ่นดินไหว ภูเขาไฟระเบิด หรือภัยอันตรายที่เกิดจากการถูกทำร้ายและการเบียดเบียนจากสัตว์เดรัจฉาน รวมถึงภัยอันตรายที่เกิดจากการทำลายล้างและเบียดเบียนจากมนุษย์ด้วยกันเอง ประเภทที่สอง ปัญหาหรือภัยภายใน หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นจากภายในตัวของมนุษย์เอง เช่น ปัญหาหรือภัยที่เกิดจากความผิดปกติ หรือความบกพร่องภายในร่างกาย และจิตใจ เช่น โรคภัยไข้เจ็บ หรือความเจ็บไข้ได้ป่วยที่เกิดขึ้นภายในร่างกายของเรา บางครั้งดูเหมือนว่าเราจะมีสภาพแวดล้อมที่ดีสังคมที่ดีมีความพร้อมและทันสมัยในทางเทคโนโลยี มีความสะดวกสบาย แต่คนเราก็กังมีปัญหาที่คุกคามคุณภาพชีวิตทางด้านจิตใจอยู่ เราจึงจัดปัญหาและภัยเหล่านี้ว่า เป็นปัญหาหรือภัยภายใน

ปัญหาที่เกิดจากตัวบุคคลหรือสังคมนำหลักพุทธธรรมสำคัญที่ควรจะนำมาประยุกต์ได้กับลักษณะทั่วไปของเศรษฐศาสตร์คือ เน้นการพึ่งตนเอง : ความหมายในทางพุทธธรรมคือ

^๑ ฟัน ดอกบัว, ศาสนาเปรียบเทียบ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โสภณการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๑๐-๑๑.

ความสามารถในการพัฒนาตนเองด้วยการพิจารณาอย่างแยกคาง เห็นความเป็นจริงของความไม่เที่ยงแท้แน่นอน ขณะที่มีความหมายที่มักเข้าใจกันในทางเศรษฐศาสตร์คือ เน้นการใช้ชีวิตอย่างไม่ประมาท : เป็นข้อที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวดทั้งในแง่ความหมายทางธรรม และยังนำมาประยุกต์กับเศรษฐกิจได้ เน้นอหิงสา หรือการละเว้นจากการสร้างเงื่อนไขที่ก่อให้เกิดความรุนแรง : ประโยชน์ข้อนี้ก่อให้เกิดความร่วมมือกันแทนที่จะเป็นการแข่งขัน ซึ่งมีทางเป็นไปได้ และเป็นการใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพสูงสุดด้วย แต่สิ่งที่ต้องขจัดออกไปอย่างสิ้นเชิงคือ ความโลภ เน้นการดำเนินชีวิต และประกอบอาชีพการงานที่เป็นประโยชน์ สุจริต มีมานะอดทน สัมมาอาชีวะ : ข้อนี้จะเน้นการผลิต-ไม่ผลิต การบริโภค-ไม่บริโภค ในลักษณะที่ไม่เป็นผลดีแก่มนุษย์และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย เป็นการปฏิบัติธรรมหรือหน้าที่ที่จำเป็นแก่การดำรงชีวิตส่วนหนึ่ง เน้นการไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น : ข้อนี้ถือเป็นหัวใจของพุทธธรรม ในการดำเนินชีวิตไปตามทางสายกลางมุ่งเน้นสันติสุข ท่ามกลางในทางเศรษฐกิจ ที่ต้องแข่งขันกันอย่างดุเดือดเพื่อแย่งชิงผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นหลัก ถ้าหันมาร่วมมือกันสังคมก็จะได้รับประโยชน์มหาศาล พยายามละกิเลสและความโลภ : ความโลภนำไปสู่พฤติกรรมที่เน้นการเสี่ยง ที่มีผลกระทบต่อความไม่มั่นคงทางเศรษฐกิจ เป็นสาเหตุสำคัญ ที่อาจจะนำความเสียหายในทางเศรษฐกิจมาสู่ตนเองและสังคม การเน้นความซื่อสัตย์ สุจริต มีความละเอียด และเกรงกลัวการกระทำผิด : เน้นการมีจิตใจเป็นกุศลมีเจตนาหรือความตั้งใจดีต่อผู้อื่น จิตที่บริสุทธิ์ย่อมนำมาซึ่งจิตที่สงบและมีสติมั่นคง นำไปสู่ปัญญาและความพ้นทุกข์ เหล่านี้เป็นตัวอย่างหนึ่งของการนำเอาพุทธเศรษฐศาสตร์ ที่ได้จากพุทธธรรมไปประยุกต์ซึ่งอาจจะมองว่าเป็นเรื่องเพ้อฝัน แต่ถ้าหากทำได้ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจที่ดีกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันจะเป็นสิ่งเดียวกัน ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อสังคมส่วนรวม^๒ การศึกษาในแนวคิดนี้ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นประเด็นที่น่าศึกษาอย่างยิ่ง

อี เอฟ ชูเมกเกอร์ นักเศรษฐศาสตร์ชั้นนำชาวอังกฤษเคยตั้งข้อสังเกตถึงการบริโภคในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมว่าขาดมิติทางจริยธรรม เขาเคยยื่นสังเกตที่บริเวณพรมแดนระหว่างเมืองสองเมืองและเห็นรถขนขนมปังที่ร้านขนมปังผลิตขึ้นขายในเมืองหนึ่งนำไปส่งขายในอีกเมือง ในขณะที่รถขนส่งจากอีกเมืองก็แล่นสวนทางขนมปังประเภทเดียวกันที่ผลิตจากเมืองนั้นข้ามมาขายที่อีกเมืองเช่นกัน ที่เป็นเช่นนี้ แม้จะมีเหตุผลทางการตลาด แต่ก็ยังเป็นระบบที่ใช้ต้นทุนจากสังคมและระบบนิเวศอย่างสิ้นเปลือง เพราะต้องขนส่งวัตถุดิบและผลผลิตผ่านระยะทางไกล ชูเมกเกอร์ เสนอว่าระบบจะมีประสิทธิภาพมากขึ้นและเบียดเบียนสังคมและสิ่งแวดล้อมน้อยลง ถ้าผู้คนผลิตและบริโภคอาหารท้องถิ่น คือเป็นระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นที่มีขนาดเล็กแต่งดงาม และนี่เป็นส่วนหนึ่งของแนวคิดเรื่องเล็กนั้นงดงาม หรือ **Small is Beautiful** ที่เลื่องชื่อของเขา ในทำนองเดียวกัน นักธรรมชาติวิทยาเสนอว่า เราควรหันมาบริโภคโปรตีนจากธัญพืช แทนที่จะเน้นการตีนม เพราะหากเปรียบเทียบแล้ว ในการผลิตเพื่อให้ได้โปรตีนปริมาณเท่ากันนั้น การเลี้ยงโคนมจะต้องทำลายระบบนิเวศน์เช่นพื้นที่ป่ามากกว่าการปลูกถั่วเหลืองกว่าสิบเท่า ถ้าคิดอย่างนี้ ที่รณรงค์กันให้ตีนมอาจต้องคิดกันใหม่ การเลือกอาหารการกินและแบบแผนการบริโภคจึงเกี่ยวข้องกับจริยธรรมในระบบนิเวศจนถึงกับมีกลุ่มผู้บริโภคกลุ่มหนึ่งในยุโรป ได้เสนอแนวคิดเรื่อง **Ethical Living** ซึ่งเน้นจริยธรรมในการเลือกบริโภคเพื่อลดผลกระทบที่มีต่อสังคมและระบบนิเวศน์ สมาชิกของกลุ่มเหล่านี้จะไม่บริโภค

^๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมการศาสนา , ๒๕๔๒, หน้า ๓๙.

อาหารที่ต้องขนส่งมาจากระยะไกล ๆ โดยเฉพาะอาหารที่ต้องใช้เครื่องบินเป็นพาหนะขนส่ง เพราะเครื่องบินไม่เพียงแต่สร้างมลพิษทั้งทางเสียงและทางอากาศ แต่ยังเป็นภาระขนส่งที่ต้องใช้เชื้อเพลิงปริมาณมหาศาล นอกจากนี้ พวกเขาจะชักชวนกันให้ย้ายที่พักอาศัยมาอยู่ใกล้ที่ทำงาน เพื่อลดการใช้น้ำมัน หันมาบริโภคอาหารที่ใช้สารเคมีน้อย ใช้ของรีไซเคิล และส่วนใหญ่หันไปเป็นมังสวิรัติ ถ้าจะแปลคำว่า **ethical living** ในแง่นี้ละก็ คงจะหมายถึง การมีชีวิตพรหมจรรย์ คือ ดำเนินชีวิตไปตามวิถีแห่งจริยธรรมด้วยการบริโภคอย่างมีสติ และรู้จักประมาณ การหันมาใส่ใจกับสิ่งที่เรากินเราใช้ โดยเฉพาะอาหารที่เรารับประทานว่ามีจริยธรรมหรือไม่ ได้ทำให้เราเห็นถึงปัญหาของระบบทุนนิยมและการจัดการสมัยใหม่มากขึ้น ระบบการผลิตในโลกทุนนิยมได้ทำให้มิติทางจริยธรรมหดหายไป เพราะผู้ผลิตกับผู้บริโภคอยู่ห่างไกลจากกันมาก จนผู้บริโภคไม่มีโอกาสรับรู้ ว่า อาหารที่ตนบริโภคนั้นมาจากไหน ผู้ผลิตกระทำกับสัตว์เลี้ยงในฟาร์มอย่างไรบ้าง มีการใช้สารเคมีหรือฮอร์โมนกระตุ้นอะไรบ้างหรือไม่ก่อนที่จะกลายมาเป็นอาหารหน้าตาสะอาดในแพ็คเกจที่ถูกสุขอนามัยให้เรารับประทาน เราไม่เคยเห็นไก่ตอนที่ถูกฆ่า วัวถูกเชือด ไม้ดอกถูกเร่งด้วยฮอร์โมน หรือไม้ผลถูกเร่งด้วยเอ็นไซม์ เด็กถูกบังคับเข้านอนให้ทำงาน หรือแรงงานต่างด้าวถูกกักขังไว้ใช้งานเหมือนสัตว์ เพราะมีทางคุณธรรมและมนุษยธรรมเหล่านี้ถูกปิดไว้ด้วยระบบการผลิตขนาดใหญ่ที่ผู้บริโภคอยู่ห่างไกลออกไปจากวงจรการผลิตจนไม่รู้เห็นถึงความไร้คุณธรรมของกลไกการผลิต เราจึงกินใช้อย่างฟุ่มเฟือยโดยไม่เข้าใจว่าการบริโภคของตนนั้นอาจมีส่วนช่วยสนับสนุนระบบการผลิตที่ไร้มนุษยธรรมได้ เคยมีผู้นำอินเดียคนหนึ่งที่กล่าววิจารณ์ถึงความไร้มนุษยธรรมของระบบการผลิตอาหารของอเมริกาที่กระทำทารุณกรรมและทรมานสัตว์เพื่อให้ได้ผลผลิตตามความต้องการของตลาด ในอเมริกานั้นผู้บริโภคเนื้อไก่จะนิยมรับประทานเนื้ออกไก่ ซึ่งเป็นกล้ามเนื้อล้วน ๆ ที่มักฆ่าและแยกออกมาบรรจุแพ็คเกจกัน หากเราไปซูเปอร์มาร์เก็ตที่สหรัฐก็จะเห็นเนื้ออกไก่ที่ใส่แพ็คเกจนั้นมีความใหญ่โตมากจนไม่น่าเชื่อว่าอกไก่จะมีขนาดใหญ่ได้ขนาดนั้น ผู้นำอินเดียคนดังกล่าว ในฟาร์มที่เลี้ยงไก่เนื้อเพื่อให้ได้ออกไก่ขนาดใหญ่ขนาดนั้น ผู้เลี้ยงจะทำกรงไก่ที่ใช้ขังเลี้ยงไก่เหล่านี้ ให้เตี้ยที่สุด คือสูงเพียงแค่พอที่ไก่จะยืนอยู่ได้ ที่ทำให้กรงเตี้ยก็เพื่อบังคับให้ไก่ทั้งหลายต้องก้มหัวลงอยู่ตลอดเวลา การก้มหัวของไก่ต้องใช้กล้ามเนื้อบริเวณอกเพื่อรับน้ำหนัก และการออกแรงกล้ามเนื้ออกเช่นนี้ตลอดเวลาเพราะถูกบังคับให้ก้มนั้น จะทำให้ได้กล้ามเนื้อบริเวณอกไก่ที่มีขนาดใหญ่ หากพิจารณาจากมุมมองของชีวิตพรหมจรรย์แล้ว การอดทนซื้อไก่และเนื้ออกไก่ที่เลี้ยงมาเช่นนี้ ก็เท่ากับเป็นการส่งเสริมการทรมานสัตว์ จะมีชีวิตพรหมจรรย์ในโลกการบริโภคไร้พรหมแดนจึงต้องรู้ทันระบบอาหารที่ผลิตอย่างไร มนุษยธรรม ถึงแม้เป็นการทำเรื่องธุรกิจผู้วิจัยเห็นว่าควรนำแนวคิดมาทบทวนและแก้ไขให้ถูกต้อง

ปัญหาทุกปัญหาที่สังคมโลกและทุกประเทศ รวมถึงสังคมไทยกำลังเผชิญอยู่นั้น เป็นบทเรียนราคาแพงที่ทุกคนได้รับ สาเหตุที่แท้จริงของทุกปัญหานี้มาจากเหตุเพียงเหตุเดียว คือ ความด้อยคุณภาพของประชากร ทั้งระดับครอบครัว ระดับสังคม ระดับชาติ จำนวนประชากรที่มีคุณภาพต่ำเป็นจำนวนมากในสังคมเหล่านั้น ดังนั้นการแก้ปัญหาจึงต้องทำทุกวิถีทางที่จะสร้างคุณภาพที่สูงขึ้นไปแก่ประชาชนในสังคมไทย ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมปัจจุบันนี้ ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อีเอฟ ชุมเมเกอร์ ได้พูดถึงความพอดีในการจัดการสิ่งเหล่านี้ เช่นปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหาสังคม ก็เกิดจากฝีมือของคนเห็นแก่ตัว หวังเพื่อประโยชน์ส่วนตนทั้งสิ้น โดยไม่มองถึงความเดือดร้อนของคนอื่น เห็นความเดือดร้อนของคนอื่นเป็นเรื่องไกลตัว แต่ถ้าคนเราแก้ปัญหาตรงจุดนี้ได้ มองว่ามนุษย์

เท่าเทียมกัน และคนเหล่านี้ไม่เอาเปรียบกันมีจิตสำนึกดี เชื่อว่าปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมคงจะหายไป เพราะฉะนั้นคนที่เอาเปรียบคนอื่น หรือเห็นแก่ตัวควรจะมีปัญหาสังคม และเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมนี้เสีย แล้วปัญหาต่างๆ ก็จะไม่ตามมา จะแก้ไขปัญหาง่ายมาก เพียงแค่คนมีจิตสำนึก รู้จักคำว่า "หน้าที่ และมีวินัย " ปัญหาต่างๆ ก็คงไม่เป็นแบบวันนี้ และคงไม่ฝังรากจนเติบโตจนยากแก่การแก้ไข แต่ถ้าคิดจะแก้ไขก็คงไม่สายถ้าคิดจะทำ กระแสความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม และอิทธิพลของโลกาภิวัตน์ ก่อให้เกิดผลกระทบต่อชุมชนและบุคคลในสังคม ทั้งร่างกาย จิตใจ สติปัญญา อารมณ์ และค่านิยม ควรที่ทุกฝ่ายทั้งอำนาจรัฐและศาสนจักรต้องประสานร่วมมือกันป้องกันแก้ไข ปัญหาในระบบสังคม ค่านิยม อุดมการณ์ รวมทั้งคุณธรรม จริยธรรม และร่วมกันปลูกจิตสำนึกบุคคลในสังคมให้มีความรับผิดชอบต่อสังคมส่วนรวมมากขึ้นการแก้ปัญหาอย่างเป็นระบบ สิ่งที่สำคัญที่สุดคือการนำเอาหลักธรรมทางศาสนาประยุกต์เข้ากับการดำรงชีวิตในปัจจุบัน ควบคู่กับการสร้างคุณภาพชีวิตเยาวชนผู้เป็นประชากรใหม่ของสังคมในยุคต่อไป โดยสถาบันครอบครัวมีอิทธิพลต่อเยาวชนเป็นอย่างมาก เพราะเป็นสถาบันแรกที่ทำให้การอบรมทางด้านจิตใจ ให้ความรัก ความอบอุ่น เอาใจใส่ดูแล ทะนุถนอม ปกครองดูแลอย่างถูกต้องแล้วก็จะสามารถให้เยาวชนเป็นบุคคลที่มีคุณภาพและคุณธรรมได้อย่างแน่นอน อีกทั้งยังช่วยลดปัญหาให้กับสังคม ส่งผลให้สังคมมีความสุข เพราะเยาวชนในวันนี้ก็คือผู้นำและพัฒนาสังคมประเทศชาติในวันข้างหน้า

จากหลักการเหตุผลและปัญหาดังที่กล่าวมา จึงทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษาการบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ โดยใช้ทั้งทฤษฎีทางตะวันตกของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์และทางตะวันออกโดยเน้นมาที่พุทธศาสนาซึ่งใช้ปัญญาในการบูรณาการซึ่งเป็นคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงประทานไว้ในสมัยต่างๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นการแสวงจรร่วมระหว่างองค์ความรู้เกี่ยวกับการบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ เชิงปรัชญาเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตตามแนวคิดในวิทยาการศาสตร์สมัยใหม่กับหลักการในทางพระพุทธศาสนา โดยใช้กรอบแนวคิดในทางพุทธเศรษฐศาสตร์ ซึ่งการศึกษาจะประกอบไปด้วยการศึกษาถึงแนวคิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามแบบตะวันตกและในแนวทางพระพุทธศาสนา ว่ามีการบูรณาการทางความคิดอย่างไร และการบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ เชิงปรัชญามาใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตเชิงพุทธบูรณาการของคนในสังคมอย่างไรบ้าง

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาหลักพุทธเศรษฐศาสตร์
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์
- ๑.๒.๓ เพื่อการบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์

๓. ขอบเขตการวิจัย

๓.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้ศึกษางานในขอบเขตคือศึกษาหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ และทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ นำทั้งสองแนวคิดนี้มาผสมผสานกันซึ่งเป็นการบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ เพื่อให้ได้ทฤษฎีสมบูรณ์ที่สุดในงานวิจัยครั้งนี้

๓.๒ ขอบเขตด้านเอกสาร

๑) เอกสารปฐมภูมิ (Primary Sources) ได้แก่ พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ หนังสือ Small is Beautiful, E.F.Schumacher, 1993.

๒) เอกสารทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่ หนังสือ จิวแต่แจ้ว : เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ (สมบูรณ์ ศุภศิลป์ แปล) พุทธเศรษฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ตำราวิชาการต่าง ๆ เอกสาร บทความและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๔. นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

การบูรณาการ หมายถึง การนำศาสตร์หรือความรู้วิชาต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กันนำมาเข้าด้วยกันหรือผสมผสานได้อย่างกลมกลืนเพื่อประโยชน์ในการทำมาเข้าใจหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ ในที่นี้หมายถึงเอาหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ มาบูรณาการ

หลักพุทธเศรษฐศาสตร์ หมายถึง แนวคิดการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่โดยนำเอาหลักพุทธธรรมในข้อมัชฌิมาความพอดี โยนิโสมนสิการหรือการไตร่ตรองและรวมถึงความไม่ประมาทเข้าไปแก้ปัญหาก็สมเหตุสมผล

ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ หมายถึง แนวคิดการบริหารทรัพยากรในมิติเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ ที่มนุษย์ขาดด้านจริยธรรมให้มีจริยธรรมเพื่อการบริหารทรัพยากรต่างๆ

การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ หมายถึง การผสมผสานแนวคิดเพื่อการบริหารทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม เพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ในส่วนบุคคลและสังคม โดยใช้หลักพุทธเศรษฐศาสตร์เพื่อเติมเต็มด้านจริยธรรมของมนุษย์ในการบริโภคทรัพยากร ให้เกิดความเหมาะสมและสมดุลที่สุด

๕. ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในครั้งนี เน้นเอกสารวิจัยที่เป็นแนวคิดด้านการบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ เชิงปรัชญา ทั้งในของสังคมไทยและต่างประเทศ ตลอดจนแนวคิดด้านการบูรณาการชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้วิจัยได้ทำการศึกษาค้นคว้ารวบรวมเอกสารและผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง มีรายละเอียดดังนี้

๕.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้อง

อี.เอฟ.ชูเมกเกอร์ ได้กล่าวถึง พุทธเศรษฐศาสตร์ (Buddhist Economics) ในหนังสือชื่อ *Small is beautiful* ว่า ความเรียบง่ายกับหลักอหิงสานั้น มีความเกี่ยวพันกันอย่างใกล้ชิด โดยประจักษ์ชัด รูปแบบการบริโภคที่ดีเลิศซึ่งก่อให้เกิดความพอใจอย่างมากโดยการบริโภคแต่เพียงน้อยนั้น ช่วยให้มนุษย์สามารถมีชีวิต อยู่ได้โดยปราศจากความกดดันและความเครียดมากนัก และช่วยให้มนุษย์ปฏิบัติตามธรรมะเบื้องต้นของพระพุทธเจ้า ที่ว่าควรละเว้นความชั่วและทำความดีได้ โดยเหตุที่ทรัพยากรทางกายภาพมีอยู่โดยจำกัดทุกแห่งหน หากมนุษย์หาทางสนองความต้องการแห่งตนด้วยการใช้ทรัพยากรอย่างพอเหมาะพอควรย่อมเป็นที่ประจักษ์ชัดว่าจะทำให้ไม่ต้องไปแย่งชิงกับผู้อื่นมากเหมือนกับกรณีที่มีมนุษย์ต้องพึ่งพาการใช้ทรัพยากรในอัตราสูงนี้ฉันทิ ผู้ที่อาศัยในท้องถิ่นที่พึ่งพึ่งพาตนเองได้มาก ย่อมมีส่วนก่อความรุนแรงขนานใหญ่ได้น้อยกว่า ผู้ที่อยู่รอดได้ด้วยการพึ่งพา ระบบการค้าทั่วโลกฉันทิ นั้น ดังนั้นตามทัศนะของนักเศรษฐศาสตร์ชาวพุทธการผลิตโดยอาศัย ทรัพยากรในท้องถิ่น เพื่อสนองความต้องการในท้องถิ่นนั้นก็นับเป็นวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจที่มีเหตุผลมากที่สุด ส่วนการพึ่งพาสินค้าเข้าจากที่ห่างไกลและความจำเป็นที่ตามมาจะต้องส่งสินค้าออกไปให้ ผู้คนที่อยู่ห่างไกลและไม่เป็นที่รู้จัก นับเป็นการไม่ประหยัดอย่างยิ่งมีกรณียกเว้นเพียงบางกรณีที่มี เหตุผลอันสมควรเท่านั้น นักเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่จะยอมรับว่าการใช้บริการการขนส่งระหว่างบ้าน กับที่ทำงานในอัตราสูง เป็นเพียงความโชคไม่ดีเท่านั้น และไม่ใช่ว่ามาตรฐานการครองชีพที่ดี ทำนอง เดียวกัน นักเศรษฐศาสตร์ชาวพุทธย่อมถือว่าการสนองความต้องการของมนุษย์จากแหล่งที่ห่างไกล เป็นความล้มเหลวมากกว่าความสำเร็จ ในขณะที่นักเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่อาจอาศัยสถิติการเพิ่มขึ้น ของจำนวนตัน/ไมล์ ต่อประชากรหนึ่งคนที่เกิดจากระบบการขนส่งของประเทศ เป็นประจักษ์พยาน แห่งความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ แต่สำหรับนักเศรษฐศาสตร์ชาวพุทธข้อมูลสถิติเดียวกันนี้ชี้ให้เห็นถึง ความเสื่อมโทรมอันไม่น่าพึงปรารถนาอย่างยิ่งของรูปแบบการบริโภค เป็นความแตกต่างอันเด่นชัดอีก ประการหนึ่งระหว่างเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่กับเศรษฐศาสตร์ของพุทธศาสนิกชนเกิดจากการใช้ ทรัพยากรธรรมชาติ จูเวอนัล นักปรัชญาการเมืองชาวฝรั่งเศสคนสำคัญได้กล่าวถึงลักษณะของมนุษย์ ตะวันตกด้วยถ้อยคำซึ่งอาจถือเป็นบทนิยามนักเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่ได้ดี^๓

อี.เอฟ.ชูเมกเกอร์ ได้กล่าวถึง พุทธเศรษฐศาสตร์ (Buddhist Economics) ในหนังสือชื่อ *Small is beautiful*^๔ ว่าการวางแผนการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศกำลังพัฒนาส่วนใหญ่ ใช้ตัวอย่าง วิธีการจากประเทศที่พัฒนาแล้วเป็นแม่แบบในการพัฒนาประเทศสู่ระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ โดยมีได้ พิจารณาการดำรงอยู่ตามวิถีพุทธ ซึ่งชูเมกเกอร์ ได้พูดถึง สัมมาอาชีวะหรือการเลี้ยงชีพชอบที่ ประกอบอยู่ในมรรคที่มีองค์แปดหรือมีขมิมาปฏิบัติว่าเป็นรากฐานที่สามารถใช้วางแผนการพัฒนา ประเทศสู่ระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่แนวพุทธได้ ชูเมกเกอร์ ยังได้ชี้ให้เห็นถึงจุดเน้นที่แตกต่างกัน ระหว่างเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่กับพุทธเศรษฐศาสตร์ในเรื่องบรรทัดฐานของการดำเนินชีวิต โดยที่นัก

^๓ E.F.Schumacher, *Small is Beautiful*, (London: Vintage, 1993), สมบูรณ์ สุภศิลป์ : แปล, (โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, ๒๕๒๘), หน้า ๓๖-๓๗.

^๔ E.F.Schumacher, *Small is Beautiful*, หน้า ๓๘.

เศรษฐศาสตร์กระแสหลักเน้นตัวเลขปริมาณการบริโภคว่าเป็นตัวชี้วัดที่สำคัญของความกินดีอยู่ดีของคนในสังคม ยิ่งบริโภคมากก็ยิ่งแสดงถึงความกินอยู่ที่บริบูรณ์มาก ในขณะที่พุทธเศรษฐศาสตร์นั้น เน้นการได้มาซึ่งการมีชีวิตที่บริบูรณ์ จากการใช้ปัจจัยเพื่อการบริโภคในการดำรงชีวิตให้น้อยที่สุด

ศ.ดร.อภิชัย พันธเสน ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธเศรษฐศาสตร์ว่า ข้อถกเถียงในประเด็นเหล่านี้อยู่ที่จุดยืนของแนวความคิดที่แตกต่างกัน นั่นคือ ถ้าหากใช้จริยธรรมอรรถประโยชน์นิยม (utilitarianism) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของจริยธรรมมนุษยนิยม (humanism) ที่เน้นสิทธิในการครอบครองหรือการเป็นเจ้าของมนุษย์เหนือสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ทั้งหลาย และยังยอมให้ความ พึงพอใจหรืออรรถประโยชน์ของมนุษย์ถูกกำหนดโดยการบริโภคเป็นสำคัญ จะทำให้มนุษย์ตามแนวคิดเศรษฐศาสตร์กระแสหลักต้องพยายามดิ้นรน ที่จะได้รับการบริโภคให้มากที่สุด ภายใต้ภาวะความจำกัดโดยเปรียบเทียบ ของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในขณะใดขณะหนึ่ง ในขณะที่ได้ มีการพิจารณาถึงความเป็นธรรมของโอกาสในการใช้ทรัพยากรของคนในรุ่น ต่าง ๆ ประกอบด้วยแล้ว ในขณะที่จุดยืนของพุทธเศรษฐศาสตร์นั้นอยู่ในกระแสเดียวกับ จริยธรรมธรรมชาตินิยม (naturalism) ซึ่งเป็นกระแสความคิดเดียวกันกับ นิเวศวิทยาแนวลึก (deep ecology) ที่เน้นการดำรงอยู่ของดุลยภาพตามธรรมชาติ ซึ่งต้องไม่มีการก้าวล่วงโดยการกระทำของมนุษย์ มีผลให้มนุษย์ ไม่มีสิทธิที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญของสภาวะตามธรรมชาติได้ เพราะมนุษย์ก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งของสภาวะธรรมชาตินั้นด้วย ในขณะเดียวกัน จุดเน้นที่อาจจะมี ความต่างที่สำคัญระหว่างพุทธเศรษฐศาสตร์และนิเวศวิทยา แนวลึกก็คือพุทธเศรษฐศาสตร์ยอมรับการเปลี่ยนแปลงของทุกสิ่งทุกอย่าง ตามสภาวะความเป็นจริงตามธรรมชาติ อันเป็นส่วนสำคัญของความคิดใน เรื่องการไม่มีตัวตนหรืออนัตตา ซึ่งเป็นจุดเน้นที่สำคัญในพุทธธรรม การเน้นเช่นนี้คือการยอมรับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาตามสภาพความเป็นจริง ซึ่งมีผลในทางปฏิบัติเหมือนกับแนวคิดนิเวศวิทยาแนวลึก แต่มีวิธีที่แตกต่างกัน นั่นก็คือ ตามแนวคิดนิเวศวิทยาแบบลึกจะเน้นการงดเว้นการ กระทำของมนุษย์ที่จะไปสร้างผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยสิ้นเชิง แต่ถ้าเป็นแนวคิดตามแบบพุทธธรรมจะเน้นการดำรงชีวิตด้วย ความไม่ประมาทเป็นสำคัญ เพื่อพร้อมที่จะเผชิญการเปลี่ยนแปลงทุกชนิด ที่เกิดขึ้น มีผลให้มนุษย์ควรจะละเว้นจากการกระทำที่ไม่ถูกไม่ควร และเร่งกระทำแต่ในสิ่งที่ถูกที่ควรเป็นหลัก แนวคิดแบบหลังนี้เป็นการใช้สติให้ควบคู่ กับปัญญาในการดำรงชีวิตของมนุษย์ตลอดเวลา เนื่องจากพุทธเศรษฐศาสตร์ยอมรับการเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติ ที่เกิดขึ้นตลอดเวลา ประเด็นความ “ยั่งยืน” (sustainable) หรือไม่จึงมีได้เป็นปัญหาสำคัญที่จะต้องให้ความสนใจเป็นพิเศษ ที่สำคัญกว่าก็คือ จะตั้งรับหรือเผชิญการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างมีสติได้อย่างไร ทำอย่างไร จึงจะสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้โดยไม่เกิดความขัดแย้งซึ่งเป็นต้นเหตุของความทุกข์ ดังนั้น เมื่อสามารถทำให้ชีวิตมีความสุขอยู่ได้ทุกขณะจิต โดยไม่มี การเบียดเบียนตัวเองและสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ย่อมถือได้ว่าเป็นการดำรงชีวิตอย่างสมบูรณ์ที่สุดแล้ว ส่วนการที่ในที่สุดเผ่าพันธุ์ของมนุษย์จะอยู่คู่โลกอย่าง “ยั่งยืน” หรือไม่ ไม่นับว่าเป็นประเด็นสำคัญ แต่ผลที่เกิดขึ้นจริงจากแนวคิดเช่นนี้ก็คือ จะมีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมด้วยความระมัดระวังอย่างแท้จริง ดังเช่นในกรณีทฤษฎีว่าด้วยการประหยัด (theory of economy) ที่พัฒนามาจากบทสนทนาระหว่างพระเจ้าอุเทนและ พระอานนท์ ที่ได้นำมาอธิบายในบทที่ ๑๑ ย่อมเป็นประจักษ์พยานได้ดีว่า ถ้าหากมนุษย์ ได้ดำรงชีวิตด้วยการใช้ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์สูงสุด (maximize the utilization of resources) แทนเน้นการได้รับ

อรรถประโยชน์สูงสุดจากการ บริโภคทรัพยากรตามแนวคิดกระแสอรรถประโยชน์นิยมแล้ว จะเห็นได้ว่า ในที่สุดทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจะมีความ “ยั่งยืน” อยู่คู่กับโลกนานกว่าวิธีการใช้บนฐานคิดของอรรถประโยชน์อย่างแน่นอน

จุดยืนของหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ เนื่องจากเป้าหมายของความคิดแบบพุทธที่เกี่ยวกับมนุษย์ ซึ่งเป็น เป้าหมายเดียวกับธรรมชาติของมนุษย์ทั้งปวงในโลก คือการบรรลุความสุข และพ้นจากความทุกข์โดยสิ้นเชิง ดังนั้นความสุขของมนุษย์จึงจะต้องสูงกว่า กามสุขหรือสามีสุข จะต้องเป็นความสุขในขั้นนิรามีสสุขหรือความสุขที่ ไม่จำเป็นจะต้องตอบสนองด้วยวัตถุ ซึ่งรวมถึงมานสุข ขึ้นไปถึงขั้นวิมุตติสุข แต่ถ้าหากมนุษย์ยังไม่เข้าใจถึงความสุขที่สูงกว่ากามสุข ยังจะเพียงแต่เสพ กามสุขก็ได้ แต่จะต้องเสพด้วยความระมัดระวัง ไม่ให้เกิดเป็นความทุกข์ ตามมาในภายหลัง วิธีการเสพด้วยความระมัดระวัง มีหลักการที่สำคัญ ประการหนึ่งก็คือ จะต้องไม่เป็นการเบียดเบียนตัวเอง และไม่เป็นการเบียดเบียน ผู้อื่นพร้อมกันไปด้วย

การนำคำสอนของ พระพุทธเจ้ามาประยุกต์ เข้ากับแนวคิดในวิชาเศรษฐศาสตร์ที่พัฒนาขึ้นมาจากอารยธรรมตะวันตก ทั้งนี้เพราะเศรษฐศาสตร์ที่พัฒนามาจากตะวันตกนั้น “เป็นวิชาที่ว่าด้วยการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ที่จะทำให้ปัจเจกบุคคลได้รับความพึงพอใจสูงสุดภายใต้ทรัพยากรที่มีจำกัด และสามารถทำให้สังคมได้บรรลุถึงสวัสดิการทางสังคมสูงสุดภายใต้เงื่อนไขเดียวกัน” ในขณะที่พุทธเศรษฐศาสตร์เป็น “วิชาที่ว่าด้วยการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่จะทำให้ปัจเจกบุคคลและสังคมบรรลุซึ่ง ศานติสุข จากการมีชีวิตอยู่ในโลกของวัตถุ ภายใต้เงื่อนไขของการมีทรัพยากรที่จำกัด”^๕

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้แสดงปาฐกถาธรรมไว้เมื่อวันที่ ๙ มีนาคม ๒๕๓๑ ในหัวข้อ เศรษฐศาสตร์แนวพุทธโดยมีใจความว่า เศรษฐศาสตร์แนวพุทธมีลักษณะเป็นสายกลาง อาจจะเรียกว่า เศรษฐศาสตร์สายกลาง หรือ เศรษฐศาสตร์มัชฌิมาปฏิปทา ที่คุณภาพชีวิตกับความพึงพอใจมาบรรจบกัน หมายความว่า เป็นการได้รับความพึงพอใจด้วยการตอบสนองความต้องการโดยมีคุณภาพชีวิตเกิดขึ้น พระพุทธศาสนาถือว่า ความต้องการมีสองประเภท คือ ความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตนที่ไม่มีความจำกัด กับความต้องการมีชีวิตที่ดี (Well-being) ที่มีขอบเขตจำกัด และมนุษย์มักตระหนักรู้ตัวแต่ความต้องการประเภทที่หนึ่งเพื่อสนองความอยาก ซึ่งอาจจะขัดแย้งกับความต้องการประเภทที่สอง และย้อนกลับมทำลายชีวิตที่ดีเช่น มนุษย์ต้องการเสพรสอาหาร ทำให้มีการปรุงแต่งรสชาติให้เอร็ดอร่อย โดยใช้สิ่งที่ปรุงแต่งกลิ่นและสีซึ่งอาจจะเป็นโทษต่อร่างกาย เป็นอันตรายต่อสุขภาพหรือการบริโภคที่ต้องการความเอร็ดอร่อยโดยไม่มีประมาณหรือมากเกินไป ทำให้เป็นโรคอ้วน และเสี่ยงต่อการเป็นโรคอื่นๆ เพิ่มตามมา จนเสียคุณภาพชีวิตในที่สุด^๖

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวในหนังสือเศรษฐศาสตร์แนวพุทธว่า ถ้าพูดด้วยภาษาเศรษฐศาสตร์ตามแบบการบริโภคก็มีใช่เป็นเพียงการใช้สินค้าและบริการบำบัดความต้องการ เพื่อให้เกิดความพอใจอย่างเลื่อนลอยแต่การบริโภค คือการใช้สินค้าและบริการบำบัดความ

^๕ ศ.ดร.อภิชัย พันธเสน, **พุทธเศรษฐศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, พิมพ์ครั้งที่ ๔, ๒๕๕๘), หน้า ๒๕, ๓๗๓, ๖๗๑-๖๗๓.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๕๕), หน้า ๓๕.

ต้องการ เพื่อให้ได้รับความพึงพอใจโดยรู้ว่าจะได้คุณภาพชีวิต คือ จะเกิดผลดีแก่ชีวิตตรงตามความมุ่งหมายที่แท้จริงของการบริโภคอาหารเป็นต้นนั้น การบริโภคด้วยปัญญานี้ จึงเป็นหัวใจหรือเป็นศูนย์กลางของเศรษฐกิจที่ขอธรรม หรือที่เป็นสัมมา เพราะจะทำให้เกิดความพอดีของปริมาณและประเภทของสิ่งเสพบริโภค ที่จะสนองความต้องการเพื่อบรรลุจุดหมายที่ถูกต้องเป็นจริงของการบริโภคสินค้าและบริการแต่ละอย่างพร้อมนั้น การบริโภคด้วยปัญญาจะเป็นเกณฑ์มาตรฐานที่คุมการผลิต และจัดปรับกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างอื่น ๆ ให้พอดีป้องกันแก้ไขค่านิยมที่ผิดในสังคม เช่น ความนิยมฟุ้งเฟ้อฟุ่มเฟือยและลดการเบียดเบียนทั้งในสังคม และการเบียดเบียนธรรมชาติ ที่ทำให้มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างสิ้นเปลืองสูญเปล่า และก่อมลภาวะเกินกำลังที่จะขจัดในทางตรงข้าม การบริโภคอย่างขาดปัญญา คือบริโภคโดยไม่ได้พิจารณาไม่ตระหนักถึงถึงความมุ่งหมายที่แท้จริงของการเสพบริโภคสินค้าและบริการนั้นๆ เช่น บริโภคเพียงเพื่อสนองความต้องการทางค่านิยมในสังคม ให้โก้หรูหรา อวดฐานะ เป็นต้น นอกจากจะไม่สัมฤทธิ์จุดหมายที่แท้จริงของการบริโภคแล้ว ยังก่อให้เกิดความสิ้นเปลือง สูญเปล่า นำไปสู่การเบียดเบียนเพื่อนมนุษย์ และการทำลายสิ่งแวดล้อมหน้าซ้ำ การบริโภคอย่างขาดปัญญานั้น ทั้งที่สิ้นเปลืองมากมาย แต่กลับทำลายคุณภาพชีวิตที่เป็นจุดหมายอันแท้จริงของการบริโภคไปเสียอีก เช่น บริโภคอาหารโก้หรูหรา สิ้นเปลืองเงินหมื่นบาทไปแล้ว กลับทำลายสุขภาพ เกิดโรคร้าย บั่นทอนร่างกายและชีวิตของตนเอง ในขณะที่ผู้บริโภคด้วยปัญญาจ่ายเงินเพียง ๕๐ บาท กลับบริโภคแล้วได้ประโยชน์ที่สัมฤทธิ์จุดหมายของการบริโภคยิ่งในยุคปัจจุบันที่เศรษฐกิจแบบธุรกิจเพื่อกำไรสูงสุด แผ่ขยายเป็นโลกาภิวัตน์ กิจกรรมเศรษฐกิจด้านการผลิตได้ก้าวรุดหน้าไปไกลตามปกติ นั้น ผู้ผลิตทำหน้าที่เสมือนรับใช้ผู้บริโภค หรือเป็นผู้สนองความต้องการของผู้บริโภค และผู้บริโภคเป็นผู้กำหนดการผลิต^๗

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้กล่าวเรื่องเศรษฐศาสตร์กระแสหลักกับพุทธเศรษฐศาสตร์ไว้ว่า มีความแตกต่างกันอย่างสำคัญ ๒ ประการ คือ ๑) เศรษฐศาสตร์กระแสหลักพิจารณาความต้องการที่ไม่รู้จักเต็มนั้น คงอยู่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ทุกคนเป็นเหมือนกัน และดูเหมือนจะเป็นเช่นนั้นตลอดไป ไม่มีทางแก้ไขได้ ขณะที่พุทธเศรษฐศาสตร์ถือว่าขอบเขตของความต้องการเป็นสัมพัทธ์ภาพ ต่างออกไปตามอัตราความก้าวหน้าของการพัฒนาจิตของแต่ละบุคคล ซึ่งต่างคนก็ไม่เหมือนกัน และในขณะเดียวกันบุคคลก็สามารถที่จะเปลี่ยนแปลงได้ตามอัตราการพัฒนานั้น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือเศรษฐศาสตร์กระแสหลักถือว่าต้นเหตุเป็นสัญชาตญาณตามปกติของมนุษย์ แต่พุทธเศรษฐศาสตร์ถือว่าต้นเหตุเป็นต้นเหตุแห่งปัญหาของมนุษย์ คือ ความทุกข์ ดังนั้น หากจะแก้ปัญหาคือความทุกข์ จะต้องแก้ไขในทิศทางที่ลดต้นเหตุลงจนกระทั่งไม่มีเหลือเลยพระพุทธานุชาเชื่อว่ามนุษย์สามารถพัฒนาจากการดำรงชีวิตอยู่ด้วยต้นเหตุ ไปสู่การดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ๒) เศรษฐศาสตร์กระแสหลัก อธิบายความต้องการมีแบบเดียว แม้จะมีการพูดถึงความแตกต่างระหว่างความต้องการ (Want) และอุปสงค์ (Demand) ที่มีความหมายว่าเป็น ความต้องการที่มีอำนาจซื้อหนุนหลัง รวมถึงการแสดงถึงความแตกต่างระหว่างความจำเป็น (Need) ไปสู่ความต้องการ (Want) ตามลำดับก็ยังคงเป็นเพียงความแตกต่างโดยเงื่อนไขหรือโดยขีดระดับ แต่ทั้งหมดจะต้องมีอำนาจซื้อหนุนหลังเหมือนกัน อำนาจซื้อจึงกลายเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุด ที่มีอิทธิพลทำให้ทุกสิ่งทุกอย่างเกิดขึ้นได้จริงใน

^๗ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๕), หน้า ๖๒ - ๖๔.

วิชาเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก ขณะที่พุทธเศรษฐศาสตร์แยกอย่างชัดเจนว่า ความต้องการมี ๒ ประเภท ประเภทหนึ่งเรียกว่า ตัณหา อีกประเภทหนึ่งเรียกว่า ฉันทะ โดยให้ความสำคัญกับการแก้ปัญหาของมนุษย์ด้วยการปรับเปลี่ยนลดละความต้องการแบบตัณหา และส่งเสริมความต้องการแบบฉันทะ โดยไม่เอาอำนาจซื้อมาพิจารณาเป็นปัจจัยสำคัญ เพราะความหมายของการมียิ่งมากยิ่งขึ้นดี ไม่มีความหมายในพุทธเศรษฐศาสตร์ความต้องการเหล่านี้ จะเชื่อมโยงไปยังแนวความคิดให้คุณค่าของสิ่งต่างๆ โดยมีหลักว่าสิ่งใดสามารถสนองความต้องการได้ สิ่งนั้นมีคุณค่าหรือมีประโยชน์ โดยที่คุณค่าสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ชนิด ตามประเภทของความต้องการคือ คุณค่าแท้ กับคุณค่าเทียม^๘

อดิศร์ อิศรางกูร ณ อยุธยา ได้กล่าวเรื่องมูลค่าทางเศรษฐศาสตร์ของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมว่า เนื่องจากคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นสิ่งที่ยากจะมองเห็นหรือวัดได้เพราะไม่มีการซื้อขายกันในตลาด ทำให้คนส่วนใหญ่เข้าใจว่าทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมไม่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจ แต่ความจริงแล้วทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมีมูลค่า โดยมูลค่าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม หมายถึง ระดับความสำคัญที่มนุษย์ให้กับสิ่งแวดล้อมเมื่อเปรียบเทียบกับความสำคัญที่ให้กับสินค้าอื่นๆ^๙

ไพลิน เขียวจุก ได้กล่าวสรุปไว้ว่า วิธีการศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์วิธีการสร้างกฎเกณฑ์หรือทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์ที่จะนำมาใช้เป็นแนวทางในการอธิบายพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของมนุษย์และสังคมนั้น สามารถทำได้ ๒ วิธี คือ ๑. วิธีอนุมาน (Deductive) เป็นการสร้างทฤษฎีโดยเริ่มต้นจากการสร้างสมมติฐาน (Hypothesis) โดยอาศัยเหตุและผลตามแบบตรรกวิทยา จากนั้นทำการทดสอบข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้น ถ้าสอดคล้องกับสมมติฐานที่ตั้งไว้ แสดงว่า สมมติฐานนั้นถูกต้องสามารถสรุปออกมาเป็นทฤษฎี ๒. วิธีอุปมาน (Induction) คือ วิธีการหาเหตุจากผล เป็นการสร้างทฤษฎีโดยการรวบรวมข้อเท็จจริงจากปรากฏการณ์ต่างๆ มาเป็นข้อมูล แล้วตั้งเป็นกฎหรือทฤษฎีเพื่อนำไปใช้ในการอธิบายเหตุการณ์อื่นๆในระดับที่กว้างด้วยการพิสูจน์ข้อมูลโดยใช้หลักทางสถิติ เรียกว่า การสรุปจากความจริงย่อยไปสู่ความจริงหลัก^{๑๐}

รศ.นราทิพย์ ชุตินวงศ์ ได้กล่าวโดยสรุปไว้ว่า การศึกษาเศรษฐศาสตร์จุลภาคให้ความสนใจในประเด็นของประสิทธิภาพ (efficiency) และการกระจายรายได้ (income distribution) รวมทั้งสวัสดิการของสังคม (social welfare) ส่วนการศึกษาในเศรษฐศาสตร์มหภาคให้ความสนใจประเด็นของเสถียรภาพ (stability) และความเจริญเติบโต (growth) ของระบบเศรษฐกิจ^{๑๑}

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต), *การพัฒนาที่ยั่งยืน*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๕๖), หน้า ๑๗๕.

^๙ อดิศร์ อิศรางกูร ณ อยุธยา, “การประเมินมูลค่าสิ่งแวดล้อม: คืออะไร ทำอย่างไร และทำเพื่อใคร”, *วารสารเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์*, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๔๑, หน้า ๑๕

^{๑๐} ไพลิน เขียวจุก (๑๒ ก.พ. ๕๕), “ทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์ ความรู้ทั่วไปทางเศรษฐศาสตร์”, blogger koikoy., บทความออนไลน์, แหล่งที่มา : <http://koikoy-pailin.blogspot.com/2012/02/blog-post.html>, เข้าถึงเมื่อ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑.

^{๑๑} รศ.นราทิพย์ ชุตินวงศ์. *ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์จุลภาค*. คณะเศรษฐศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๕๐, หน้า ๓.

รศ.ดร. ธเนศ ศรีวิชัยลำพันธ์ ได้เขียนถึงเรื่อง ความสัมพันธ์ของวิชาเศรษฐศาสตร์จุลภาค (Relevance of Microeconomics) ไว้ว่า เศรษฐศาสตร์จุลภาค (microeconomics) เป็นวิชาที่สัมพันธ์ (relevant) กับเรื่องราวต่างๆหรือสถานการณ์ของโลก (worldly affair) ที่สำคัญ ที่เราเผชิญอยู่ เช่น เรื่อง การควบคุมมลภาวะ (pollution control) การจ่ายค่าแรงที่พอดีกับการทำงาน (equal pay for equal work) การผูกขาดและการแข่งขัน (monopoly & competition) การกำหนดค่าจ้างขั้นต่ำ (minimum wages) วิกฤติการณ์พลังงาน (energy crisis) และการควบคุมค่าจ้างและราคาสินค้า (wage and price control) ฯลฯ ในความเป็นจริงเป็นการยากที่จะมองเห็นประเด็น (issue) สำคัญทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองที่แก้ปัญหา (solution) ได้โดยไม่ต้องใช้ความรู้ทางเศรษฐศาสตร์จุลภาค (microeconomics) ดังนั้นเพื่อบ่งชี้ความสัมพันธ์ (relevance) ของแบบจำลองทางเศรษฐศาสตร์จุลภาค (microeconomic models) ในโลกแห่งความเป็นจริง ส่วนใหญ่ของบทต่อไป ของตำราเล่มนี้มักจะมีการประยุกต์ (applications)^{๑๒}

๕.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระมหาสมโภชน์ จิตินาโณ (ศรีพันธ์) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์เศรษฐศาสตร์ตามแนวพระไตรปิฎก” มีความเห็นว่า เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ คือความเรียบง่ายและใช้หลักอหิงสา ในพระไตรปิฎกได้เน้นหนัก ในรูปของการพัฒนาชีวิตและสังคม โดยอาศัยปัจจัยหนึ่งที่เขาไปช่วยบำบัดความต้องการของมนุษย์เพื่อพัฒนาชีวิตและสังคมดังกล่าวเช่นที่อยู่อาศัยที่เหมาะสมเรียกว่า อาวาส ลับปายะ อาหารที่เหมาะสม เรียกว่าอาหารลับปายะ ในพระไตรปิฎกท่งให้มีคุณภาพ ซึ่งมนุษย์จะต้องใช้จิตใจเป็นตัวนำพฤติกรรม จิตใจไปสัมพันธ์กับวัตถุและวัตถุไปสัมพันธ์กับชีวิต เรียกว่ามนุษย์ มีชีวิตโดยอาศัยเครื่องอุปโภคบริโภค ซึ่งเป็นปัจจัยทางเศรษฐกิจ แต่ในเชิงพุทธมุ่งหมายให้ใช้ปัจจัยเหล่านี้โดยไม่เบียดเบียนตนเองและสังคม คือมุ่งสอนหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุเป้าหมายอย่างมีคุณธรรมหรือในพระสูตรสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค กล่าวถึงการแสวงหาทรัพย์การใช้จ่ายใช้สอย และการแบ่งปันเศรษฐกิจไว้ดังนี้ ๑. แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม ๒. ใช้จ่ายทรัพย์ เพื่อเลี้ยงตนเองให้เป็นสุขและเบิกบาน ๓. แบ่งปันโภคทรัพย์ทรัพย์ให้ผู้อื่น และใช้ในการประกอบกุศลกรรม

ระบบชีวิตในพระพุทธศาสนา มี ๒ ระดับคือระดับธรรมดาคือทั่วไปเป็นชีวิตผู้ครองเรือนต้องอยู่ในระบบแบบแผนของสังคม ต้องยอมรับเศรษฐกิจที่สังคมสร้างขึ้นด้วยความเข้าใจส่วนอีกระดับหนึ่ง เป็นชีวิตของบรรพชิตที่ไม่ต้องดำเนินไปตามระบบแบบแผนของเศรษฐกิจ เพราะไม่ต้องมีกิจกรรมการผลิต การขาย การวิภาคกรรมทางวัตถุ ถ้าจำเป็นต้องเกี่ยวข้องกับวัตถุไม่พึงคิดให้เป็นกำไร หรือขาดทุน แต่มุ่งหมายให้เป็นอยู่อย่างบริสุทธิ์ทางจิตวิญญาณช่วยสร้างสรรคให้ประชาชนมีคุณภาพทางธรรม เมื่อเปรียบเทียบกับแนวคิดตามหลักเศรษฐศาสตร์ตะวันตก ก็ได้ข้อสรุปว่าความทุกข์ของมนุษย์ที่เกี่ยวกับปัญหาเศรษฐกิจคล้ายคลึงกัน แต่วิธีการมองสาเหตุของปัญหาค่อนข้างแตกต่างกัน ตามหลักเศรษฐศาสตร์ตะวันตก มนุษย์ในทางเศรษฐกิจมีเหตุผลเป็นของตนเองสนใจ

^{๑๒} รศ.ดร. ธเนศ ศรีวิชัยลำพันธ์, **ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์จุลภาค ๑ (Microeconomic Theory I)**, คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ๒๕๕๘, หน้า ๑๔.

ประโยชน์ของตน อาศัยแรงผลักดันนั้นกระตุ้นให้เกิด ผลิตรกรรม การขาย การวิภาคกรรม การแข่งขันกันทางวัตถุ เพื่อให้ถึงจุดหมายคือความมั่งคั่งทางวัตถุ ส่วนแนวพระพุทธานุศาสนายอมรับความจำเป็นของชีวิตที่ต้องอาศัยปัจจัยทางวัตถุ แปรวัตถุเป็นอุปกรณ์ของชีวิตเพื่อให้ได้คุณภาพที่นอกเหนือจากวัตถุ เรียกว่าการได้คุณภาพชีวิตไม่ยึดติดหมกมุ่นในวัตถุและชีวิต จุดกำเนิดของเศรษฐศาสตร์ตะวันตกมีแนวความคิดมาจากความเชื่อที่ว่า มนุษย์เป็นศูนย์กลางของจักรวาล จึงสามารถกำหนดกิจกรรมของตนได้อย่างเสรี ธรรมชาติแวดล้อม อยู่ภายใต้การยึดครองและเปลี่ยนแปลงของมนุษย์ จุดกำเนิดความคิดหลักของเศรษฐศาสตร์ตามแนวพระไตรปิฎก เกิดจากความว่างจากการมีตัวตนที่มีผลมาจากการฝึกฝนตนเพื่ออย่างรู้ธรรมชาติที่แท้จริง ได้รู้วามมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ การดำเนินกิจกรรมจึงควรให้สอดคล้องกับ ธรรมชาติกิจกรรมใดใดควรเป็นไปเพื่อความว่าง ระบบเศรษฐกิจตามแนวพระไตรปิฎก บางกรณีก็แตกต่างกับแนวความคิดตะวันตกโดยสิ้นเชิง คั้นความสุขที่เกิดจากห้องเปล่าเพื่อเป็นการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ยิ่งขึ้นไป ที่ไม่มีการประเมินว่าขาดทุนหรือได้กำไรทางวัตถุแต่อย่างใด ส่วนเกินของที่บริจาคให้แก่สาธารณชนมีค่ามากกว่าการยึดครองแต่ผู้เดียว วิธีการของพระพุทธานุศาสนาสอดคล้องกลมเกลียวกับบุคคลระดับสังคมและสิ่งแวดล้อม^{๑๓}

พระมหาจุลศักดิ์ จุลวฑฒโน (รณน้อย) ได้กล่าวในงานวิจัยเรื่อง “แนวคิดและวิธีแก้ปัญหาเศรษฐกิจแนวพุทธของปราชญ์อีสาน” ไว้มีใจความตอนหนึ่งว่า วิธีการที่จะนำไปสู่การแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจนั้นอาจทำได้หลายวิธี แต่การทำให้เศรษฐกิจของชาติมั่นคงและยั่งยืนในอนาคตนั้น เป็นสิ่งที่สังคมควรคำนึงถึงโดยการพึ่งตนเอง และการเสริมสร้างเศรษฐกิจชุมชนตามแนวคิดทฤษฎีเศรษฐกิจพอเพียงเพราะเศรษฐกิจชุมชนแบบพึ่งตนเองนั้นจะทำให้เกษตรกรที่เป็นผู้ผลิตและดำรงชีพตามแนวทางนี้ไม่เพียงแต่จะ “พออยู่ พอกิน” ในระยะเริ่มต้นเท่านั้น แต่จะ “อยู่ดี มีสุข” ในระยะต่อไปอีกด้วย ซึ่งกิจกรรมทางเศรษฐกิจชุมชน สามารถจัดความยากจนของชาวบ้านได้ เมื่อชาวบ้านมีสถานะเศรษฐกิจดีขึ้น ก็มีอำนาจซื้อมากขึ้น ส่งผลให้เศรษฐกิจโดยรวมเจริญขึ้นและเป็นความเจริญอย่างมั่นคง ส่วนผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ ทำให้เกิดความเสียหายและความเดือดร้อนอย่างกว้างขวางในภาคอีสานเช่นเดียวกับภูมิภาคอื่น ๆ หากแต่ในสภาพแวดล้อมและสังคมอีสาน ความเดือดร้อนมีมากกว่าภูมิภาคอื่น ๆ กล่าวคือการเปลี่ยนจากปลูกข้าวและพืชผักต่าง ๆ ไว้กินเอง มาเป็นการปลูกเพื่อขาย โดยมีการขยายพื้นที่ปลูกพอและมันสำปะหลังอย่างขนานใหญ่ รวมทั้งการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงในการผลิต เป็นการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศ และวิถีชีวิตของคนอีสาน จากเดิมที่ชาวบ้านเคยมี “ข้าว หม่อน ไหม พืชผัก วัวควาย” มาเป็น “ข้าว ปอ มัน รถไถ” ที่มี “เงิน” เป็นตัวกำกับ ชาวบ้านอีสานจึงหมดอิสรภาพตกอยู่ภายใต้การครอบงำจากภายนอกมากขึ้นทุกขณะ^{๑๔}

^{๑๓} พระมหาสมโภชน์ ฐิติญาโณ (ศรีพันธุ์), ศึกษาวิเคราะห์เศรษฐศาสตร์ตามแนวพระไตรปิฎก, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๘.

^{๑๔} พระมหาจุลศักดิ์ จุลวฑฒโน (รณน้อย), “แนวคิดและวิธีการแก้ปัญหาเศรษฐกิจแนวพุทธของปราชญ์อีสาน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๒๖.

พิพัฒน์ ยอดพฤติการณ์ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การใช้การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจพอเพียงโดยเปรียบเทียบกับพุทธเศรษฐศาสตร์” ได้ข้อสรุปว่า หลักพุทธธรรมที่นำมาใช้ในพุทธเศรษฐศาสตร์ ได้แก่ มัชฌิมาปฏิปทา โยนิโสมนสิการ และอแปมาทธรรม มีความสัมพันธ์กับคุณลักษณะด้านความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี ในปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง โดยมัชฌิมาปฏิปทากับความพอประมาณ เป็นวิธีการหรือหนทางในการพัฒนาตน โยนิโสมนสิการกับความมีเหตุผล เป็นเครื่องอำนวยความสะดวกในการพัฒนาตน และอแปมาทธรรมกับการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี เป็นเครื่องกำกับการพัฒนาตน หลักพุทธธรรมที่นำมาใช้ในพุทธเศรษฐศาสตร์ ได้แก่ มัชฌิมาปฏิปทา โยนิโสมนสิการ และอแปมาทธรรม มีความสัมพันธ์กับคุณลักษณะด้านความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี ในปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง โดยมัชฌิมาปฏิปทากับความพอประมาณ เป็นวิธีการหรือหนทางในการพัฒนาตน โยนิโสมนสิการกับความมีเหตุผล เป็นเครื่องอำนวยความสะดวกในการพัฒนาตน และอแปมาทธรรมกับการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี เป็นเครื่องกำกับการพัฒนาตน^{๑๕}

พระครูสิริปริยัตถ์ารัง (พิสิฐ ชุตินฺธโร) ได้ศึกษาวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบโภควิภาค ๔ กับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง” มีความเห็นว่า โภควิภาค ๔ มีประโยชน์ทั้งในปัจจุบันคือประโยชน์เพื่อตนเอง ครอบครัว ญาติมิตรสหายและประโยชน์ในอนาคตดังนี้ ๑) ประโยชน์ในระดับที่ภูมิจำกัดคือประโยชน์ในปัจจุบันหรือประโยชน์สำหรับตนเอง ครอบครัว เมื่อปฏิบัติได้ตามหลักของโภควิภาคตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้แล้ว ย่อมไม่ประสบปัญหาทางการเงิน การดำเนินชีวิต ใช้ชีวิตได้อย่างมีความสุข ๒) ประโยชน์ในระดับสัมปรายภพคือประโยชน์ในอนาคตหรือในภายภาคหน้า เมื่อปัจจุบันไม่ประสบปัญหาทางการเงิน การดำเนินชีวิตในอนาคตย่อมมีหลักประกันว่าจะไม่ประสบกับปัญหาที่ไม่คาดคิด หรือเมื่อประสบกับปัญหาที่ไม่คาดคิดย่อมมีวิธีแก้ไขไปได้ด้วยดีเพราะได้เตรียมพร้อมไว้แล้ว^{๑๖}

นางสาวศิริพร ทองตระกูล ได้ศึกษาวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษาการนำหลักพุทธธรรมไปประยุกต์ใช้กับซีเอสอาร์ในสังคมไทย” สรุปได้ใจความว่า ความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจ (ซีเอสอาร์) เป็นแนวคิดที่มีหลักการและเป้าหมายตามหลักสากล และตามแนวพระพุทธศาสนาในเรื่องการแบ่งปัน การตอบแทนต่อสังคมและสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล การเปลี่ยนแปลงทางบริบทสังคมมีส่วนอย่างมากต่อการทำซีเอสอาร์ในปัจจุบัน ธุรกิจเน้นประโยชน์ส่วนรวมแก่ผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย ได้แก่ ผู้บริหาร ผู้ถือหุ้น พนักงานและครอบครัวพนักงาน ชุมชน สิ่งแวดล้อม ลูกค้า ประชาชนทั่วไป และคู่แข่งทางธุรกิจธุรกิจคาดหวังให้ปฏิบัติตามข้อตกลงร่วมกันตามหลักแห่งสิทธิมนุษยชน การปฏิบัติต่อแรงงานอย่างเป็นธรรม โปร่งใสไม่ทุจริต หลักพุทธธรรมที่เกี่ยวข้องกับการเสริมสร้างซีเอสอาร์ในสังคมไทย คือสังคหวัตถุ ๔ อิทธิบาท ๔ สปัจริยธรรม ๗ ไตรสิกขา และพรหม

^{๑๕} พิพัฒน์ ยอดพฤติการณ์, “การใช้การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจพอเพียงโดยเปรียบเทียบกับพุทธเศรษฐศาสตร์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้าทศดยอ.

^{๑๖} พระครูสิริปริยัตถ์ารัง (พิสิฐ ชุตินฺธโร), “ศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบโภควิภาค ๔ กับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๕๐.

วิหาร ๔ บริษัทวันเดอร์เวิร์ล โปรดักส์จำกัด เป็นตัวอย่างหนึ่งที่น่าหลักธรรมดังกล่าวไปใช้ในองค์กร ทำให้บริษัทดำเนินธุรกิจอย่างมีความสุขและรับผิดชอบต่อสังคม^{๑๗}

นางสาวศันสนีย์ ชุมพลบุญชร ได้ศึกษาวิทยานิพนธ์เรื่อง “พัฒนาการความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจในมุมมองทางพระพุทธศาสนา” สรุปได้ใจความว่า จากการศึกษาสภาพปัญหาและแนวคิดของความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจพบว่า แนวคิดในการดำเนินธุรกิจมีรากฐานจากแนวคิดปัจเจกนิยมที่มุ่งเน้นผลประโยชน์ของตนเองเป็นหลัก ทำให้ความสัมพันธ์ในสังคมเกิดขึ้นเพราะมีผลประโยชน์ต่อกัน เกิดความเข้าใจสรรพสิ่งแบบแยกออกเป็นส่วน ๆ (ไม่เป็นองค์รวม) และสามารถจัดการกับธรรมชาติได้ตามปรารถนาเพื่อบรรลุประโยชน์ส่วนตนสูงสุด เหล่านี้ได้ก่อให้เกิดปัญหาตามมามากมายทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ จึงเกิดกระแสเรียกร้องจากสังคมให้ธุรกิจดำเนินงานอย่างมีความรับผิดชอบต่อสังคมมากขึ้น ซึ่งเป็นไปตามแนวคิดความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจ (CSR) จากการศึกษาพัฒนาการความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจ ในมุมมองทางพระพุทธศาสนา พบว่า แนวคิดซีเอสอาร์ในปัจจุบันมีรากฐานส่วนหนึ่งจากพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยพุทธกาลและพัฒนาโดยนักคิดนักวิชาการต่าง ๆ เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจในมุมมองทางพระพุทธศาสนามีลักษณะเป็นเศรษฐกิจแบบทางสายกลาง คือพอดีโดยเกิดคุณภาพชีวิต และไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น รวมถึงสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ เมื่อแสวงหารายได้อย่างถูกต้องชอบธรรมแล้ว ให้รู้จักแบ่งปันกำไรคืนสู่สังคม เพื่อเกิดประโยชน์แก่ผู้อื่นด้วย เป็นการประสานประโยชน์สุขร่วมกันในสังคม นอกจากนี้การปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่จัดรูปเป็นระบบบุญกิริยาจะทำให้การดำเนินธุรกิจมีความรับผิดชอบต่อสังคมได้ทั้งทางกาย วาจาและใจ ถือเป็นการพัฒนาเศรษฐกิจที่ควบคู่กับการพัฒนาจิตใจได้อย่างแท้จริง^{๑๘}

นายเดชา บุญมาสุข ได้ศึกษาวิทยานิพนธ์เรื่อง “การบูรณาการหลักพุทธธรรมเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืน” สรุปได้ใจความว่า แนวทางการบูรณาการหลักพุทธธรรมเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืนต้องประกอบไปด้วย (๑) ใช้หลักโยนิโสมนสิการปรับวิธิตัดและมุมมองในการกำหนดรูปแบบพฤติกรรมที่สอดคล้องและเหมาะสมต่อการแก้ไขปัญหา รวมไปถึงการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้นได้อย่างต่อเนื่องและเป็นระบบ (๒) ใช้หลักไตรสิกขาเข้ามากำกับและดูแลทุกพฤติกรรมเป้าหมายควบคู่กับการใช้หลักอิทธิบาท ๔ เพื่อขับเคลื่อนไปสู่ผลในการยกระดับคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้นอย่างยั่งยืนและเป็นรูปธรรม^{๑๙}

ดร. กิตติชัย สุราลีโนบล ได้รายงานการวิจัยเรื่อง “การพัฒนาแบบการจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการตามแนวพุทธเพื่อสะท้อนแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ในบริบทแห่ง

^{๑๗} นางสาวศิริพร ทองตระกูล, “ศึกษาการนำหลักพุทธธรรมไปประยุกต์ใช้กับซีเอสอาร์ในสังคมไทย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๘} นางสาวศันสนีย์ ชุมพลบุญชร, “พัฒนาการความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจในมุมมองทางพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๙} นายเดชา บุญมาสุข, “การบูรณาการหลักพุทธธรรมเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า บทคัดย่อ.

สังคมไทยยุคปัจจุบัน” สรุปลงใจใจความว่า การบูรณาการ เป็นการผสมผสานประสบการณ์รู้อย่างต่าง ๆ และนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน จากคำกล่าวข้างต้น เมื่омองย้อนกลับไปถึงกระบวนการเรียนรู้ของผู้เรียนในแต่ละวันเป็นการเรียนรู้สิ่งต่างๆ มากมายหลายลักษณะ ไม่มีผู้เรียนคนใดเรียนรู้อย่างใดอย่างหนึ่งโดยไม่เกี่ยวข้องกับอีกสิ่งหนึ่ง ซึ่งการเรียนรู้มักจะเป็นการผสมผสานองค์ความรู้ต่างๆ และนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันของผู้เรียนทั้งสิ้น ซึ่งการผสมผสานองค์ความรู้ต่าง ๆ เหล่านี้เป็น การบูรณาการ^{๒๐}

พระมหากษัตริย์วไนย ภาททฐี (ยิ้มเกิด) ได้ศึกษาวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษาบทบาทในการพัฒนาทรัพยากรบุคคล ของพระราชปัญญาเวที (ริต ริตเวที)” สรุปลงใจใจความว่า ทฤษฎีตะวันตกที่มีความสำคัญต่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ได้แก่ กรอบทฤษฎีหลักทั้ง ๓ ประการ คือ ๑. ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ (Economic Theory) ๒. ทฤษฎีระบบ (System Theory) ๓. ทฤษฎีจิตวิทยา (Psychological Theory) ซึ่งกรอบทฤษฎีทั้ง ๓ นับได้ว่ามีความสำคัญต่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ในองค์การเป็นอย่างมาก เนื่องจากเป็นกรอบทฤษฎีที่มีส่วนสำคัญในกระบวนการเพิ่มพูนความสามารถ ความมีประสิทธิภาพ และความมั่นคงให้กับองค์การได้เป็นอย่างดี ซึ่งกระบวนการต่าง ๆ ที่จะนำไปสู่การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์การให้เป็นผู้ที่มีประสิทธิภาพ และสามารถสร้างผลผลิต และความสำเร็จให้กับองค์การได้ในที่สุดนั้นองค์การต่าง ๆ จะต้องมีการพัฒนาควบคู่ไปกับกิจกรรมหลักทั้ง ๓ ด้าน คือ ๑. การฝึกอบรม (Training) ๒. การศึกษา (Education) และ ๓. การพัฒนา (Development) นั้นเอง^{๒๑}

พระเทพรัตนมุนี (สายพงค์ อโนมปญโญ / กongsin) ได้ศึกษาวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบเกษตรทฤษฎีใหม่ตามแนวพระราชดำริกับเกษตรตามแนวพระพุทธศาสนา” สรุปลงใจใจความว่า เกษตรตามแนวพระพุทธศาสนา เป็นการเกษตรที่ถือเอาแม่แบบตามหลักทางสายกลางในการทำงาน ไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและไม่เบียดเบียนผู้อื่น และหลักพุทธธรรมที่สนับสนุนหลักทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ได้แก่ การยึดประโยชน์ในปัจจุบัน (ทิฐฐธัมมิกัตถะ) ความพากเพียร ความขยัน ความไม่เกียจคร้าน รู้จักรักษาและปกป้องดูแลกิจการที่ตนดำเนินการอยู่ให้ปลอดภัย หรือมีภูมิคุ้มกันที่ดี รู้จักคบหาสมาคมกับผู้รู้ด้านการเกษตรด้วยกัน หรือมีผู้แนะนำที่ดี และรู้จักใช้จ่ายทรัพย์ในการดำเนินชีวิตอย่างเหมาะสมแก่อัตภาพของแต่ละครอบครัว พระพุทธศาสนาสอนเน้นให้มีหลักบَابั้รู้จักรับรทาความทะยานอยากให้น้อยลง จนรู้จักคำว่า พอประมาณ สันโดษ^{๒๒}

^{๒๐} ดร. กิตติชัย สุธาสิโนบล, “การพัฒนารูปแบบการจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการตามแนวพุทธเพื่อสะท้อนแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ในบริบทแห่งสังคมไทยยุคปัจจุบัน” รายงานการวิจัย, สาขาวิชาการประถมศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ๒๕๕๕, หน้า ๑๒.

^{๒๑} พระมหากษัตริย์วไนย ภาททฐี (ยิ้มเกิด), “ศึกษาบทบาทในการพัฒนาทรัพยากรบุคคล ของพระราชปัญญาเวที (ริต ริตเวที)”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า บทคัดย่อ.

^{๒๒} พระเทพรัตนมุนี (สายพงค์ อโนมปญโญ / กongsin), “การศึกษาเปรียบเทียบเกษตรทฤษฎีใหม่ตามแนวพระราชดำริกับเกษตรตามแนวพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า บทคัดย่อ.

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องพอสรุปได้ว่า เป้าหมายของเศรษฐศาสตร์เกิดขึ้นเพื่อทำให้ความต้องการของมนุษย์ที่มีอย่างไม่จำกัด ได้พอเพียงในระดับหนึ่งแม้จะไม่เต็มที่กับความอยากได้ก็ตาม มนุษย์ต้องมีการฝึกฝนตนเองโดยใช้ธรรมะเป็นสิ่งนำทาง โดยปรกตินุษย์มีความโลภเป็นทุนอยู่แล้ว เมื่อการจัดสรรไม่สนองความต้องการได้เพียงพอมีอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้มนุษย์ได้พอใจในสิ่งนั้นคือการยอมรับในสิ่งที่ได้ ที่เราเรียกว่า ความพอใจ หรือมีคุณธรรมนั่นเอง ส่วนที่เพิ่มเติมเต็มนี้ในพุทธศาสนานั้นมีธรรม แต่ต้องใช้ปัญญาในการพิจารณาไตร่ตรองว่าสมเหตุสมผลในการยอมรับหรือไม่ ถ้าฝืนมากก็เป็นทุกข์ และถ้าพอดีกันหรือพอยอมรับได้ก็เป็นสุข วิธีการและกระบวนการอย่างนี้เราเรียกว่า แบบเชิงปรัชญา เพราะเป็นการใช้ปัญญาพิจารณา

๖. วิธีการดำเนินการวิจัย

๖.๑ รูปแบบการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) ซึ่งมีขั้นตอนการดำเนินงานวิจัยคือ เป็นการรวบรวมข้อมูลด้านเอกสารอื่นๆ ที่มีความเกี่ยวข้องแล้วตกผลึกแนวคิดการบูรณาการเพื่อเขียนในงานวิจัย

๖.๒ เอกสารงานวิจัย

เอกสารที่ใช้ในงานวิจัยในครั้งนี้คือ พระไตรปิฎก (ฉบับภาษาไทย) มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ อรรถกถา หนังสือ ตำราและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง การศึกษาดำรงเอกสารที่แปลจากต้นฉบับของ อี.เอฟ.ซูเมกเกอร์ ที่นำมาเป็นแนวเศรษฐศาสตร์ที่จะทำการวิจัยในครั้งนี้ แนวคิดของพุทธเศรษฐศาสตร์ หนังสือพุทธเศรษฐศาสตร์ของ ศาสตราจารย์ ดร.อภิชัย หนังสือเศรษฐศาสตร์แนวพุทธของพระพุทโธโฆษิตจารย์ เป็นต้น ที่จะนำมาเป็นแนวทางในการบูรณาการเพื่อให้สมดุลในด้านที่ขาด และสรุปผลการวิจัย พร้อมข้อเสนอแนะ

๖.๓ การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลในแต่ละส่วนทั้งสองแนวคิดมาขมวดรวมเพื่อให้เกิดสิ่งใหม่ของการบูรณาการในงานวิจัย การบูรณาการแบบสหเศรษฐศาสตร์และแบบพหุเศรษฐศาสตร์นำมาขมวดผสมผสานเพื่อการบูรณาการที่ประจักษ์เชิงสังคม การวิจัยเป็นการวิเคราะห์เชิงพรรณนา อุปมา อุปมัย เพื่อให้เห็นภาพในบางกรณีที่มีการนำทั้งสองแนวคิดมาผสมผสานเพื่อความสมบูรณ์ในงานวิจัยครั้งนี้

๗. ประโยชน์ที่ได้รับ

๗.๑ ทำให้ได้ความรู้และเข้าใจถึงหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ ว่าเป็นอย่างไร

๗.๒ ทำให้ทราบถึงแนวคิดทฤษฎีหลักเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ซูเมกเกอร์ว่าเป็นอย่างไร

๗.๓ ทำให้ต้องรู้ที่รู้ที่เกิดจากการบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ซูเมกเกอร์ ที่เพิ่มเติมทั้งในส่วนบุคคลและสังคม และสามารถนำมาใช้ประโยชน์และประยุกต์ใช้กับชีวิตได้จริง

บทที่ ๒

หลักพุทธเศรษฐศาสตร์

เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ หรือเศรษฐศาสตร์มีชฌิมา ตามปาฐกถาธรรมของท่านเจ้าคุณ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ยังได้แสดงความหมายของความพอดีหรือมีชฌิมาไว้อีกลักษณะหนึ่ง คือ ไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น คำว่าไม่เบียดเบียนผู้อื่นในพระพุทธศาสนานั้น ไม่ใช่เฉพาะคน แต่หมายถึง ไม่เบียดเบียนชีวิตทั้งปวง ซึ่งเป็นระบบชีวิตทั้งหมดที่สัมพันธ์กันในสภาพแวดล้อม มีองค์ประกอบ ๓ อย่างอิงอาศัยกันอยู่ ได้แก่ มนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม หรือที่ปัจจุบันเรียกกันว่า ระบบนิเวศ (Ecosystems) ดังนั้น พฤติกรรมในทางเศรษฐกิจของมนุษย์ตามเศรษฐศาสตร์มีชฌิมา^๑ จะต้องเป็นไปในทางที่ไม่เบียดเบียนตน คือไม่ทำให้เสียการมีชีวิตที่ดีของตนเอง แต่ให้เป็นไปในทางที่พัฒนาชีวิต เสริมการมีชีวิตที่ดีของผู้อื่นและไม่เบียดเบียนผู้อื่น คือ ไม่ก่อความเดือดร้อนแก่สังคม ไม่ทำให้เสียคุณภาพของระบบนิเวศหรือธรรมชาติแวดล้อม

๒.๑ หลักพุทธเศรษฐศาสตร์

เพื่อให้เห็นความแตกต่างระหว่างเศรษฐศาสตร์ที่มีวิวัฒนาการมาจากอารยธรรมตะวันตก ซึ่งใช้เรียนและสอนกันในสถาบันการศึกษาส่วนใหญ่ กับพุทธเศรษฐศาสตร์ที่ประยุกต์จากพุทธธรรม โดยพิจารณาจากความหมายของคำว่า “เศรษฐศาสตร์” ที่พัฒนาจากตะวันตก หรืออาจจะเรียกว่าเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก ที่ให้นิยามไว้ว่า เป็นวิชาที่ว่าด้วยการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ที่มีเป้าหมายสุดท้ายในการทำให้ปัจเจกบุคคลได้รับความพึงพอใจสูงสุด ภายใต้ทรัพยากรที่มีจำกัด และสามารถทำให้สังคมได้บรรลุถึงสวัสดิการทางสังคมสูงสุดภายใต้เงื่อนไขเดียวกัน จะเห็นได้ว่า ความแตกต่างที่สำคัญของนิยามทั้งสองอยู่ที่เศรษฐศาสตร์กระแสหลักเน้นในเรื่องความพึงพอใจสูงสุดสำหรับปัจเจกบุคคลและสวัสดิการสูงสุดสำหรับสังคม ขณะที่พุทธเศรษฐศาสตร์เน้นที่ความสุขของปัจเจกบุคคลและสังคม ซึ่งเป้าหมายที่แตกต่างกันนี้ ทำให้วิธีการและผลลัพธ์ของการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของทั้งสองแบบแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง

ท่านเจ้าคุณพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้แสดงปาฐกถาธรรมไว้เมื่อวันที่ ๙ มีนาคม ๒๕๓๑ ในหัวข้อ เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ^๒ โดยมีใจความว่า เศรษฐศาสตร์แนวพุทธมีลักษณะเป็นสายกลาง อาจจะเรียกว่า เศรษฐศาสตร์สายกลาง หรือ เศรษฐศาสตร์มีชฌิมาปฏิบัติ ที่คุณภาพชีวิตกับความพึงพอใจมาบรรจบกัน หมายความว่า เป็นการได้รับความพึงพอใจด้วยการตอบสนองความต้องการโดยมีคุณภาพชีวิตเกิดขึ้น พระพุทธศาสนาถือว่า ความต้องการมีสองประเภท คือ ความ

^๑ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ Buddhist economics, คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ, ๒๕๓๗. หน้า ๔๗.

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๕), หน้า ๓๕.

ต้องการสิ่งเสพรนเปรอตนที่ไม่มีความจำกัด กับความต้องการมีชีวิตที่ดี^๓ (Well-being) ที่มีขอบเขตจำกัด และมนุษย์มักตระหนักรู้ตัวแต่ความต้องการประเภทที่หนึ่ง เพื่อสนองความอยาก ซึ่งอาจจะขัดแย้งกับความต้องการประเภทที่สอง และย้อนกลับมาทำลายชีวิตที่ดีเช่น มนุษย์ต้องการเสพรอาหาร ทำให้มีการปรุงแต่งรสชาติให้เอร็ดอร่อย โดยใช้สิ่งที่ปรุงแต่งกลิ่นและสีซึ่งอาจจะเป็นโทษต่อร่างกาย เป็นอันตรายต่อสุขภาพ หรือการบริโภคที่ต้องการความเอร็ดอร่อยโดยไม่มีประมาณหรือมากเกินไป ทำให้เป็นโรคอ้วน และเสี่ยงต่อการเป็นโรคอื่นๆ เพิ่มตามมา จนเสียคุณภาพชีวิตในที่สุด

เศรษฐศาสตร์กระแสหลัก มีเป้าหมายให้มนุษย์ได้รับความพึงพอใจสูงสุด โดยไม่ได้อธิบายว่าหลังจากนั้นแล้วจะเป็นอย่างไร ไม่คำนึงถึงว่าการได้มาซึ่งความพึงพอใจนั้นจะทำให้เสียการมีชีวิตที่ดีหรือไม่ ขอเพียงให้เกิดความพึงพอใจก็เป็นอันถึงที่หมาย ขณะที่พุทธเศรษฐศาสตร์อธิบายว่าจะบำบัดความต้องการเพื่อให้ได้รับความพึงพอใจก็ถูกต้อง แต่ได้รับความพึงพอใจแล้วต้องให้มีผลตามมา คือ การมีชีวิตที่ดีด้วย พระพุทธศาสนายอมรับว่า มนุษย์มีความต้องการไม่จำกัด ซึ่งเรียกความต้องการประเภทนี้ว่า ตัณหา แต่พระพุทธศาสนาถือว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ และการที่มนุษย์ต้องการมีชีวิตที่ดี ซึ่งเรียกความต้องการประเภทนี้ว่า ฉันทะ ก็เป็นการแสดงถึงความต้องการของมนุษย์ที่จะพัฒนาตนเองหรือพัฒนาศักยภาพของตนเองโดยเฉพาะอย่างยิ่งการพัฒนาจิตใจให้สูงขึ้น ดังนั้น สาธารณะหนึ่งของการพัฒนามนุษย์ คือการที่มนุษย์จะต้องหันเหหรือสับเปลี่ยนความต้องการจากความต้องการสิ่งเสพรนเปรอตนที่เป็นไปเพื่อเอร็ดอร่อย สนุกสนาน ลุ่มหลง มัวเมา หรือใก้หุหุรา มาเป็นความต้องการคุณภาพชีวิตที่เป็นไปเพื่อการมีสุขภาพที่ดี เกื้อกูลต่อการมีชีวิตที่ดีหรือมีสันติสุข

นอกจากนี้ เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ หรือเศรษฐศาสตร์มีชฌิมา ตามปาฐกถาธรรมของท่านเจ้าคุณพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ยังได้แสดงความหมายของความพอดีหรือมีชฌิมาไว้ อีกลักษณะหนึ่ง คือ ไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น คำว่าไม่เบียดเบียนผู้อื่นในพระพุทธศาสนานั้น ไม่ใช่เฉพาะคน แต่หมายถึง ไม่เบียดเบียนชีวิตทั้งปวง ซึ่งเป็นระบบชีวิตทั้งหมดที่สัมพันธ์กันในสภาพแวดล้อม มีองค์ประกอบ ๓ อย่างอิงอาศัยกันอยู่ ได้แก่ มนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม หรือที่ปัจจุบันเรียกกันว่า ระบบนิเวศ (Ecosystems) ดังนั้น พฤติกรรมในทางเศรษฐกิจของมนุษย์ตามเศรษฐศาสตร์มีชฌิมา จะต้องเป็นไปในทางที่ไม่เบียดเบียนตน คือไม่ทำให้เสียการมีชีวิตที่ดีของตนเอง แต่ให้ไปเป็นไปในทางที่พัฒนาชีวิต เสริมการมีชีวิตที่ดีของผู้อื่นและไม่เบียดเบียนผู้อื่น คือ ไม่ก่อความเดือดร้อนแก่สังคม ไม่ทำให้เสียคุณภาพของระบบนิเวศหรือธรรมชาติแวดล้อม

ศ.ดร.อภิชัย พันธเสน ได้ให้ความหมายของคำว่า พุทธเศรษฐศาสตร์ โดยใช้ความหมายของคำว่า พุทธ ที่แปลว่า เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน โดยใช้ปัญญาในการเข้าถึงสัจธรรมด้วยตนเอง มารวมกับคำว่า เศรษฐศาสตร์ ทำให้ พุทธเศรษฐศาสตร์ ตามนัยนี้ คือ วิชาเศรษฐศาสตร์ที่ผู้ศึกษาสามารถเข้าถึงสัจธรรมของวิชาด้วยตัวของผู้ที่ศึกษาเอง ซึ่ง การเข้าถึงด้วยตนเองนั้น ศ.ดร.อภิชัย

^๓ แก่ไขจากคำเดิมว่า “คุณภาพชีวิต” โดย ศ.ดร.อภิชัย พันธเสน พร้อมกับได้ให้ทัศนะเพิ่มเติมไว้ว่า ปกติตะวันตกเชื่อว่า การได้รับการบริโภคเพิ่มขึ้น เป็นส่วนหนึ่งของการทำให้คุณภาพชีวิตดีขึ้น ดังนั้นการบริโภคที่เพิ่มขึ้นกับคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นจึงไม่ต่างกัน.

กล่าวว่า จะต้องมียุทธศาสตร์และการปฏิบัติร่วมอยู่ด้วย มิใช่เป็นเรื่องของความเข้าใจที่เป็นผลจากการคิดหรือวิธีทางตรรกะเท่านั้น^๔

ผู้วิจัยมีทัศนะเพิ่มเติมว่า พุทธเศรษฐศาสตร์ ได้เสนอข้อเท็จจริงสองประการซึ่งเศรษฐศาสตร์ที่มีวิวัฒนาการมาจากอารยธรรมตะวันตกยังไม่อาจทำความเข้าใจและไม่สามารถยกระดับสู่ขั้นที่สูงขึ้นไปได้ ประการแรก ความพึงพอใจที่เป็นปัจจัยส่งออกจากระบบการบริโภค ไม่ได้มีส่วนสัมพันธ์โดยตรงกับปริมาณหรือสัดส่วนของปัจจัยการบริโภค ฉะนั้น ความพยายามในการพัฒนาสังคมเศรษฐกิจที่มีความพร้อมในสินค้าและบริการที่ดี มีคุณภาพ มีความหลากหลาย จึงไม่ใช่ความเจริญที่สามารถสนองเป้าหมายสุดท้ายในทางเศรษฐศาสตร์ได้อย่างบริบูรณ์ประการที่สอง ความพึงพอใจซึ่งเป็นผลมาจากความต้องการของมนุษย์ได้รับการตอบสนองนั้น สามารถเลื่อนระดับได้โดยไม่มีขีดจำกัด การพัฒนาเศรษฐกิจตามแนวทางนี้จึงไม่สามารถไปถึงจุดหมายที่สิ้นสุดได้ ในทางตรงกันข้าม ความพยายามในการตอบสนองความต้องการที่ไม่สิ้นสุดเช่นนี้กลับไปทำลายการมีชีวิตที่ดีของมนุษย์ ซึ่งผิดจากวัตถุประสงค์ไม่เฉพาะแต่ในสาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ แต่ยังรวมถึงศาสตร์ในทุกสาขาที่ล้วนมีจุดหมายในการพัฒนาเพื่อให้เกิดประโยชน์สุขแก่มวลมนุษย์ทั้งสิ้น

พุทธเศรษฐศาสตร์ได้เสนอทางออกในเรื่องดังกล่าวไว้ โดยมุ่งไปที่การบริหารจัดการความต้องการอย่างเหมาะสม ไม่มากเกินไปและไม่น้อยเกินไป เพื่อให้สามารถตอบสนองต่อการมีชีวิตที่ดีของแต่ละปัจเจกบุคคลอย่างสูงสุด ความต้องการที่เหมาะสมนี้ เรียกว่า ฉันทะ ที่ไม่ก่อให้เกิดการเบียดเบียนทั้งต่อตนเองและผู้อื่น ซึ่งต่างจากตัณหาที่ไร้ขีดจำกัดและมีแนวโน้มที่จะทำให้ทั้งตนเองและผู้อื่นได้รับความเดือดร้อน ส่วนความต้องการอย่างเหมาะสมที่ได้รับการตอบสนองนี้ เรียกว่า ความสุข ที่ไม่ก่อให้เกิดความทุกข์ซ้อนขึ้น ซึ่งต่างจากความพึงพอใจที่ไปทำลายการมีชีวิตที่ดีของมนุษย์

ลักษณะการดำเนินสายกลางของพุทธเศรษฐศาสตร์ จึงมิใช่การยอมรับความสุขแต่พอประมาณ หรือเป็นการลดระดับของการมีชีวิตที่ดีลง แต่กลับมีเป้าหมายให้บุคคลได้รับความสุขสูงสุดที่พึงได้รับ เป็นความสุขที่เกิดจากการมีชีวิตที่ดีอย่างบริบูรณ์ อีกทั้งความสุขประเภทนี้ เกิดจากความต้องการประเภท ฉันทะ ซึ่งไม่ไปเบียดเบียนสังคม แต่กลับทำให้สังคมและสิ่งแวดล้อมได้รับการเอาใจใส่ดูแล มีทรัพยากรเหลือพอแก่คนส่วนใหญ่ เนื่องจากแต่ละบุคคลมีแนวโน้มที่จะลดละความต้องการส่วนเกินของตัวเอง ตลอดจนช่วยเหลือแบ่งปันปัจจัยในการดำรงชีวิตส่วนเกินให้แก่ผู้ที่ยากกว่าในสังคม ผลที่ติดตามมาก็คือ ความสุขของสังคมนอกเหนือจากความสุขของแต่ละปัจเจกบุคคล ซึ่งก็คือเป้าหมายในทางพุทธเศรษฐศาสตร์นั่นเอง

๒.๑.๑ กรอบหลักพุทธเศรษฐศาสตร์

ในเศรษฐศาสตร์กระแสหลักที่พัฒนามาจากอารยธรรมตะวันตก ถือว่าความต้องการของมนุษย์ไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่งตรงกับที่พระพุทธศาสนาสอนว่า นตฺถิ ตณฺหา สมานํ ทิ หรือแม่น้ำ

^๔ ศ.ดร.อภิชาติ พันธเสน, พุทธเศรษฐศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๔๔, หน้า ๓๓.

เสมอด้วยตัณหาไม่มี^๕ หมายความว่าถึง ความต้องการของมนุษย์นั้นไม่รู้จักเต็ม แต่ความต้องการตาม ความหมายของเศรษฐศาสตร์กระแสหลักกับพุทธเศรษฐศาสตร์ มีความแตกต่างกันอย่างสำคัญ ๒ ประการ^๖ คือ

๑) เศรษฐศาสตร์กระแสหลัก พิจารณาความต้องการที่ไม่รู้จักเต็มนั้น คงอยู่ไม่มีการ เปลี่ยนแปลง ทุกคนเป็นเหมือนกัน และดูเหมือนจะเป็นเช่นนั้นตลอดไป ไม่มีทางแก้ไขได้ ขณะที่พุทธ เศรษฐศาสตร์ถือว่าขอบเขตของความต้องการเป็นสัมพัทธ์ภาพ ต่างออกไปตามอัตราความก้าวหน้า ของการพัฒนาจิตของแต่ละบุคคล ซึ่งต่างคนก็ไม่เหมือนกัน และในขณะเดียวกันบุคคลก็สามารถที่จะ เปลี่ยนแปลงได้ตามอัตราการพัฒนานั้น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือเศรษฐศาสตร์กระแสหลักถือว่า ตัณหาเป็นสัญชาตญาณตามปกติของมนุษย์ แต่พุทธเศรษฐศาสตร์ถือว่าตัณหาเป็นต้นเหตุแห่งปัญหา ของมนุษย์ คือ ความทุกข์ ดังนั้น หากจะแก้ปัญหาคความทุกข์ จะต้องแก้ไขในทิศทางที่ลดตัณหา ลงจนกระทั่งไม่มีเหลือเลยพระพุทธศาสนาเชื่อว่ามนุษย์สามารถพัฒนาจากการดำรงชีวิตอยู่ด้วยตัณหา ไปสู่การดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา

๒) เศรษฐศาสตร์กระแสหลัก อธิบายความต้องการมีแบบเดียว แม้จะมีการพูดถึงความ แตกต่างระหว่างความต้องการ (Want) และอุปสงค์ (Demand) ที่มีความหมายว่าเป็น ความต้องการที่มี อำนาจซื้อหนุนหลัง รวมถึงการแสดงความแตกต่างระหว่างความจำเป็น (Need) ไปสู่ความต้องการ (Want) ตามลำดับ ก็ยังเป็นเพียงความแตกต่างโดยเงื่อนไขหรือโดยขีดระดับ แต่ทั้งหมดจะต้องมี อำนาจซื้อหนุนหลังเหมือนกัน อำนาจซื้อจึงกลายเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุด ที่มีอิทธิพลทำให้ทุกสิ่งทุก อย่างเกิดขึ้นได้จริงในวิชาเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก ขณะที่พุทธเศรษฐศาสตร์แยกอย่างชัดเจนว่า ความต้องการมี ๒ ประเภท ประเภทหนึ่งเรียกว่า ตัณหา อีกประเภทหนึ่งเรียกว่า ฉันทะ โดยให้ ความสำคัญกับการแก้ปัญหามนุษย์ด้วยการปรับเปลี่ยนลดละความต้องการแบบตัณหา และ ส่งเสริมความต้องการแบบฉันทะ โดยไม่เอาอำนาจซื้อมาพิจารณาเป็นปัจจัยสำคัญ เพราะความหมาย ของการมียิ่งมามากยิ่งดี ไม่มีความหมายในพุทธเศรษฐศาสตร์

ความต้องการเหล่านี้ จะเชื่อมโยงไปยังแนวความคิดให้คุณค่าของสิ่งต่างๆ โดยมีหลักว่าสิ่ง ไตสามารถสนองความต้องการได้ สิ่งนั้นมีคุณค่าหรือมีประโยชน์ โดยที่คุณค่าสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ชนิด ตามประเภทของความต้องการ คือ

๑) คุณค่าแท้ หมายถึง คุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายที่สนองความต้องการสุข ภาวะโดยตรง เพื่อให้เกิดความดีงามแก่ชีวิตของตนเองหรือผู้อื่น คุณค่าชนิดนี้อาศัยปัญญาเป็น เครื่องวัด เรียกว่าเป็นคุณค่าที่สนองปัญญา หรือโดยสรุปก็คือลักษณะที่เด่นของคุณค่าของสิ่งต่างๆ ก็ คือ คุณค่าในการใช้สอย หรือประโยชน์ที่แท้จริงของสิ่งนั้นๆ เช่น อาหารมีคุณค่าอยู่ที่ประโยชน์สำหรับ หล่อเลี้ยงร่างกายให้มีชีวิตอยู่ได้ มีสุขภาพดี มีกำลังเหมาะที่จะปฏิบัติหน้าที่การงาน หรือรถยนต์มี คุณค่าอยู่ที่ช่วยในการเดินทางได้สะดวกรวดเร็ว เกือบทุกต่อการปฏิบัติหน้าที่การงาน กรอบแนวคิด

^๕ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕๑/๑๑๐.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), การพัฒนาที่ยั่งยืน, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมล คีมทอง, ๒๕๔๖), หน้า ๑๗๕.

เรื่องคุณค่าในพุทธเศรษฐศาสตร์ได้ให้ความสำคัญกับคุณค่าแท้หรือประโยชน์ในการใช้สอยของสิ่งนั้นๆ ที่เกิดจากความต้องการแบบฉันทะ

๒) คุณค่าเทียม หรือคุณค่าพอกเสริม หมายถึง คุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายที่มนุษย์พอกพูนให้แก่สิ่งนั้น เพื่อขยายเสริมความมั่นคงยิ่งใหญ่ของอัตตาที่ยึดถือไว้ คุณค่าชนิดนี้อาศัยค้นหาเป็นเครื่องวัดคุณค่า เรียกว่าเป็นคุณค่าที่สนองค้นหาและมานะ เช่น อาหารที่มีคุณค่าอยู่ที่ความเอร็ดอร่อย เสริมความสนุกสนาน เป็นเครื่องแสดงฐานะความโก้หรูหรา หรือรถยนต์ที่มีคุณค่าเป็นเครื่องแสดงฐานะ แสดงความโก้มี มุ่งอวดความเด่นความสวยงามตามค่านิยม กรอบแนวคิดเรื่องคุณค่าในเศรษฐศาสตร์กระแสหลักได้กระตุ้นให้เกิดการพัฒนาคุณค่าเทียมที่เกิดจากความต้องการในลักษณะของค้นหาที่มนุษย์เสริมแต่งให้พอกพูนมากยิ่งขึ้น

เป้าหมายของพุทธเศรษฐศาสตร์ มุ่งที่จะตอบสนองความต้องการของมนุษย์เพื่อให้เกิดความสุข^๗ ที่สงบเย็น มิใช่ความสุขพอกเสริมหรือความพึงพอใจที่เกิดจากการได้สนองค้นหา และพระพุทธานุชาลือว่ากิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ดำเนินไปเพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ให้เกิดความสุขที่สงบเย็นนั้นเป็นเพียงเครื่องมือ (Means) มิใช่เป็นที่หมาย (End) ผลลัพธ์ในทางเศรษฐศาสตร์มิใช่จุดหมายของมนุษย์ แต่เป็นเครื่องมืออุปกรณ์ที่จะช่วยสนับสนุนกระบวนการพัฒนาจิตของมนุษย์ให้สูงขึ้นในระดับต่อไป เพื่อความอยู่เย็นเป็นสุขของปัจเจกบุคคลและสังคมในที่สุด ซึ่งถือได้ว่าเป็นสวัสดิการที่พึงปรารถนาในพุทธเศรษฐศาสตร์การที่มนุษย์มีระดับจิตที่สูงขึ้น ความต้องการบริโภคเองก็จะลดลงตามสัดส่วน ความประสงค์จะช่วยให้ผู้อื่นพ้นทุกข์จะมีมากขึ้น อันเกิดจากฉันทะ ในที่สุดพุทธเศรษฐศาสตร์จึงเป็นเศรษฐศาสตร์ในความหมายที่แท้จริง เพราะใช้ทรัพยากรน้อยที่สุดเพื่อให้เกิดความสงบสุขมากที่สุด

๒.๑.๒ คุณลักษณะองค์ประกอบของพุทธเศรษฐศาสตร์

ในหัวข้อนี้จะได้กล่าวถึงคุณลักษณะองค์ประกอบที่สำคัญของพุทธเศรษฐศาสตร์ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดกับหลักพุทธธรรม โดยได้เรียบเรียงจำแนกไว้เป็น ๓ หมวด ได้แก่ มัชฌิมาปฏิปทา โยนิโสมนสิการ และอัปมาทธรรม ตามลำดับ

๒.๑.๒.๑ องค์ประกอบที่ ๑ : มัชฌิมาปฏิปทา

ตามความหมายในพุทธธรรม^๘ มัชฌิมาปฏิปทา หรืออริยสัจข้อสุดท้าย คือ มรรค เป็นการประมวลหลักความประพฤติปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนาเป็นคำสอนภาคปฏิบัติ ที่จะช่วยให้การดำเนินสู่จุดหมายตามแนวทางของกระบวนการที่รู้เข้าใจแล้วนั้น

^๗ ความสุข ในที่นี้ มุ่งหมายในระดับความสุขและมานะของปัจเจกชน ที่คู่กับคุณค่าแท้หรือประโยชน์ในการใช้สอยของสิ่งนั้นๆ ที่เกิดจากความต้องการแบบฉันทะ (มิได้รวมถึง นิพพานสุข).

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ๒๕๔๔), หน้า ๒๑๗.

เป็นผลสำเร็จขึ้นมาในชีวิตจริง หรือเป็นวิธีการใช้กฎเกณฑ์แห่งกระบวนการของธรรมชาติให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตจนถึงที่สุด

เมื่อพูดถึงคำว่าจริยธรรม ขอทำความเข้าใจในเบื้องต้นว่า จริยธรรม ในความหมายที่ใช้กันปกติในสังคมปัจจุบัน มีความหมายแคบลงจากเดิม โดยใช้คำว่า ความประพฤติ ซึ่งเป็นเรื่องของการแสดงออกทางกายและวาจา เป็นคำแปล ซึ่งเทียบเท่ากับคำว่า Ethics ในภาษาอังกฤษ จริยธรรมจึงมีขอบเขตที่ใกล้เคียงกับคำว่า ศีลธรรม ในขณะที่ความหมายเดิมของจริยธรรม มีความหมายกว้างกว่าปัจจุบัน หมายถึง การดำเนินชีวิตหรือเป็นอยู่ทั้งทางกาย ทางวาจา ทางใจ ซึ่งครอบคลุมทั้งในระดับศีล สมาธิ และปัญญา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมีปัญญาจนสามารถเข้าใจทุกสิ่งทุกอย่างตามความเป็นจริง ก็ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องกล่าวถึงจริยธรรม ทั้งนี้เพราะการคิดดีและปฏิบัติดีย่อมเป็นความดีในตัวของมันเอง เนื่องจากจะส่งผลดีแก่ผู้ปฏิบัติและแก่ผู้อื่น ซึ่งก็เป็นเหตุผลที่ดีอยู่ในตัวของมันเองแล้ว

มัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบ ๘ อย่าง ได้แก่ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ วาจาชอบ การกระทำชอบ เลี้ยงชีพชอบ พยายามชอบ ระลึกชอบ และจิตมั่นชอบ เป็นส่วนประกอบของทางสายเดียว ต้องอาศัยซึ่งกันและกัน ทั้งระดับศีล สมาธิ และปัญญา มีช่องทาง ๘ ทาง หรือหลักการที่นำมาปฏิบัติให้เสร็จสิ้นไปที่ละข้อต่างหากจากกัน

โดยนัยนี้ หากพิจารณาว่าพุทธเศรษฐศาสตร์ คือการศึกษากิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นจากพฤติกรรมของมนุษย์ทั้งกาย วาจา ใจ การอธิบายและวิเคราะห์พุทธเศรษฐศาสตร์ด้วยหลักมัชฌิมาปฏิปทานี้จึงมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับองค์ประกอบทั้ง ๘ อย่าง ซึ่งก็มีนักวิชาการและผู้ที่อธิบายพุทธเศรษฐศาสตร์ในแนวทางนี้อยู่เป็นส่วนใหญ่ แต่ข้อจำกัดของการอธิบายในแนวทางนี้ คือ ผู้อธิบายจำเป็นต้องให้ความสำคัญขององค์ประกอบทั้ง ๘ อย่างพร้อมกัน ในฐานะของการเป็นองค์ธรรมที่สัมพันธ์กัน จึงทำให้มีความพยายามที่จะเชื่อมโยงองค์ธรรมทั้ง ๘ ดังกล่าวเข้ากับกิจกรรมทางเศรษฐกิจในทุกระดับชั้นให้ได้ ผลที่เกิดขึ้นคือ องค์ประกอบบางอย่างเช่น สัมมาทรมันตะ (การกระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สามารถอธิบายพฤติกรรมทางเศรษฐกิจได้ชัดเจน ในขณะที่องค์ประกอบบางอย่าง เช่น สัมมาสติ (ระลึกชอบ) สัมมาสมาธิ (จิตมั่นชอบ) ไม่สามารถอธิบายให้เห็นได้ชัดเจน ทำได้เพียงโยงให้เห็นความเกี่ยวข้องกันกับองค์ประกอบอื่นๆ ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่ศึกษางานในแนวทางนี้ จึงไม่สามารถเข้าใจความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างพุทธธรรมกับเศรษฐศาสตร์ได้อย่างลึกซึ้ง บ้างก็มีความเข้าใจว่าเป็นเพียงการอธิบายธรรมะโดยอ้างศัพท์ทางเศรษฐศาสตร์ หรือหนักไปกว่านั้น เข้าใจเจตนาเป็นการอวดว่าธรรมะนั้นสามารถอธิบายเศรษฐศาสตร์หรือศาสตร์ในทุกสาขาได้ โดยผู้ที่ศึกษานั้นได้ประโยชน์น้อย ผู้อธิบายเองก็พลอยถูกเข้าใจเจตนาผิดไปด้วย

หากจะอธิบายองค์ธรรมทั้ง ๘ แบบแยกส่วน วิธีนี้อาจจะเชื่อมโยงเข้ากับกิจกรรมทางเศรษฐกิจในระดับต่างๆ ได้ดีขึ้น เนื่องจากสามารถหยิบยกตัวอย่างเฉพาะที่เข้ากับองค์ประกอบนั้นๆ มาอธิบายได้ แต่ปัญหาคือ ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบต่างๆ จะถูกมองข้าม และทำให้การพัฒนาอาจจะมีลักษณะเอนเอียงหรือสุดโต่งไปด้านใดด้านหนึ่งสุดแล้วแต่ว่าผู้อธิบายจะให้ความสำคัญกับองค์ประกอบใดเป็นพิเศษ

แนวทางการอธิบายอีกวิธีหนึ่งคือ ถือว่าองค์ประกอบทั้ง ๘ อย่างเป็นกลุ่มก้อนเดียวกัน หรือเป็นสายเดียวกัน การอธิบายก็ไม่จำเป็นต้องทำทีละข้อ แต่จะต้องค้นหาลักษณะหลักที่เป็นตัวแกนของเรื่องขึ้นมาให้ได้ก่อน เป็นองค์ธรรมนำเรื่อง หรือเป็นองค์ธรรมประธาน จากนั้นจึงค่อยผนวก

องค์ธรรมตามของเรื่องนั้นๆ พวงสัมพันธ์เข้ามาอีกชั้นหนึ่ง ทั้งนี้ มิได้หมายความว่าองค์ธรรมตามจะมี ความสำคัญน้อยกว่าองค์ธรรมประธาน แต่ชี้ให้เห็นว่า ในกิจกรรมหนึ่งๆ องค์ธรรมหนึ่งอาจเป็นเหตุ เกื้อหนุนให้เกิดองค์ธรรมอีกอย่างหนึ่งขึ้น โดยมีองค์ธรรมผลเป็นตัวออกหน้า ซึ่งหากไม่มีองค์ธรรมที่ เป็นเหตุ องค์ธรรมที่เป็นผลก็เกิดขึ้นไม่ได้เช่นกัน

การอธิบายเช่นนี้ จะเกิดประโยชน์อีกประการหนึ่งในแง่ที่เป็นการป้องกันมิให้ผู้ศึกษาใช้ องค์ธรรมใดองค์ธรรมหนึ่งเป็นที่หมาย (End) แทนที่จะเป็นแนวทางหรือวิธีการ (Means) เช่น ใช้องค์ ธรรมในระดับศีล (คือวาจาชอบ การกระทำชอบ เลี้ยงชีพชอบ) เป็นจุดหมาย ทำให้ไม่เกิดการพัฒนา ต่อในขั้นที่สูงขึ้นไป เพราะเข้าใจว่า จุดเริ่มต้นพฤติกรรมของมนุษย์อยู่ที่ความคิด (องค์ธรรมในระดับ ปัญญา) ที่ก่อให้เกิดเจตนา (องค์ธรรมในระดับสมาธิ) แล้วจึงนำไปสู่การกระทำทางกายวาจา (องค์ ธรรมในระดับศีล) เป็นที่สุด โดยไม่เข้าใจความสัมพันธ์ในลักษณะที่เป็นความเกี่ยวเนื่องกันหรือ เรียกว่าอิทัปปัจจยตา นั่นก็คือ ในขณะหนึ่งๆ การกระทำทางกายวาจาที่ถูกต้องดีงาม สามารถเป็น ปัจจัยเกื้อหนุนให้จิตใจบริสุทธิ์ เป็นพื้นฐานแก่สมาธิ และนำไปสู่การรู้แจ้งทางปัญญาด้วยกำลังของ สมาธิในอีกทางหนึ่ง

การที่เศรษฐศาสตร์กระแสหลักพิจารณาว่า ผลลัพธ์จากกระบวนการทางเศรษฐกิจ ซึ่งมัก เน้นกิจกรรมที่แสดงออกด้วยการพูด (วาจา) การกระทำ (กัมมันตะ) และการประกอบอาชีพ (อาชีวะ) เพื่อให้ได้มาซึ่งโภคทรัพย์ โดยมีทุนทำหน้าที่เป็นเครื่องมือที่สำคัญในการผลิตและยังเป็นเครื่องแสดง ฐานะ ถือว่าเป็นเป้าหมายที่มนุษย์ต้องการ ความเข้าใจดังกล่าวจึงเป็นการหยุดอยู่ที่องค์ธรรมในระดับ ศีล ในทางพุทธเศรษฐศาสตร์

ความพยายามที่จะหันเหทิศทางของเศรษฐศาสตร์กระแสหลักมาสู่กระแสของพุทธ เศรษฐศาสตร์ ด้วยการเสนอองค์ธรรมในระดับสมาธิ และองค์ธรรมในระดับปัญญา เป็นองค์ธรรมนำ ถือได้ว่าเป็นเรื่องที่เกิดความสามารถในการรับรู้และการยอมรับของนักเศรษฐศาสตร์ในยุคสมัย ปัจจุบัน ที่ยังอยู่ท่ามกลางอิทธิพลของเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก

การอธิบายพุทธเศรษฐศาสตร์เพื่อให้เกิดความเข้าใจแก่คนส่วนใหญ่ในสังคมและทำให้ เป็นเรื่องร่วมสมัย จึงน่าจะใช้องค์ธรรมในระดับศีลเป็นเป็นองค์ธรรมนำเรื่อง หรือเป็นองค์ธรรม ประธาน และใช้วิธีการหันเหหรือแปรเปลี่ยน (Transition) ทิศทางไปสู่พุทธเศรษฐศาสตร์ที่เหมาะสม โดยการเปลี่ยนจาก “มิฉฉา” เป็น “สัมมา” ด้วยองค์ธรรมในระดับศีล เป็นเบื้องต้นหรือเรียกว่าเป็น พุทธเศรษฐศาสตร์ที่มีองค์ธรรมในระดับศีลเป็นประธาน^๔

ในส่วนที่เป็นวาจาชอบนั้น ประกอบด้วย การงดเว้นจากการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูด หยาบคาย และพูดเพ้อเจ้อ ในส่วนที่เป็นการกระทำชอบนั้น ประกอบด้วย การงดเว้นจากการตัดรอน ชีวิต จากการถือเอาของที่เขามิได้ให้ และจากการประพฤตินอกใจในกามทั้งหลาย สำหรับชาวพุทธแล้ว ข้อพึงปฏิบัติเหล่านี้ก็คือส่วนประกอบและส่วนขยายของศีล ๕ เป็นข้อปฏิบัติที่จะไม่ให้มีการ

^๔ สำหรับผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับการอธิบายพุทธเศรษฐศาสตร์โดยใช้เฉพาะองค์ธรรมในระดับศีล แต่เห็นว่า ควรอธิบายโดยรวมองค์ธรรมในระดับสมาธิและองค์ธรรมในระดับปัญญาควบคู่ไปพร้อมๆ กัน ขอให้คล้อยตามผู้วิจัย ไปก่อน เนื่องจากองค์ธรรมทั้งในระดับศีล สมาธิ และปัญญา กับวิธีการอธิบายพุทธเศรษฐศาสตร์ตามความเห็นของท่าน

เบียดเบียนกัน ซึ่งถือว่าเป็นวินัยขั้นต้นสุดของสังคมมนุษย์ ที่รักษาสังคมให้มั่นคงปลอดภัยและเพียงพอกับมนุษย์จะอยู่ร่วมกันได้อย่างปกติสุข ซึ่งปฐมเหตุของศีลขั้นต้นนี้ คือ การอาศัยความจริงของสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นอยู่ (ธรรม) มาจัดสรร วางระบบระเบียบต่างๆ ขึ้น เพื่อให้มนุษย์ได้ประโยชน์สูงสุดจากธรรมนั้น เป็นเรื่องของเศรษฐศาสตร์ที่คำนึงถึงประโยชน์ของมนุษย์ในสังคมที่พึงจะได้ร่วมกัน

เป็นที่น่าสังเกตว่า คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา^{๑๐} ระบุว่า การรักษารักษาองค์ธรรมในระดับศีล ได้แก่ สัมมาวาจา และสัมมากัมมันตะนี้ จะต้องใช้ศรัทธา^{๑๑} (ความเชื่อ) เป็นเครื่องกำกับจึงจะสำเร็จ และศรัทธานี้ยังใช้เป็นจุดเริ่มต้นสำหรับคนทั่วไปที่จะเข้าสู่มีสมาธิปฏิบัติด้วย ขอให้สังเกตว่าการรักษารักษาองค์ธรรมในระดับศีลนี้ด้วยศรัทธานั้น กล่าวได้อีกนัยหนึ่งคือ ความสมัครใจที่จะรักษารักษาองค์ธรรมในระดับศีลนี้เองโดยไม่มีใครบังคับ เป็นไปตามกำลังศรัทธาที่เกิดขึ้นภายในตัวเอง ไม่ใช่จากปัจจัยภายนอก เมื่อใดก็ตามที่มีการรักษาศีลจากปัจจัยภายนอกตัว เช่น การรับศีลในพิธีทางสงฆ์โดยไม่ตั้งใจ หรือการรักษาศีลเพื่อให้ผู้อื่นชื่นชม ซึ่งถือว่าเป็นเกิดจากปัจจัยภายนอกตัวเช่นกัน จะทำให้การรักษานั้นคงอยู่ไม่ได้นาน ถ้าหากปราศจากศรัทธา หนทางเข้าสู่มีสมาธิปฏิบัติเพื่อพบกับปัญญา ก็จะเป็นไปไม่ได้ยาก

ในส่วนที่เป็นการเลี้ยงชีพชอบ หมายถึง การเว้นจากมิจฉาชีพ ไม่ประกอบอาชีพที่ผิดกฎหมาย ผิดศีลธรรม แต่หาเลี้ยงชีพโดยทางสุจริต หรืออีกนัยหนึ่งคือ ไม่ประกอบอาชีพที่เป็นการเบียดเบียน ก่อความเดือดร้อนเสียหายแก่ชีวิตอื่น แก่สังคม หรือทำให้ชีวิต จิตใจ และสังคมเสื่อมโทรมตกต่ำ เช่น การค้าอาวุธ การค้ามนุษย์การค้าสัตว์เพื่อฆ่า การค้าของเมา (รวมถึงสิ่งเสพติดทั้งหลาย) และการค้ายาพิษ การรักษารักษาองค์ธรรมในระดับศีล ได้แก่ สัมมาอาชีวะนี้ จะต้องใช้วิริยะ (ความขยันหมั่นเพียร) เป็นเครื่องกำกับจึงจะสำเร็จ

จะสังเกตเห็นได้ว่า องค์ธรรมในระดับศีล อันได้แก่ สัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะนี้ เกี่ยวข้องกับการกระทำของมนุษย์ในส่วนที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม ได้แก่ ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อยู่ร่วมกันด้วยดีในหมู่มนุษย์ ที่จะไม่เบียดเบียนกัน แต่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน แต่ยังมี การกระทำของมนุษย์ในส่วนที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ได้แก่ ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับวัตถุหรือโลกของวัตถุ และธรรมชาติส่วนอื่นที่ไม่ใช่มนุษย์ เช่น เรื่องปัจจัยสี่ หรือสิ่งของที่ใช้อุปโภคบริโภคต่างๆ และเทคโนโลยี รวมถึงธรรมชาติแวดล้อมต่างๆ ไปอีกด้วย

การกระทำของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการการรับรู้ที่ผ่านเข้ามาทางประสาทสัมผัสทั้ง ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ถือเป็นศีลอีกหมวดหนึ่ง ที่เรียกว่า อินทริยสังวรศีล เพื่อให้ถูกความชอบ ชัง ตัดใจ หรือขัดใจ เข้ามาครอบงำ แต่ให้รับรู้ตามความเป็นจริงการรักษารักษาอินทริยสังวรศีลนี้ จะต้องใช้สติ (ความระลึกรู้) เป็นเครื่องกำกับจึงจะสำเร็จ

ส่วนการกระทำของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับการบริโภคปัจจัย ๔ และสิ่งของเครื่องใช้ทั้งหลาย ด้วยความเข้าใจคุณค่าแท้จริงของสิ่งนั้น มิใช่ด้วยคุณค่าเทียมหรือเกิดจากความต้องการ

^{๑๐}วิสุทธิ.ฎีกา (ไทย) ๑/๑๙.

^{๑๑}ซึ่งก็คือองค์ธรรมเบื้องต้นของปัญญา แต่การจะมีปัญญาที่จำเป็นต้องมีสติ ดังนั้นในความเป็นจริงองค์ธรรมทั้งสามคือ ศีล สมาธิ ปัญญา จะแยกจากกันไม่ได้ ไม่ว่าจะอยู่ในระดับของการปฏิบัติเบื้องต้นเพียงใดก็ตาม.

ประเภทตัมหา เป็นศีลอีกหมวดหนึ่ง ที่เรียกว่า ปัจจยสันนิสิตศีล การรักษาปัจจยสันนิสิตศีลนี้จะต้องใช้ปัญญา (ความรู้ชัด) เป็นเครื่องกำกับจึงจะสำเร็จ

ทั้งอินทริยสังวรศีล ปัจจยสันนิสิตศีล รวมถึงสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะ ที่รวมเรียกว่า ปาฏิโมกข์สังวรศีล และสัมมาอาชีวะ ที่เรียกว่า อาชีวะปาริสุทธิศีลนั้น ทางพระพุทธศาสนา เรียก ศีล ๔ หมวดนี้ว่า ปาริสุทธิศีล ๔^{๑๒} (ข้อปฏิบัติที่ทำให้เกิดความบริสุทธิ์ ๔ ประการ) ซึ่งเป็นองค์ธรรมในระดับศีลที่ครอบคลุมพฤติกรรมหรือการกระทำของมนุษย์ในทุกๆด้าน

ข้อสังเกตที่สำคัญประการหนึ่งก็คือ องค์ธรรมในระดับศีลที่ปรากฏในพระไตรปิฎก แต่ละข้อจะแยกออกได้เป็น ๒ ส่วน ส่วนแรกกล่าวถึงการละเว้นไม่ทำความชั่ว ส่วนหลังกล่าวถึงการทำความดีที่ตรงข้ามกับความชั่วที่งดเว้นแล้วนั้น ถือเป็นลักษณะทั่วไปอย่างหนึ่งของพุทธธรรม ที่ใช้ควบคู่กันในลักษณะ “ละเว้นความชั่ว ทำแต่ความดี” การกำหนดความหมายของศีลในแต่ละเว้นความชั่ว เป็นการกำหนดข้อปฏิบัติที่เพ่งเล็งไปที่การละความชั่วนั้นเป็นกฎเกณฑ์ที่มีลักษณะแน่นอนตายตัวที่ต้องงดเว้น ขณะที่ในแง่ของการทำความดี เป็นเรื่องที่สามารถพยายามปรับปรุงให้ดีขึ้นอย่างต่อเนื่องตามฐานะและโอกาสและในวิธีการที่แตกต่างกัน ไม่จำกัดเฉพาะในข้อศีลเหล่านั้นเท่านั้น เช่น ในข้อละอทินนาทาน คือเว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เขามีได้ให้ ถือเอาแต่ของที่เขาให้ หวังแต่ของที่เขาให้ มีตนเป็นผู้ไม่ขโมย ไม่ปรารถนาอยากได้ของของผู้อื่น โดยยังมีได้ขยายความในส่วนของการทำความดีลึกลงไปในรายละเอียด แต่ก็มีความสอนเรื่องทานซึ่งถือเป็นหลักธรรมใหญ่เรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนาไว้อีกส่วนหนึ่งต่างหาก

เห็นได้ชัดว่า ลำพังเพียงองค์ธรรมในระดับศีลดังกล่าว ก็สามารถใช้เป็นองค์ธรรมนำเรื่องขยายไปสู่องค์ธรรมอีกมากมายหลายหมวดที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา และทำให้ผู้ศึกษาสามารถเห็นความเชื่อมโยงขององค์ธรรมในหมวดต่างๆ กับเศรษฐศาสตร์ได้อย่างเป็นระบบ และชัดเจนกว่าการนำองค์ธรรมในระดับศีล สมาธิ และปัญญา มาแยกวิเคราะห์ทีละหมวดเพื่ออธิบายเรื่องเศรษฐศาสตร์

๒.๑.๒.๒ องค์ประกอบที่ ๒ : โยนิโสมนสิการ

ตามความหมายในพุทธธรรมโยนิโสมนสิการ หมายถึง การใช้ความคิดถูกวิธี คือการกระทำในใจโดยแยบคาย พยายามทำความเข้าใจสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า สวหาเหตุผลจนตลอดสายแยกแยะออกวิเคราะห์ด้วยปัญญาที่คิดเป็นระเบียบและโดยอุบายวิธีให้เข้าใจสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย^{๑๓}

เหตุที่จัดโยนิโสมนสิการไว้เป็นหนึ่งในสามองค์ประกอบของพุทธเศรษฐศาสตร์เนื่องจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจจำเป็นต้องมีพัฒนาการให้เจริญขึ้น ดึงดูดขึ้นเป็นลำดับโดยผ่านขั้นตอนของระดับการพัฒนาจิต การพัฒนาทางเศรษฐศาสตร์ในที่นี้ คือการพัฒนาต่อจากองค์ธรรมในระดับศีลซึ่งเศรษฐศาสตร์ที่พัฒนามาจากตะวันตกเกือบทุกแนวทางหยุดอยู่ที่ระดับนี้ส่วนโยนิโสมนสิการเป็นองค์

^{๑๒} หากรวมเฉพาะองค์มรรค ๓ ข้อในหมวดศีล คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ เข้าด้วยกัน จะเรียกว่า อาชีวะวัฏฐมกศีล ซึ่งเป็นหลักความประพฤติเบื้องต้นของพรหมจรรย์.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับเดิม), หน้า ๒๖๒.

ธรรมในกระบวนการพัฒนาปัญญาซึ่งเป็นเป้าหมายที่สำคัญของการพัฒนาจิต และเป็นปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นองค์ประกอบแรกของมัชฌิมาปฏิปทา เพราะถ้าหยุดในระดับศีล ความเข้าใจมัชฌิมาปฏิปทาอาจจะยังไม่เกิดหรือยังไม่เข้าใจความหมายของมัชฌิมาปฏิปทาได้ดีพอ

เหตุที่ไม่ใช่องค์ธรรมในระดับสมาธิ ได้แก่ สัมมาสติและสัมมาสมาธิ มาอธิบายเข้าใจเป็นองค์ประกอบที่สอง และองค์ธรรมในระดับปัญญา ได้แก่ สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ เป็นองค์ประกอบที่สามของพุทธเศรษฐศาสตร์เนื่องจากเหตุผล ๒ ประการ กล่าวคือ องค์ธรรมทั้ง ๔ ได้ถูกจัดเข้าใจในองค์ประกอบแรกของพุทธเศรษฐศาสตร์ คือ มัชฌิมาปฏิปทาแล้ว และเป็นองค์ธรรมเหตุที่ส่งผลต่อองค์ธรรมหลักฝ่ายศีล ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะซึ่งเป็นองค์ธรรมประธานในการอธิบายวิชาเศรษฐศาสตร์ที่พัฒนามาจากตะวันตกในเวลา

ประการที่สอง การที่จะพัฒนาเศรษฐศาสตร์ให้ยกระดับขึ้นไปสู่เศรษฐศาสตร์ที่มีองค์ธรรมในระดับสมาธิ และองค์ธรรมในระดับปัญญาเป็นองค์ธรรมนำเรื่องในลำดับต่อไปนั้นจำเป็นต้องศึกษาและทำความเข้าใจองค์ธรรมเหตุที่เกื้อหนุนให้เกิดทั้งองค์ธรรมในระดับสมาธิและองค์ธรรมในระดับปัญญา โดยที่โยนิโสมนสิการนั้น จัดเป็นองค์ธรรมเหตุที่เกื้อหนุนให้เกิดองค์ธรรมในระดับปัญญาในพุทธเศรษฐศาสตร์ นอกจากโยนิโสมนสิการแล้ว ปัจจัยที่ก่อให้เกิดองค์ธรรมในระดับปัญญาอีกปัจจัยหนึ่งได้แก่ ปรโตโฆสะ คือ เสียงจากผู้อื่น คำบอกเล่า ข่าวสาร คำชี้แจง คำอธิบาย การแนะนำ ชักจูงการสั่งสอน การถ่ายทอด การได้เรียนรู้จากผู้อื่น การสร้างเสริมสัมมาทิฐิด้วยปัจจัยปรโตโฆสะก็คือ การมีบุคคลที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยเหลือ บอกช่องทาง ให้พัฒนาก้าวหน้าอย่างถูกต้อง ซึ่งก็ได้แก่ ความมีกัลยาณมิตร ถือเป็นการใช้ปัจจัยภายนอกในกระบวนการพัฒนาปัญญา ที่ยังต้องเห็นคล้ายตามหรือขึ้นอยู่กับผู้ถ่ายทอดเป็นสำคัญหากได้ผู้อบรมที่สั่งสอนผิดๆ ก็จะได้รับผลตรงข้ามเป็นมิจฉาทิฐิ ความมีกัลยาณมิตรนี้ จึงจัดว่าเป็นระดับของการพัฒนาปัญญาในขั้นศรัทธา

อย่างไรก็ตาม โยนิโสมนสิการยากที่จะเกิดได้ในตนเองจากการฝึกฝนแต่เพียงอย่างเดียว เพราะอาจจะได้รับข้อมูลหรือข้อมูลที่มีอยู่รวมทั้งที่หามาได้จากการค้นคว้าด้วยตัวเองไม่เพียงพอ การมีกัลยาณมิตรจึงเป็นปัจจัยหนุนช่วยที่สำคัญ และถ้าได้กัลยาณมิตรที่เป็นผู้ที่มีความรอบรู้และมีความหวังดีอย่างแท้จริงก็จะยิ่งช่วยให้โยนิโสมนสิการทำงานได้ดียิ่งขึ้น ดังนั้นจึงอาจจะกล่าวได้ว่า กัลยาณมิตรเป็นเงื่อนไขที่จำเป็นแต่ยังไม่พอเพียง โยนิโสมนสิการ ถูกจัดว่าเป็นระดับของการพัฒนาปัญญาในขั้นที่อยู่เหนือศรัทธาเพราะเป็นขั้นที่ใช้ความคิดของตนเองอย่างเป็นอิสระ สามารถช่วยเหลือตนเองให้ไปสู่จุดหมายของพุทธธรรมได้อย่างแท้จริง ถือเป็นการใช้ปัจจัยภายใน ที่เป็นแกนหรือปัจจัยหลักในกระบวนการพัฒนาปัญญา

สำหรับบุคคลที่ปัญหายังไม่แก่กล้า ยังต้องอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น การพัฒนาปัญญาจะเริ่มต้นจากปัจจัยภายนอก คือ ความมีกัลยาณมิตร เพื่อให้เกิดศรัทธาก่อน รวมทั้งช่วยพัฒนาโยนิโสมนสิการได้ด้วย อย่างเช่น กรณีของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย จากนั้นจึงมาถึงขั้นที่ใช้องค์ประกอบภายใน ตั้งแต่การนำความเข้าใจตามแนวศรัทธาไปเป็นพื้นฐานในการใช้ความคิดอย่างอิสระ ด้วยโยนิโสมนสิการ เกิดสัมมาทิฐิ คือ มองเห็นและเข้าใจสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง และทำให้เกิดสัมมาสังกัปปะ คือ ดำริ นึกคิด และตั้งทัศนคติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้อง ไม่เอนเอียง ยึดติด ชัด ผล็ก หรือเป็นปฏิปักษ์ ส่งผลทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริงอีก คือ ไปเสริม

สัมมาทิฐิให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้น เป็นการทำงานระหว่างองค์กรธรรมทั้ง ๒ ที่หมุนเวียนและสนับสนุนซึ่งกันและกัน จนสัมมาทิฐิสามารถกำจัดกิเลสมูลฐานคือ โมหะ และสัมมาสังกัปปะ สามารถกำจัดกิเลสรอง คือ โลภะและโทสะ นับเป็นการทำงานที่ต่อเนื่องสัมพันธ์กันอย่างกลมกลืน

แม้จะแสดงให้เห็นว่า ปรโตโฆสะหรือความมีกัลยาณมิตร เป็นปัจจัยภายนอกที่ก่อให้เกิดองค์กรธรรมในระดับปัญญาอีกปัจจัยหนึ่ง นอกเหนือจากโยนิโสมนสิการซึ่งเป็นปัจจัยภายใน แต่มิได้แยกไว้เป็นอีกหนึ่งองค์ประกอบต่างหาก ก็เพราะปรโตโฆสะได้ถูกนับรวมเป็นองค์กรธรรมเหตุในกลุ่มเดียวกับโยนิโสมนสิการที่เกื้อหนุนให้เกิดองค์กรธรรมในระดับปัญญาด้วยแล้วในขณะที่ยังมีองค์กรธรรมเหตุสำคัญ ที่เกื้อหนุนให้เกิดองค์กรธรรมในระดับสมาธิในพุทธเศรษฐศาสตร์เรียกว่า อัปปมาทะ ซึ่งจัดเป็นปัจจัยภายในเช่นเดียวกับโยนิโสมนสิการ แต่จัดอยู่ในอีกฝ่ายหนึ่ง จึงได้แยกไว้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเป็นองค์ประกอบที่สามของพุทธเศรษฐศาสตร์

๒.๑.๒.๓ องค์ประกอบที่ ๓ : อัปปมาทธรรม

ตามความหมายในอัปปมาทสูตร อัปปมาทะ คือ ความไม่ประมาท หมายถึง ความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือ ความเพียรที่มีสติเป็นเครื่องเร่งเร้าและควบคุม^{๑๔} ได้แก่ การดำเนินชีวิตโดยมีสติเป็นเครื่องกำกับความประพฤติปฏิบัติและการกระทำทุกอย่าง มีความระมัดระวังตัว ไม่ยอมถลำไปในทางเสื่อม แต่ไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความดีงามและความอันจะต้องรับผิดชอบไม่ยอมปล่อยปละละเลย การทำการด้วยความมุ่งมั่นและจริงจัง รอบคอบและรุดหน้าเรื่อยไปอัปปมาทะจัดเป็นปัจจัยภายในเช่นเดียวกับโยนิโสมนสิการ ต่างกันตรงที่ว่าโยนิโสมนสิการเป็นองค์กรธรรมในระดับปัญญา เป็นอุปกรณ์สำหรับใช้ทำการพัฒนาปัญญา ในขณะที่อัปปมาทะเป็นองค์กรธรรมในระดับสมาธิเป็นตัวควบคุมเร่งเร้าให้มีการใช้อุปกรณ์นั้นอย่างรุดหน้าเรื่อยไป อัปปมาทะ จึงจัดเป็นองค์กรธรรมเหตุที่เกื้อหนุนให้เกิดองค์กรธรรมในระดับสมาธิในพุทธเศรษฐศาสตร์

ข้อที่น่าพิจารณาในเศรษฐศาสตร์กระแสหลักคือ ความไม่ประมาทที่เกิดขึ้นจากสังคัมการแข่งขัน ข้อดีของระบบแข่งขัน^{๑๕} คือการกระตุ้นบุคคลไม่ให้ประมาท อยู่เฉยไม่ได้ ต้องตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา แต่ความไม่ประมาทนี้ เกิดขึ้นจากการบีบคั้น จากการต้องเอาตัวรอด จากการหวังเอาชนะหวังให้ได้เปรียบอยู่เสมอ จึงต้องแข่งขันกันตลอดเวลา จนกลายเป็นการแข่งขันเพื่อผลประโยชน์นำมาสู่ระบบกำไรสูงสุด การได้กำไรสูงสุดจึงกลายเป็นตัววัดความสำเร็จ ในขณะที่สังคัมที่เน้นความเอื้อเพื่อเผื่อแผ่และการมีมิตรไมตรีจะโน้มเอียงไปในทางประมาท เฉื่อยชา ไม่กระตือรือร้น หวังพึ่งคนอื่น ปล่อยปละละเลย อ่อนแอ แล้วก็เสื่อมลง เพราะความประมาทแม้ในการปฏิบัติธรรมที่สำเร็จก้าวหน้า หรือได้บรรลุธรรมแล้วเกิดความพอใจ เกิดความสันโดษ พระพุทธเจ้าก็ยังตรัสเตือนว่า “เธออยู่ในความประมาทแล้ว” คือ เฉื่อยลง ไม่เพียรชวนชวน ถ้าตราบไต่ที่ยังไม่สิ้นกิเลส จงอย่าได้นิ่งนอนใจ คำสั่งสอนครั้งสุดท้ายของพระพุทธเจ้าก่อนที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็เป็นเรื่องอัปปมาทธรรม

^{๑๔} ๑๔. อภ. (ไทย) ๒๔/๕/๓๕

^{๑๕} ๑๕. ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๘/๑๖๖.

ตั้งว่า “บัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลายสังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าทีให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด”^{๑๖}

หากพิจารณาองค์ประกอบทั้งสามของพุทธเศรษฐศาสตร์ คือ มัชฌิมาปฏิปทา โยนิโสมนสิการ และอัปมาทธรรม จะพบว่า มัชฌิมาปฏิปทาเป็นองค์ประกอบในฐานะที่เป็นวิธีการหรือหนทางของการพัฒนาตน (เปรียบเหมือนเส้นทาง) ในแต่ละกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ได้แก่การผลิต การบริโภค เรื่องอรรถประโยชน์ และการกระจายผลผลิต ขณะที่โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบในฐานะที่เป็นเครื่องอำนวยความสะดวกการพัฒนาตน (เปรียบเหมือนเครื่องยนต์) ส่วนอัปมาทธรรมเป็นองค์ประกอบในฐานะที่เป็นเครื่องกำกับการพัฒนาตน (เปรียบเหมือนพวงมาลัย) เพื่อให้สำเร็จจุดหน้าจนกว่าจะบรรลุเป้าหมายสุดท้ายของพุทธเศรษฐศาสตร์นั่นเอง

นอกจากการสำรวจหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ข้างต้น ในหัวข้อต่อไปจะเป็นการสำรวจปรัชญาและกรอบแนวคิดของเศรษฐกิจพอเพียง รวมทั้งคุณลักษณะและองค์ประกอบที่สำคัญของเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งได้มีการจำแนกไว้เป็น ๓ คุณลักษณะสำคัญ ได้แก่ความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี รวมถึงเงื่อนไขด้านความรู้และด้านคุณธรรม ตามที่ทางสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติได้เชิญผู้ทรงคุณวุฒิในทางเศรษฐกิจและสาขาอื่นๆ มาร่วมกันประมวลและกลั่นกรองพระราชดำรัสเรื่องเศรษฐกิจพอเพียงและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้นำไปเผยแพร่ได้

๒.๑.๓ แนวคิดในการสร้างตัวชี้วัดด้วยพุทธเศรษฐศาสตร์

การสร้างตัวชี้วัดโดยใช้กรอบของพุทธเศรษฐศาสตร์ที่สามารถนำไปสู่การกำหนดระดับของความเป็นเศรษฐกิจพอเพียง เริ่มต้นด้วยการจำแนกให้เห็นความแตกต่างในแต่ละประเภทของตัวชี้วัดตามตำแหน่งต่างๆ ในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหาเพื่อนำไปสู่การค้นหาตัวชี้วัดภายใต้คุณลักษณะด้านความพอประมาณความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี และภายหลังจากที่ได้ตัวชี้วัดมาแล้ว ก็เป็นขั้นตอนของการแสดงแนวทางในการประยุกต์ใช้ตัวชี้วัดเพื่อกำหนดระดับของความเป็นเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ ในระดับต่างๆ โดยเริ่มตั้งแต่ระดับปัจเจกบุคคล ครั้วเรือน องค์กรชุมชน ไปจนถึงระดับประเทศ

เมื่อพิจารณาความหมายของตัวชี้วัด (Indicators) ตามศัพท์ที่ประกอบกันขึ้น จะมีอยู่ ๓ ส่วนด้วยกัน คือ สิ่งที่น่าสนใจ สถานะในเวลาใดเวลาหนึ่ง และค่าตัวเลขในลักษณะต่างๆ สิ่งที่น่าสนใจ (ตัว) ครอบคลุมทั้งสิ่งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม หรือสิ่งที่แสดงลักษณะในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ สถานะในเวลาใดเวลาหนึ่ง (ชี้) สามารถเป็นได้ทั้งสถานะที่ได้เกิดขึ้นมาแล้วในอดีตสถานะในปัจจุบัน หรือสถานะที่คาดหวังให้เกิดขึ้นในอนาคต ค่าตัวเลขในลักษณะต่างๆ (วัด) มาจากการเก็บบันทึกค่าของสิ่งที่สนใจในลักษณะต่างๆ (จำนวนนับ ร้อยละ อัตรา อัตราส่วน สัดส่วน ค่าเฉลี่ย ฯลฯ) ในช่วง

^{๑๖} ศ.ดร.อภิชัย พันธเสน ได้ให้ทัศนะเสริมว่า หากใช้การแข่งขันเป็นเครื่องกระตุ้นจะเกิดปัญหา เนื่องจากการแข่งขันจะมีเป้าหมายไปในทางเสริมอัตรา ความจริงการมีฉันทะดีกว่าการแข่งขัน เพราะฉันทะจะนำไปสู่วิริยะ จิตตะ วิมังสา เป็นกระบวนการพัฒนาตนเองหรือ “แข่ง” กับตนเอง.

เวลาต่างๆ กัน (เกณฑ์ตน) หรือจากการเปรียบเทียบค่าของสิ่งที่สนใจกับค่าตัวเลขจากแหล่งอื่นๆ (เกณฑ์มาตรฐานเกณฑ์กลุ่ม) กล่าวโดยรวมแล้ว ตัวชี้วัด หมายถึง ข้อมูลเชิงตัวเลขที่แสดงสถานะของสิ่งที่สนใจในเวลาใดเวลาหนึ่ง การศึกษาแนวทางปฏิบัติตามหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ภายใต้กิจกรรมทางเศรษฐกิจ อันได้แก่กระบวนการผลิต กระบวนการบริโภค เรื่องอรรถประโยชน์ และการกระจายผลผลิต ได้นำมาสู่แนวคิดในการสร้างตัวชี้วัดที่สามารถจำแนกตามวิธีการวัด ดังนี้

๒.๑.๓.๑ ตัวชี้วัดผลผลิต (Output Indicators)

การวิเคราะห์กิจกรรมการผลิต มีวิธีการวัดเชิงปริมาณซึ่งเทียบระหว่างผลผลิตและทรัพยากรที่ใช้ในการผลิต ที่เรียกว่า “ประสิทธิภาพ” การผลิต โดยที่ประสิทธิภาพการผลิตในมุมมองของพุทธเศรษฐศาสตร์เกิดจากความสามารถในการสร้างผลผลิตเมื่อเทียบกับทรัพยากรที่ใช้ในการผลิต โดยคำนึงถึงการใช้ปัจจัยการผลิตที่น้อยที่สุด ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดการเบียดเบียนกันให้น้อยที่สุดในกิจกรรมการบริโภค มีวิธีการวัดที่คล้ายคลึงกับวิธีการวัดในกิจกรรมการผลิต โดยสามารถอธิบายได้ว่าการบริโภค แท้จริงก็คือ กระบวนการผลิตในรูปแบบหนึ่ง ที่มีสินค้าและบริการเป็นปัจจัยนำเข้า และมีความสุขเป็นปัจจัยส่งออกหนึ่ง ทำให้สามารถพิจารณาประสิทธิภาพการบริโภคในลักษณะเดียวกับการพิจารณาประสิทธิภาพการผลิต โดยที่ประสิทธิภาพการบริโภคในมุมมองของพุทธเศรษฐศาสตร์ เกิดจากความสุขที่ได้รับเมื่อเทียบกับสินค้าและบริการที่ใช้ในการบริโภค โดยคำนึงถึงการใช้ปัจจัยการบริโภคที่น้อยที่สุด ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดการเบียดเบียนกันให้น้อยที่สุดเช่นกัน ทั้งประสิทธิภาพการผลิตและประสิทธิภาพการบริโภค คือ ตัวชี้วัดผลผลิต ที่เกิดขึ้นในกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภค โดยมีจุดเน้นที่ความคุ้มค่าของการใช้ทรัพยากรการผลิต และความคุ้มค่าของการใช้สินค้าและบริการ หรือ ตัวหารในสมการของประสิทธิภาพ

๒.๑.๕ ตัวชี้วัดผลลัพธ์ (Outcome Indicators)

วิธีการวัดในกิจกรรมการผลิต ซึ่งเทียบระหว่างผลผลิตและของเสียจากกระบวนการผลิต เรียกว่า “ประสิทธิผล” การผลิต โดยที่ประสิทธิผลการผลิตในมุมมองของพุทธเศรษฐศาสตร์เกิดจากความสามารถในการสร้างผลผลิตที่ใช้การได้เมื่อเทียบกับของเสียจากการผลิต โดยเน้นให้เกิดของเสียจากกระบวนการผลิตให้น้อยที่สุด ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดการทำลายให้น้อยที่สุดในกิจกรรมการบริโภค วิธีการวัดซึ่งเทียบระหว่างความสุขที่เกิดขึ้นและของเสียจากการบริโภค เรียกว่า “ประสิทธิผล” การบริโภค โดยที่ประสิทธิผลการบริโภคในมุมมองของพุทธเศรษฐศาสตร์เกิดจากความสุขที่ได้รับเมื่อเทียบกับของเสียที่เกิดขึ้นจากการบริโภค โดยเน้นให้เกิดของเสียจากกระบวนการบริโภคให้น้อยที่สุด ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดการทำลายให้น้อยที่สุดเช่นกันทั้งประสิทธิผลการผลิตและประสิทธิผลการบริโภค คือ ตัวชี้วัดผลลัพธ์ ที่เกิดขึ้นในกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภค โดย

มีจุดเน้นที่ให้เกิดของเสียจากกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภคให้น้อยที่สุด หรือ ตัวหารในสมการของประสิทธิภาพ^{๑๗}

๒.๑.๓.๓ ตัวชี้วัดผลกระทบ (Impact Indicators)

ตัวชี้วัดผลกระทบ เป็นการพิจารณาถึง “คุณค่า” หรือความเป็นประโยชน์ของปัจจัยส่งออกจากกิจกรรมการผลิตและการบริโภค หรือการพิจารณาถึงความสามารถในการแก้ไขปัญหาที่มีอยู่ให้ดีขึ้นจากการสร้างกิจกรรมการผลิตและการบริโภคขึ้นเพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว ซึ่งเกี่ยวข้องโดยตรงกับเรื่องอรรถประโยชน์โดยที่คุณค่าการผลิตในมุมมองของพุทธเศรษฐศาสตร์ให้ความสำคัญกับการผลิตเพื่อแก้ปัญหาของมนุษย์ที่มุ่งตอบสนองความสุขภาวะ เน้นการส่งเสริมการผลิตที่สนองความต้องการแบบฉันทะ ได้แก่การผลิตสิ่งที่เป็นความจำเป็นพื้นฐาน (ปัจจัยสี่) และการผลิตสิ่งที่เป็นความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิต มากกว่าการส่งเสริมการผลิตที่สนองความต้องการแบบตัณหา ได้แก่ การผลิตสิ่งที่เป็นความสะดวกสบาย การผลิตสิ่งที่เป็นความฟุ่มเฟือยในการดำรงชีวิต และการผลิตสิ่งที่เป็นอบายมุขต่างๆเช่นเดียวกับคุณค่าการบริโภค ที่ในมุมมองของพุทธเศรษฐศาสตร์ให้ความสำคัญกับการบริโภคเพื่อแก้ปัญหาของมนุษย์ที่มุ่งตอบสนองความสุขภาวะ เน้นการส่งเสริมการบริโภคที่สนองความต้องการแบบฉันทะ ได้แก่ การบริโภคสิ่งที่เป็นความจำเป็นพื้นฐาน (ปัจจัยสี่) และการบริโภคสิ่งที่เป็นความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิต มากกว่าการส่งเสริมการบริโภคที่สนองความต้องการแบบตัณหา ได้แก่ การบริโภคสิ่งที่เป็นความสะดวกสบาย การบริโภคสิ่งที่เป็นความฟุ่มเฟือยในการดำรงชีวิต และการบริโภคสิ่งที่เป็นอบายมุขต่างๆทั้งคุณค่าการผลิตและคุณค่าการบริโภค คือ ตัวชี้วัดผลกระทบ ที่เกิดจากกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภค โดยชี้ให้เห็นถึงทางเลือกในกระบวนการผลิตและการบริโภคที่ควรนำไปสู่ประโยชน์สุขที่แท้ มิใช่การใช้ทรัพยากรไปเพื่อการสร้างความสุขพอกเสริมอย่างไม่มีที่สิ้นสุด^{๑๘}

๒.๑.๓.๔ ตัวชี้วัดปัจจัยนำเข้า (Input Indicators)

ตัวชี้วัดปัจจัยนำเข้า ในส่วนแรกเป็นการพิจารณาถึง “สัดส่วน” หรือการจัดสรรทรัพยากรที่ใช้ในกิจกรรมการผลิตและการบริโภค ซึ่งมีส่วนสัมพันธ์กับการกระจายผลผลิต โดยในมุมมองของพุทธเศรษฐศาสตร์ เมื่อพิจารณาที่ปัจจัยนำเข้าในกระบวนการผลิต จะให้ความสำคัญกับการพิจารณาใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในตัวก่อน เพื่อที่จะได้ไม่ต้องใช้ทุนไปซื้อหามาจากภายนอก คำนึงถึงการไม่สร้างภาระจากการพึ่งพาปัจจัยการผลิตภายนอกมากเกินไป เป็นเรื่องของการบริหาร

^{๑๗} พิพัฒน์ ยอดพฤติการณ์. “การใช้การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจพอเพียงโดยเปรียบเทียบกับพุทธเศรษฐศาสตร์”. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐, หน้า ๑๐๒.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๒.

“สัดส่วนปัจจัยการผลิต” ระหว่างทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นของตน กับทรัพยากรที่ต้องนำเข้าจากภายนอก^{๑๙}

เมื่อพิจารณาที่ปัจจัยนำเข้าในกระบวนการบริโภค ในมุมมองของพุทธเศรษฐศาสตร์ ก็อธิบายในทำนองเดียวกันว่า การพิจารณาถึงสัดส่วนปัจจัยนำเข้าของกระบวนการบริโภค หรืออีกนัยหนึ่ง คือ การจัดสรรผลผลิตอันเป็นปัจจัยส่งออกจากกระบวนการผลิตนั้น เริ่มจากการพิจารณาบริโภคสินค้าและบริการที่ผลิตได้เองก่อน ไม่สร้างพฤติกรรมที่ต้องใช้สินค้าจากภายนอกที่ผลิตเองไม่ได้ หลีกเลี่ยงการพึ่งพาปัจจัยการบริโภคจากภายนอกที่อาจก่อให้เกิดความทุกข์ยากในภายหลัง เป็นเรื่องของการบริหาร “สัดส่วนปัจจัยการบริโภค” ระหว่างการบริโภคสินค้าและบริการที่ผลิตได้เองหรือมีอยู่ในท้องถิ่นของตน กับการบริโภคสินค้าและบริการที่ต้องนำเข้าจากภายนอกทั้งสัดส่วนปัจจัยการผลิตและสัดส่วนปัจจัยการบริโภค คือ ตัวชี้วัดปัจจัยนำเข้าสู่กระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภคที่มุ่งส่งเสริมให้เกิดความสามารถในการพึ่งตนเอง ลดการพึ่งพาจากภายนอก และมีความพร้อมต่อการรองรับการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ

ตัวชี้วัดปัจจัยนำเข้า ในส่วนที่สองเป็นการพิจารณาถึง “คุณค่า” ของทรัพยากรที่ใช้ในกิจกรรมการผลิตและการบริโภค โดยในมุมมองของพุทธเศรษฐศาสตร์ เมื่อพิจารณาที่ปัจจัยนำเข้าในกระบวนการผลิต จะให้ความสำคัญกับการพิจารณาใช้ทรัพยากรโดยคำนึงถึงคุณค่ามากกว่าราคา เน้นการพิจารณาอัตราประโยชน์เชิงจิตวิสัยที่ให้ความสำคัญกับคุณค่าในการใช้สอยมากกว่าอัตราประโยชน์เชิงจิตวิสัยที่ให้ความสำคัญกับคุณค่าในการแลกเปลี่ยนเมื่อพิจารณาที่ปัจจัยนำเข้าในกระบวนการบริโภค ในมุมมองของพุทธเศรษฐศาสตร์ ก็อธิบายในทำนองเดียวกันว่า การพิจารณาถึงคุณค่าปัจจัยนำเข้าของกระบวนการบริโภค ไม่จำเป็นต้องแลกมาด้วยเงินจำนวนมากๆ เน้นปัจจัยการบริโภคที่มุ่งตอบสนองความต้องการแบบฉันทะมากกว่าปัจจัยการบริโภคที่มุ่งตอบสนองความต้องการแบบตัณหาทั้งคุณค่าของปัจจัยการผลิตและคุณค่าของปัจจัยการบริโภค คือ ตัวชี้วัดปัจจัยนำเข้าสู่กระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภค ที่ต้องการให้เกิดการวินิจฉัยในอัตราประโยชน์ของสิ่งต่างๆ ด้วยเหตุและผล มุ่งส่งเสริมการใช้ปัญญาในการวิเคราะห์หัดตัดสินใจ

๒.๑.๓.๕ ตัวชี้วัดกระบวนการ (Process Indicators)

ตัวชี้วัดกระบวนการ เป็นการพิจารณาถึง “หลักการ” ที่ใช้ในการดำเนินกระบวนการผลิตและการบริโภค ตั้งแต่ขั้นของการพิจารณาทางเลือกในการดำเนินการ การวิเคราะห์ทางเลือกการตัดสินใจในการดำเนินงาน การวางแผนดำเนินการ การออกแบบและสร้างกลไกเพื่อดำเนินงาน การดำเนินการ ตลอดจนการตรวจสอบและปรับปรุงการดำเนินงานอย่างต่อเนื่องโดยที่หลักการในมุมมองของพุทธเศรษฐศาสตร์ มุ่งเน้นการกระทำหรือพฤติกรรมในทางเศรษฐกิจให้เป็นไปอย่างถูกต้องดีงาม หรือที่เรียกว่า “สัมมา” กระบวนการทั้งในการผลิตและการบริโภคว่า “ถูกต้องดีงาม” นี้มีความหมายควบที่ลึกซึ้งมาก เนื่องจากตัวเหตุหรือเงื่อนไขที่จะทำให้เกิดความถูกต้องได้นั้น คือ ความรู้ ในขณะที่ตัวเหตุหรือเงื่อนไขที่จะทำให้เกิดความดีงามได้นั้น คือ คุณธรรม ยิ่ง

^{๑๙}พิพัฒน์ ยอดพฤติการณ์, “การใช้การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจพอเพียงโดยเปรียบเทียบกับพุทธเศรษฐศาสตร์”, หน้า ๑๐๓.

ไปกว่านั้น สภาพของความถูกต้องดีงามในทางพุทธเศรษฐศาสตร์ คือสภาพถูกต้องดีงามจริงแท้โดยธรรมชาติ ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามจารีตหรือวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีทางสังคม และไม่ใช้ข้อตกลงที่ยอมรับกันเองโดยกลุ่มคนส่วนใหญ่หรือในสังคมหนึ่งๆ ว่า ถูกต้องดีงาม ซึ่งมีโอกาสผิดเพี้ยนและเสื่อมถอยไปจากสภาพดั้งเดิม^{๒๐}

การดำเนินกระบวนการผลิตตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ จะมีอาชีพปารีสุทธิศีลเป็นตัวชี้วัดกระบวนการ เริ่มต้นจากการละเว้นการผลิตหรือการค้าที่ไม่สมควรประกอบการ ๕ ชนิดได้แก่ การค้าขายอาวุธ การค้าขายมนุษย์การค้าขายสัตว์เพื่อฆ่า การค้าขายน้ำเมาหรือสิ่งเสพติดต่างๆ และการค้าขายยาพิษ ในขณะที่การดำเนินกระบวนการบริโภค จะมีปัจจัยสันนิสิตศีลเป็นตัวชี้วัดกระบวนการ โดยมุ่งละเว้นการบริโภคที่เป็นไปเพื่อสนองความต้องการในแบบค้นหาตัวชี้วัดกระบวนการที่กล่าวถึงนี้ จะมุ่งเน้นให้เกิดความสำเร็จใน “วิธีการ” นอกเหนือจากความสำเร็จใน “เป้าหมาย” เพราะหากสังคมประเทศใด ที่เน้นเป้าหมายทางเศรษฐกิจ โดยไม่คำนึงถึงวิธีการ หรือที่ร้ายกว่านั้นคือ เป็น “มิจฉา” กระบวนการ สังคมประเทศนั้น ก็ยากที่จะดำรงอยู่ได้เมื่อนำกลุ่มตัวชี้วัดที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น มาแสดงตำแหน่งความสัมพันธ์ในกระบวนการทางเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นได้ทั้งกิจกรรมการผลิตและการบริโภค

ตัวชี้วัดปัจจัยนำเข้า ได้แก่ สัดส่วนปัจจัยการผลิตและสัดส่วนปัจจัยการบริโภค ที่แสดงถึงความสามารถในการพึ่งตนเอง ลดการพึ่งพาจากภายนอก และมีความพร้อมต่อการรองรับการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ คุณค่าของปัจจัยการผลิตและคุณค่าของปัจจัยการบริโภคที่แสดงถึงความมีเหตุและผลในการเลือกใช้ปัจจัยนำเข้าที่คำนึงถึงคุณค่ามากกว่าราคาตัวชี้วัดกระบวนการ ได้แก่ อาชีพปารีสุทธิศีลและปัจจัยสันนิสิตศีล ที่แสดงถึงวิธีการที่ใช้ในการดำเนินกระบวนการผลิตและการบริโภค ให้เป็นไปอย่างถูกต้องดีงาม ตัวชี้วัดผลผลิต ได้แก่ ประสิทธิภาพการผลิตและประสิทธิภาพการบริโภค ที่แสดงถึงความคุ้มค่าของการใช้ทรัพยากรที่เป็นปัจจัยนำเข้าสู่กระบวนการผลิตและการบริโภค ตัวชี้วัดผลลัพธ์ ได้แก่ ประสิทธิภาพการผลิตและประสิทธิภาพการบริโภค ที่แสดงถึงความสามารถในการบริหารกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภคให้เกิดของเสียน้อยที่สุด และตัวชี้วัดผลกระทบ ได้แก่ คุณค่าการผลิตและคุณค่าการบริโภค ที่แสดงถึงทางเลือกในกระบวนการผลิตและการบริโภคที่นำไปสู่ประโยชน์สุขที่แท้จริง

๒.๒ ตัวชี้วัดเพื่อกำหนดระดับของความพอเพียง

จากแนวคิดของตัวชี้วัดข้างต้น สามารถนำไปสู่การสร้างตัวชี้วัดภายใต้คุณลักษณะด้านความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี ที่จะนำไปสู่การวิเคราะห์ระดับของความเป็นเศรษฐกิจพอเพียงในมุมมองของพุทธเศรษฐศาสตร์ดังนี้

^{๒๐} พิพัฒน์ ยอดพฤติการณ์, “การใช้การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจพอเพียงโดยเปรียบเทียบกับพุทธเศรษฐศาสตร์”, หน้า ๑๐๕.

๒.๒.๑ ความพอประมาณ

ความพอประมาณ หมายถึง ความพอดี ที่ไม่น้อยเกินไปและไม่มากเกินไป โดยไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น เช่น การผลิตและการบริโภคที่อยู่ในระดับพอประมาณการสร้างตัวชี้วัดภายใต้คุณลักษณะด้านความพอประมาณ จะพิจารณาใน ๒ มุมมองคือ ตัวชี้วัดที่เกิดขึ้นภายในกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภคเอง กับตัวชี้วัดที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภค^{๒๑}

ตัวชี้วัดที่เกิดขึ้นภายในกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภค เมื่อพิจารณาที่กิจกรรมภายในกระบวนการผลิต ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการผลิตมีอยู่ ๓ ส่วนด้วยกัน คือ ทรัพยากรที่ใช้ในการผลิต ผลผลิต และของเสียจากการผลิต ตัวชี้วัดที่แสดงความสัมพันธ์เปรียบเทียบระหว่างผลผลิตและทรัพยากรที่ใช้ในการผลิต คือ ประสิทธิภาพการผลิต ซึ่งเป็นตัวชี้วัดผลผลิต และตัวชี้วัดที่แสดงความสัมพันธ์เปรียบเทียบระหว่างผลผลิตและของเสียจากการผลิต คือ ประสิทธิภาพการผลิต ซึ่งเป็นตัวชี้วัดผลลัพธ์ในลักษณะเดียวกันกับการพิจารณาที่กิจกรรมภายในกระบวนการบริโภค ตัวชี้วัดที่เกิดขึ้นภายในกระบวนการบริโภค คือ ประสิทธิภาพการบริโภค และประสิทธิผลการบริโภค ตัวชี้วัดความพอประมาณ ๔ ตัวนี้เป็น “ตัวชี้วัดเชิงเปรียบเทียบ” (Comparative Indicator) ที่เกิดจากการเปรียบเทียบค่าของปัจจัยส่งออกกับปัจจัยนำเข้า (ประสิทธิภาพ) และเปรียบเทียบค่าของปัจจัยส่งออกที่ใช้การได้กับที่ใช้การไม่ได้ (ประสิทธิผล)

ในทางพระพุทธศาสนาได้แสดงหลักแห่งการใช้จ่ายเพื่อเลี้ยงชีวิตตนเอง และครอบครัวไว้ว่าต้องรู้จักใช้จ่ายอย่างพอประมาณ ไม่ให้มากจนเกินไป ไม่ให้น้อยจนผิดเคือง ให้รู้จักประมาณการในการใช้จ่าย เพราะการใช้จ่ายมีความสัมพันธ์กับการผลิต การบริโภค และการแสวงหาการรู้จักพอประมาณ คือรู้จักพอดี เช่นรู้จักประมาณในการใช้จ่ายทรัพย์เพื่อการบริโภค รู้จักประมาณในการพูด รู้จักพอประมาณในการพักผ่อนในการทำกิจกรรมต่างๆ ไม่ให้สุดโต่งไปในทางใดทางหนึ่ง คือ สนุกสนาน รื่นเริงจนเสียคน หรือเคร่งเครียดจนเสียงาน การรู้จักพอประมาณหรือพอดีในการจ่ายทรัพย์จึงเป็นการสอนให้ดำเนินชีวิตด้วยการใช้สติปัญญาพิจารณาถึงการดำเนินชีวิตในแต่ละวันไม่ใช้จ่ายตามแพร่ชัณค่านิยม เห็นเขามีรถคันใหม่ก็อยากได้ตามเขาทั้งที่เรามีรายได้หรือเงินน้อยกว่าเขา เห็นเขาสร้างบ้านหลังใหญ่โต ก็อยากสร้างอย่างเขาทั้งที่เราไม่มีความจำเป็นในการสร้างบ้านหลังใหญ่โตอย่างนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงการรู้จักพอประมาณหรือการใช้จ่ายอย่างพอดีในการใช้ปัจจัยสี่ในการดำเนินชีวิตไว้ว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้จักประมาณในการรับจีวรบิณฑบาตเสนาสนะ และคิลานะปัจจัย เกสัชชะบริหารหากภิกษุไม่รู้จักประมาณในการรับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานะปัจจัย เกสัชชะบริหารเราไม่พึงเรียกเธอว่าเป็นมัตตัญญูในที่นี้ แต่เพราะภิกษุรู้จักประมาณในการรับจีวรบิณฑบาตเสนาสนะ และคิลานะปัจจัยเกสัชชะบริหารฉะนั้นเราจึงเรียกเธอว่าเป็นมัตตัญญู^{๒๒}

^{๒๑} พิพัฒน์ ยอดพฤติการณ์, “การใช้การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจพอเพียงโดยเปรียบเทียบกับพุทธเศรษฐศาสตร์”, หน้า ๑๐๖.

^{๒๒} อัง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๖๘/๑๔๓-๑๔๔.

พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญกับการรับ การใช้ปัจจัยสี่ซึ่งเป็นเครื่องดำเนินชีวิตอย่างมากพระองค์สอนให้ตระหนักรู้ถึงคุณค่าที่แท้จริงของปัจจัยสี่ว่าเป็นเพียงเครื่องช่วยให้ชีวิตดำเนินไปได้ การได้มาซึ่งปัจจัยสี่ไม่ใช่จุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิตจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิตคือความหลุดพ้น การอุปโภคหรือบริโภคปัจจัยสี่เพียงเพื่อให้ชีวิตดำเนินไปได้ เพื่อทำประโยชน์สูงสุดคือพระนิพพาน อีกอย่างหนึ่งพระองค์ทรงเห็นถึงการมีอยู่อย่างจำกัดของปัจจัยสี่พระองค์จึงสอนให้ใช้ปัจจัยสี่อย่างคุ้มค่า ที่สุด ในการใช้ปัจจัยสี่อย่างคุ้มค่า ในหลักโยนิโสมนสิการกำหนดไว้ดังนี้ด้านเครื่องนุ่งห่ม พระพุทธเจ้าสอนให้ใช้เครื่องนุ่งห่มเพื่อป้องกัน เหลือบ ยุง รื่นโร เพื่อป้องกันหนาวร้อนให้ใช้เครื่องนุ่งห่มอย่างรู้คุณค่า ในเรื่องนี้พระอานนท์เถระซึ่งเป็นพุทธอุปัฏฐากเป็นตัวอย่งที่ดีในการรู้จักใช้เครื่องนุ่งห่มอย่างรู้คุณค่า การใช้เครื่องนุ่งห่มพระพุทธเจ้าตรัสไว้ก็เพื่อไม่ให้ภิกษุฟุ่มเฟือย ใช้แต่พอตามความจำเป็น การใช้เครื่องนุ่งห่มในพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าทรงสอนให้พระภิกษุสงฆ์กำหนดพิจารณาก่อนจะใช้เครื่องนุ่งห่มว่า “เราพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยเครื่องนุ่งห่ม เพียงเพื่อบำบัดความหนาว ความร้อน บำบัดสัมผัสอันเกิดจากเหลือบยุง ลมแดดและสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อปกปิดอวัยวะให้เกิดความละอาย”^{๒๓}

พระอานนท์เถระซึ่งเป็นพระอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้าเป็นตัวอย่งที่ดีในเรื่องนี้ตัวอย่าง การบริโภคใช้สอยทรัพย์อย่างประหยัดและคุ้มค่าในพระไตรปิฎกมีตัวอย่างอันดีเยี่ยมของการบริโภค ใช้สอยทรัพย์อย่างประหยัดและคุ้มค่ามากตัวอย่างหนึ่ง เป็นเรื่องที่พระอานนท์ได้ตอบกับพระราชชา พระองค์หนึ่งที่เมืองโกสัมพี พระนามว่าพระเจ้าอุเทน เมื่อครั้งพระอานนท์เดินทางไปและพักที่นั่น ในระหว่างทางที่จะไปทำหน้าที่ลงพรหมทัณฑ์แก่พระภิกษุฉันทะผู้ดีอรัน โดยพระมเหสีของพระเจ้าอุเทน ทราบว่าพระอานนท์มาพักอยู่ ณ ที่แห่งหนึ่งใกล้พระราชอุทยานจึงเสด็จไปเยี่ยมมนัสการและถวาย ผ้าห่ม จำนวน ๕๐๐ ผืน ซึ่งเมื่อพระเจ้าอุเทนทราบเข้าก็สงสัยว่า พระอานนท์รับผ้าไปทำไมตั้งมากมาย จึงได้เสด็จมาไต่ถามและเกิดการโต้ตอบกันขึ้นดังนี้

พระเจ้าอุเทน ตรัสถามว่า “พวกเธอได้ถวายอะไรแก่สมณะอานนท์บ้าง”

พระมเหสีทูลว่า “พวกหม่อมฉันได้ถวายผ้าห่มจำนวน ๕๐๐ ผืน แก่พระคุณเจ้าอานนท์ พระเจ้าข้า”

พระเจ้าอุเทน พง์โทษติเตียนโพนทนาว่า “ไฉนพระสมณะอานนท์จึงรับผ้ามากถึงเพียงนี้” พระสมณะอานนท์จักทำการค้าขายผ้าหรือจักตั้ง ร้านค้าหนอ แล้วเสด็จเข้าไปหาท่านพระอานนท์ ทรงปราศรัยกับพระอานนท์ ครั้นปราศรัยพอเป็นที่เข้าใจกันแล้ว จึงประทับนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง แล้วตรัสว่า พระมเหสีของข้าพเจ้ามาหาท่านหรือ?

พระอานนท์ “พระมเหสีของพระองค์มาหาอาตมา มหาบพิตร”

พระเจ้าอุเทน “ก็พระนางได้ถวายอะไรแก่ท่านพระอานนท์บ้าง”

พระอานนท์ “ได้ถวายผ้าห่มจำนวน ๕๐๐ ผืนแก่อาตมาภาพ มหาบพิตร”

พระเจ้าอุเทน “ก็ท่านจัดทำอะไรกะผ้ามากมายถึงเพียงนั้นพระอานนท์”

พระอานนท์ “อาตมาภาพจักแจ้งให้แก่ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่มีผ้าจีวรคร่ำคร่า มหาบพิตร”

พระเจ้าอุเทน “พระอานนท์จักทำอย่างไรกะผ้าจีวรเก่าคร่ำคร่าเหล่านั้น ต่อไป”

^{๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓/๒๒-๒๓

พระอานนท์ “อาตมภาพจะทำผ้าเก่าคร่ำคร่าเหล่านั้น ให้เป็นผ้าดาดเพดาน มหาบพิตร”
 พระเจ้าอุเทน “พระอานนท์จักทำอย่างไรกะผ้าดาดเพดานเก่าเหล่านั้น”
 พระอานนท์ “อาตมภาพ จักทำผ้าเก่าเหล่านั้นให้เป็นผ้าปูฟูก มหาบพิตร”
 พระเจ้าอุเทน “ท่านจักทำอย่างไรกะผ้าปูฟูกเก่าเหล่านั้น”
 พระอานนท์ “อาตมภาพ จักทำผ้าเก่าเหล่านั้น ให้เป็นผ้าปูพื่น มหาบพิตร”
 พระเจ้าอุเทน “พระอานนท์ท่านจักทำอย่างไรกะผ้าปูพื่น เก่าเหล่านั้น”
 พระอานนท์ “อาตมภาพจักทำผ้าเก่าเหล่านั้นให้เป็นผ้าเช็ดเท้า มหาบพิตร”
 พระเจ้าอุเทน “พระอานนท์จักทำอย่างไรกะผ้าเช็ดเท้าเก่าเหล่านั้น”
 พระอานนท์ “อาตมภาพจักทำผ้าเก่าเหล่านั้นให้เป็นผ้าเช็ดธูลี มหาบพิตร”
 พระเจ้าอุเทน “พระอานนท์จักทำอย่างไร กะผ้าเช็ดธูลีเก่าเหล่านั้น”
 พระอานนท์ “อาตมภาพจักโขลกผ้าเก่าเหล่านั้นขยักกับโคลนแล้วฉาบทาผาผนัง
 มหาบพิตร”

เมื่อพระเจ้าอุเทน ได้ทรงสดับเช่นนั้น จึงทรงดำริว่า พระสมณะเชื้อสาย พระศากยบุตร
 ทั้งหลายนำผ้าไปทำแยบคายดีไม่เก็บผ้าเข้าเรือนคลัง ไม่ตั้งร้านขายผ้า ทรงเลื่อมใสแล้วถวายผ้าอีก
 จำนวน ๕๐๐ ผืน แก่พระอานนท์เมื่อรวมจำนวนผ้าที่พระมหสีของ พระเจ้าอุเทนถวายพระอานนท์
 ในคราวนั้นรวมเป็นจำนวน ๑,๐๐๐ ผืน

เรื่องนี้ก็แสดงให้เห็นว่า พระอานนท์เถระใช้ทรัพย์สินของที่มีอยู่นั้นให้เป็นประโยชน์แก่
 ส่วนรวมเป็นอย่างมาก ทั้งยังใช้ทรัพย์สินอย่างประหยัดและได้ประโยชน์สูงสุดอย่างหาที่ติมิได้ด้วย
 สมควรที่เราจะได้ระลึกนึกถึงและนำไปปฏิบัติตามแบบอย่างของท่านต่อไป^{๒๔} เป็นตัวอย่างของการรู้
 ประมาณในการรับและการใช้จ่าย การรู้จักประมาณในการรับ ที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายนั้น
 หมายความว่า “ภิกษุแม้เมื่อทายกถวายน้อยภิกษุก็รับเพื่อความเอ็นดูตระกูลเพื่อการรักษาตระกูล
 เพื่อความ อนุเคราะห์ตระกูล แม้ทายกถวายมากภิกษุก็รับจิวรพอ คัมภีร์กองกาย รับบิณฑบาตพอ
 บริหารห้อง ภิกษุชื่อว่ารู้จักประมาณโดยการรับ”^{๒๕} กล่าวคือ ภิกษุควรแสวงหาปัจจัยด้วยการเพ่งเล็งที่
 ความต้องการของตน แต่ให้แสวงหาปัจจัยด้วยการใช้ปัญญาเป็นเครื่องนำทาง (โยนิโสมนสิการ)
 ความรู้จักพอประมาณเมื่อกล่าวในภาพรวมแล้ว สามารถสรุปได้ ๒ อย่าง คือ ความรู้จักพอประมาณ
 ตน และประมาณคน

จากที่กล่าวแล้วว่าประสิทธิภาพการผลิตและประสิทธิภาพการบริโภคในมุมมองของพุทธ
 เศรษฐศาสตร์นั้น เน้นที่ความคุ้มค่าของการใช้ทรัพยากรการผลิต และความคุ้มค่าของการใช้สินค้า
 และบริการ คำนึงถึงการใช้ปัจจัยการผลิตและปัจจัยการบริโภคที่น้อยที่สุด ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดการ
 เบียดเบียนกันให้น้อยที่สุด เช่นเดียวกับประสิทธิผลการผลิตและประสิทธิผลการบริโภค ซึ่งเน้นให้เกิด
 ของเสียจากกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภคให้น้อยที่สุด ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดการทำลายให้น้อย
 ที่สุดเช่นกัน ตัวชี้วัดความพอประมาณเพื่อกำหนดระดับของความเป็นเศรษฐกิจพอเพียงตามแนว
 พุทธเศรษฐศาสตร์นี้ จึงมิได้หมายความว่า ให้มีประสิทธิภาพหรือประสิทธิผลในกระบวนการผลิตหรือ

^{๒๔} วิ.จุฬ. (ไทย) ๗/๔๔๕/๓๘๗-๓๘๘.

^{๒๕} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๐๖/๕๙๙-๖๐๑.

กระบวนการบริโภคที่อยู่ในระดับพอประมาณ และอาจนำไปสู่ข้อสรุปผิดๆ ว่า ธุรกิจหรือหน่วยการผลิตอื่นใดที่มีประสิทธิภาพหรือประสิทธิผลสูง จำ ต้องลดศักยภาพหรือออมความสามารถในการผลิตให้อยู่ในระดับพอประมาณ ตรงกันข้าม ตัวชี้วัดด้านความพอประมาณตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ นอกจากจะยังคงมุ่งหมายให้ได้มาซึ่งประสิทธิภาพและประสิทธิผลสูงสุดแล้ว ยังต้องทำให้เกิดการเบียดเบียนกันให้น้อยที่สุดด้วย ซึ่งก็คือ การให้ความสำคัญกับการบริหารจัดการตัวหารในสมการของประสิทธิภาพและประสิทธิผลนั่นเอง

ตัวชี้วัดที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภค เมื่อพิจารณาที่ความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภค ตัวชี้วัดความพอประมาณในกรณีนี้ จะเปรียบเทียบระหว่างปริมาณของผลผลิตที่คิดคำนวณเป็นมูลค่าจากการผลิตกับปริมาณของสินค้าและบริการที่ใช้บริโภคที่คิดคำนวณเป็นค่าใช้จ่ายในการบริโภคโดยหน่วยเศรษฐกิจซึ่งอยู่ในฐานะผู้ผลิตและผู้บริโภค เป็นได้ทั้งในระดับปัจเจกบุคคล ครอบครัวชุมชน ไปจนถึงระดับประเทศ โดยสามารถแบ่งการพิจารณาออกเป็นระดับได้ดังนี้

ตัวชี้วัดความพอประมาณที่บ่งชี้ถึงระดับของความไม่พอเพียง เป็นตัวชี้วัดที่แสดงความไม่สมดุลระหว่างการผลิตและการบริโภคที่เกิดขึ้นจากปริมาณการผลิตที่น้อยเกินไป โดยที่มูลค่าการผลิตมีปริมาณน้อยกว่าค่าใช้จ่ายการบริโภค บุคคลหรือกลุ่มที่มีข้อมูลบ่งชี้ว่า มีรายรับน้อยกว่ารายจ่าย หรือมีรายได้จากการผลิตน้อยกว่าค่าใช้จ่ายในการบริโภค จัดอยู่ในข่ายที่ยังไม่สามารถพึ่งตนเองหรือยืนอยู่บนขาของตนเองได้ จำเป็นต้องได้รับความช่วยเหลือ การชดเชย หรือการอุดหนุนจากภายนอก เกิดภาวะที่ต้องพึ่งพาปัจจัยการบริโภคจากภายนอกอยู่ตลอดเวลา ซึ่งหากไม่พยายามลดปริมาณการบริโภคลง หรือเพิ่มขีดความสามารถในการสร้างมูลค่าการผลิตเพิ่มขึ้น ก็จะต้องกู้หนี้ยืมสินมาเพื่อใช้ในการบริโภคไปเรื่อยๆ จนถึงขั้นล้มละลายในที่สุด

ตัวชี้วัดความพอประมาณที่บ่งชี้ถึงระดับของความไม่พอเพียงอีกนัยหนึ่ง นอกเหนือจากมูลค่าการผลิตมีปริมาณน้อยกว่าค่าใช้จ่ายการบริโภคแล้ว ยังรวมถึงกรณีของความไม่สมดุลระหว่างการผลิตและการบริโภคที่เกิดขึ้นจากปริมาณการบริโภคที่น้อยเกินไป บุคคลหรือกลุ่มมีความตระหนักถึงเหนียวในการใช้สอย พยายามเก็บออมมูลค่าการผลิตส่วนเกินนั้นไว้ โดยมีได้ก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งต่อตนเองและผู้อื่นตามที่ควรจะเป็น

ตัวชี้วัดความพอประมาณที่บ่งชี้ถึงระดับของความพอเพียงขั้นพื้นฐาน เป็นตัวชี้วัดที่แสดงความสัมพันธ์เปรียบเทียบระหว่างการผลิตและการบริโภคที่สมดุล โดยมูลค่าการผลิตมีปริมาณพอดีกับค่าใช้จ่ายการบริโภค บุคคลหรือกลุ่มที่มีข้อมูลบ่งชี้ว่า มีรายรับพอดีกับรายจ่าย หรือมีรายได้จากการผลิตเพียงพอต่อค่าใช้จ่ายในการบริโภค จัดอยู่ในข่ายที่สามารถพึ่งพาตนเองหรือยืนอยู่บนขาของตนเองได้ ไม่จำเป็นต้องอาศัยผู้อื่น มีความเข้มแข็ง เป็นอิสระ (Independent) และพร้อมต่อการพัฒนาศักยภาพสู่ระดับที่สูงขึ้น

ตัวชี้วัดความพอประมาณที่บ่งชี้ถึงระดับของความพอเพียงขั้นก้าวหน้า เป็นตัวชี้วัดที่แสดงความสัมพันธ์เปรียบเทียบระหว่างการผลิตและการบริโภคที่เกินดุล โดยมูลค่าการผลิตมีปริมาณมากกว่าค่าใช้จ่ายการบริโภค บุคคลหรือกลุ่มที่มีข้อมูลบ่งชี้ว่า มีรายรับมากกว่ารายจ่าย หรือมีรายได้จากการผลิตมากกว่าค่าใช้จ่ายในการบริโภค จัดอยู่ในข่ายที่นอกจากพึ่งตนเองได้แล้ว ยังสามารถผลิตเพื่อจำหน่ายหรือค้าขายแลกเปลี่ยนในตลาด แล้วนำมูลค่าส่วนเกินที่ได้จากการจำหน่ายนั้นมาเก็บ

ออมหรือลงทุนตามหลักในการจัดสรรทรัพยากร ที่เรียกว่า โภควิภาค ^{๒๖} ตลอดจนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่หามาได้ตามหลักโภคาทฤษฎี ๕

ความสัมพันธ์เปรียบเทียบระหว่างการผลิตและการบริโภคในระดับนี้ ยังเชื่อมโยงไปสู่กิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักอีกกิจกรรมหนึ่ง คือ การจัดสรรผลผลิตที่ควรดำเนินไปอย่างมีขั้นตอนโดยเริ่มต้นจากการพิจารณาจัดสรรเพื่อบริโภคเองภายในครัวเรือน การจำหน่ายหรือแลกเปลี่ยนภายในท้องถิ่น จนถึงการจำหน่ายออกสู่ตลาดภายนอกท้องถิ่นและภายนอกประเทศตามลำดับโดยการจัดสรรผลผลิตส่วนเกินตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์จะใช้ปาฏิโมกข์สังวรศีลเป็นหลักเบื้องต้นในการปฏิบัติที่สามารถขยายไปถึงการให้ การแบ่งปัน การสงเคราะห์เกื้อกูล ซึ่งนอกจากจะเป็นที่พึงให้แก่ตนเองแล้ว ยังสามารถเป็นที่พึงให้แก่ผู้อื่นได้ด้วย

จะเห็นได้ว่าตัวชี้วัดที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภค ๓ ระดับ ได้แก่ ตัวชี้วัดความไม่พอเพียง ตัวชี้วัดความพอเพียงขั้นพื้นฐาน ตัวชี้วัดความพอเพียงขั้นก้าวหน้า เป็น “ตัวชี้วัดเชิงสัมพัทธ์” (Relative Indicator) ที่เกิดจากการประเมินค่าของสิ่งที่สัมพันธ์กัน

ตัวชี้วัดด้านความพอประมาณที่ได้จากการวิเคราะห์ข้างต้น จึงมีจำนวน ๗ ตัว โดยจำแนกเป็นความพอประมาณในกระบวนการ ๔ ตัว ประกอบด้วย ตัวชี้วัดประสิทธิภาพการผลิต ตัวชี้วัดประสิทธิผลการผลิต ตัวชี้วัดประสิทธิภาพการบริโภค ตัวชี้วัดประสิทธิผลการบริโภค และความพอประมาณระหว่างกระบวนการ ๓ ตัว ประกอบด้วย ตัวชี้วัดความไม่พอเพียง ตัวชี้วัดความพอเพียงขั้นพื้นฐาน ตัวชี้วัดความพอเพียงขั้นก้าวหน้า นอกเหนือจากตัวชี้วัดภายใต้คุณลักษณะด้านความพอประมาณข้างต้น ในหัวข้อต่อไปจะเป็นการค้นหาตัวชี้วัดเพื่อกำหนดระดับของความพอเพียงภายใต้คุณลักษณะด้านความมีเหตุผล ซึ่งเป็นอีกหนึ่งคุณลักษณะสำคัญใน

๒.๒.๒ ความมีเหตุผล

ความมีเหตุผล หมายถึง การตัดสินใจเกี่ยวกับระดับของความพอเพียงนั้น จะต้องเป็นไปอย่างมีเหตุผลโดยพิจารณาจากเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนคำนึงถึงผลที่คาดว่าจะเกิดขึ้นจากการกระทำนั้นๆ อย่างรอบคอบ^{๒๗}

การสร้างตัวชี้วัดภายใต้คุณลักษณะด้านความมีเหตุผล จะพิจารณาใน ๓ มุมมอง คือ ตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยนำเข้า ตัวชี้วัดที่ตัวกระบวนการ และตัวชี้วัดที่เกิดขึ้นจากความเกี่ยวข้องระหว่างตัวกระบวนการ (Process) กับสิ่งภายนอก (Externalities)

ตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยนำเข้า เมื่อพิจารณาที่ปัจจัยนำเข้า ตัวชี้วัดความมีเหตุผลในมุมมองนี้ ได้แก่ ตัวชี้วัดปัจจัยนำเข้าด้านคุณค่า ที่คำนึงถึงความเป็นประโยชน์ของปัจจัยนำเข้าทั้งในกระบวนการผลิตและการบริโภค เรียกว่า ตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยการผลิต และตัวชี้วัดคุณค่าของ

^{๒๖} พระครูสิริปริยัติธำรง (พิสิฐ ชุตินธโร), “ศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบโภควิภาค ๔ กับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔, หน้า ๒๗.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓.

ปัจจัยการบริโภค ซึ่งในทางพุทธเศรษฐศาสตร์ จะมีอินทรีย์สังวรศีลเป็นตัวชี้วัดปัจจัยนำ เข้า คือ การวินิจฉัยอรรถประโยชน์ของทรัพยากรต่างๆ ที่นำเข้าสู่กระบวนการผลิต และอรรถประโยชน์ของสินค้าและบริการต่างๆ ที่นำเข้าสู่กระบวนการบริโภคด้วยเหตุและผล คำนึงถึงคุณค่าที่แท้จริงของสิ่งต่างๆ มากกว่าคุณค่าพอกเสริมที่มนุษย์สร้างขึ้น

ตัวชี้วัดที่ตัวกระบวนการ เมื่อพิจารณาที่ตัวกระบวนการ ตัวชี้วัดความมีเหตุผลในมุมมองนี้ ได้แก่ ตัวชี้วัด กระบวนการ ที่บ่งชี้ถึง “หลักการ” ที่ใช้ในการดำเนินกระบวนการผลิตและการบริโภค ซึ่งในกระบวนการผลิตตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์จะมีอาชีพปาริสุทธิศีลเป็นตัวชี้วัดกระบวนการ คือให้ละเว้นการประกอบมิชฌาชีพที่ระบุไว้ในวินิชา ๕ และส่งเสริมให้ประกอบสัมมาชีพหรืออาชีพที่สุจริต ขณะที่ในกระบวนการบริโภค จะมีปัจจัยสันนิสิตศีลเป็นตัวชี้วัดกระบวนการ คือให้ละเว้นการบริโภคที่เป็นไปเพื่อสนองความต้องการที่ถูกขับเคลื่อนโดยตัณหา แต่เป็นไปเพื่อสนองความต้องการในแบบฉันทะ ทั้งนี้ เพื่อให้เป็น “สัมมา” กระบวนการทั้งในการผลิตและการบริโภค หรืออีกนัยหนึ่งคือมุ่งเน้นการดำเนินกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภคให้เป็นไปอย่างถูกต้องดีงาม

จากที่กล่าวแล้วว่า สภาพของความถูกต้องดีงามในทางพุทธเศรษฐศาสตร์ คือ สภาพถูกต้องดีงามจริงแท้โดยธรรมชาติ ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามจารีตหรือวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีทางสังคม และไม่ใช่อัตถกมลที่ยอมรับโดยกลุ่มคนส่วนใหญ่หรือในสังคมหนึ่งๆ ว่าถูกต้องดีงาม ทำให้ฐานะของตัวชี้วัดความมีเหตุผลนี้ เป็น “ตัวชี้วัดเชิงสัมบูรณ์” (Absolute Indicator) ที่ไม่ขึ้นกับเกณฑ์ตนเอง เกณฑ์กลุ่ม หรือแม้แต่เกณฑ์มาตรฐานใดๆ ที่มนุษย์เป็นผู้กำหนดขึ้น (Human Convention)

ตัวชี้วัดที่เกิดขึ้นจากเกี่ยวข้องระหว่างตัวกระบวนการกับสิ่งภายนอก เมื่อพิจารณาที่ความเกี่ยวข้องระหว่างตัวกระบวนการและสิ่งภายนอก ตัวชี้วัดความมีเหตุผลในมุมมองนี้ ได้แก่ ตัวชี้วัดผลกระทบ ที่บ่งชี้ถึง “คุณค่า” หรือความเป็นประโยชน์ของปัจจัยส่งออกจากกิจกรรมการผลิตและการบริโภคที่มีผลกระทบต่อสิ่งภายนอก ซึ่งเกี่ยวข้องโดยตรงกับเรื่องอรรถประโยชน์ ทั้งคุณค่าการผลิตและคุณค่าการบริโภค ซึ่งให้เห็นถึงการตัดสินใจในหลักการที่ใช้ในการดำเนินกระบวนการผลิตและการบริโภคที่คำนึงถึงความมุ่งหมายเป็นความสัมพันธ์กันระหว่างหลักการ (ธรรม) ในฐานะที่เป็นเหตุปัจจัย กับความมุ่งหมาย (อรรถ) ในฐานะที่เป็นผลกระทบต่อสิ่งภายนอก หรือเรียกว่าเป็น “อรรถธรรมสัมพันธ์”^{๒๘} ที่เกี่ยวข้องกันระหว่างตัวกระบวนการและสิ่งภายนอก

“ผลกระทบต่อสิ่งภายนอก” สามารถพิจารณาลึกลงไปในรายละเอียดได้อีกว่า เป็นผลกระทบในมิติด้านเศรษฐกิจ มิติด้านสังคม มิติด้านสิ่งแวดล้อม หรือมิติด้านวัฒนธรรม ซึ่งในแต่ละมิติย่อมจะมีชุดของตัวชี้วัดผลกระทบ (ในเชิงคุณค่า) ที่แตกต่างกันออกไป และมีความเกี่ยวเนื่องกับตัวชี้วัดผลผลิต (ในเชิงปริมาณ) และตัวชี้วัดผลลัพธ์ (ในเชิงคุณภาพ) ด้วยเหตุที่ผลกระทบต่อสิ่งภายนอกมีส่วนสัมพันธ์โดยตรงกับตัวชี้วัดกระบวนการ การสังเคราะห์ในลักษณะอรรถธรรมสัมพันธ์นี้ จะนำไปสู่การให้น้ำหนักความสำคัญของตัวชี้วัดระหว่างตัวชี้วัดกระบวนการในฐานะตัวชี้วัดที่เป็นเหตุ (Leading

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิธีคิดตามหลักพุทธธรรมว่า คำนี้ไม่ใช่ของเดิม แต่จับใจความมาปรุงขึ้นใหม่ ถ้าเรียงลำดับแต่ควรเป็น ธรรมอรรถ หรือ ธัมมัตถะ แต่เรียงเป็น อรรถ ธรรม เพื่อความสละสลวย.

Indicator) กับตัวชี้วัดผลกระทบในมิติต่างๆ ในฐานะตัวชี้วัดที่เป็นผล (Lagging Indicator) ที่สามารถนำไปประยุกต์กับการป้องกันและแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจที่สาเหตุจากภายใน แทนการแก้ไขหรือเยียวยาซึ่งผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อภายนอก

การพิจารณาตัวชี้วัดที่เป็นผล จะทำให้ทราบถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีตหรือสิ่งที่เกิดขึ้นมาแล้ว ส่วนการพิจารณาตัวชี้วัดที่เป็นเหตุจะทำให้ทราบถึงผลการดำเนินงานในปัจจุบันและปัจจัยที่จะส่งผลต่อการดำเนินงานในระยะยาว เช่น การวัดระดับความยั่งยืนของกิจกรรมทางเศรษฐกิจหนึ่งๆ ซึ่งเป็นตัวชี้วัดที่เป็นผล อาจต้องรอให้การดำเนินงานผ่านพ้นไปแล้วระยะเวลาหนึ่ง จึงจะสามารถวัดได้ว่ายั่งยืนหรือไม่ ในขณะที่ตัวชี้วัดที่เป็นเหตุของความยั่งยืน ซึ่งอาจจะประกอบไปด้วย การผลิตที่เหมาะสม การลงทุนที่ไม่เกินตัว การใช้เทคโนโลยีที่ประหยัด การไม่เน้นกำไรระยะสั้น ฯลฯ ถ้าหากกิจการได้ดำเนินงานตามที่ระบุในตัวชี้วัดที่เป็นเหตุดังกล่าวได้ตามเป้าหมาย ความยั่งยืนของกิจกรรมทางเศรษฐกิจตามที่ระบุในตัวชี้วัดที่เป็นผลก็จะเกิดขึ้นโดยปริยาย

ตัวชี้วัดด้านความมีเหตุผลที่ได้จากการวิเคราะห์ข้างต้น จึงมีจำนวน ๔ ตัวประกอบด้วย ตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยการผลิต ตัวชี้วัดคุณค่าการผลิต ตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยการบริโภค และตัวชี้วัดคุณค่าการบริโภค นอกเหนือจากตัวชี้วัดภายใต้คุณลักษณะด้านความมีเหตุผล ซึ่งเป็นการพิจารณาที่ “ผลกระทบสู่ภายนอก” ตามที่ได้กล่าวข้างต้น ในหัวข้อต่อไปจะเป็นการค้นหาตัวชี้วัดเพื่อกำหนดระดับของความพอเพียงภายใต้คุณลักษณะด้านการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี ซึ่งเป็นการพิจารณาที่ “ผลกระทบจากภายนอก”

๒.๒.๓ การมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี

การมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี หมายถึง การเตรียมตัวให้พร้อมรับผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นโดยคำนึงถึงความเป็นไปได้ของสถานการณ์ต่างๆ ที่คาดว่าจะเกิดขึ้นในอนาคตทั้งใกล้และไกล^{๒๙}

การสร้างตัวชี้วัดภายใต้คุณลักษณะด้านการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี จะพิจารณาใน ๒ มุมมอง คือ ตัวชี้วัดที่เกิดขึ้นจากความเกี่ยวข้องระหว่างปัจจัยนำเข้าและตัวกระบวนการ กับตัวชี้วัดที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภค

ตัวชี้วัดที่เกิดขึ้นจากความเกี่ยวข้องระหว่างปัจจัยนำเข้าและตัวกระบวนการ เมื่อพิจารณาที่ความเกี่ยวข้องระหว่างปัจจัยนำเข้าและตัวกระบวนการ ตัวชี้วัดการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีในมุมมองนี้ ได้แก่ ตัวชี้วัดปัจจัยนำเข้า ที่บ่งชี้ถึง “สัดส่วน” หรือการจัดสรรทรัพยากรที่ใช้ในกิจกรรมการผลิตและการบริโภค โดยในกระบวนการผลิต จะให้ความสำคัญกับการพิจารณาใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในตัวก่อน เป็นการตัดสินใจเกี่ยวกับ “สัดส่วนปัจจัยการผลิต” ระหว่างทรัพยากรที่มีอยู่ในตัวในท้องถิ่นของตนกับทรัพยากรที่ต้องนำเข้าจากภายนอก เพื่อบริหารผลกระทบจากภายนอกที่มีต่อกระบวนการผลิต

^{๒๙} รศ.ดร.ประด็นันท์ อุปรมัย, สร้างทีมงานตามหลักคิดเศรษฐกิจพอเพียง, (กรุงเทพมหานคร : ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒๒.

“ผลกระทบจากภายนอก” สามารถพิจารณาถึงได้ในรายละเอียดได้ ๒ ปัจจัย คือ ปัจจัยแรกเป็นผลกระทบจากปัจจัยนำเข้า (Input) ที่สามารถควบคุมหรือบริหารจัดการได้ ได้แก่ ทรัพยากรมนุษย์ เช่น ความเสี่ยงจากการใช้แรงงานภายนอกทำ งานให้ (Outsourcing) ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น สิทธิประโยชน์ที่ดิน การจัดการด้านพลังงาน และทรัพยากรที่มนุษย์สร้างขึ้น เช่น การพึ่งพาเทคโนโลยี ทรัพยากรสินทางปัญญา แหล่งทุนจากภายนอก ซึ่งจัดเป็นตัวชี้วัดปัจจัยนำเข้าและเกี่ยวข้องกับวางแผน การตัดสินใจ การออกแบบกระบวนการ และการบริหารจัดการ ในกระบวนการเพื่อรองรับผลกระทบที่คาดว่าจะเกิดขึ้นในอนาคตทั้งใกล้และไกล ปัจจัยที่สองเป็นผลกระทบจากปัจจัยภายนอก (External) ที่ไม่สามารถควบคุมได้ ได้แก่ ภัยธรรมชาติ ความผันผวนของตลาด และนโยบายสาธารณะที่รวมถึง กฎหมายกฎระเบียบ หรือจารีตทางสังคม อนึ่ง ผลกระทบจากปัจจัยภายนอกที่ไม่สามารถควบคุมได้นี้ ไม่นิยมนำมาสร้างเป็น ตัวชี้วัดปัจจัยภายนอก เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงของตัวชี้วัด มิได้เป็นผลมาจากการดำเนินงาน แต่จะใช้ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยภายนอกร่วมในการสร้างตัวชี้วัดกระบวนการ ทั้งนี้ เพื่อออกแบบและพัฒนากระบวนการที่สามารถรองรับสถานการณ์ความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นจากปัจจัยภายนอกนั้นๆ เช่นเดียวกันกับการบริหารจัดการผลกระทบจากปัจจัยนำเข้าที่ตัวกระบวนการ

ตัวชี้วัดที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภค เมื่อพิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภค ตัวชี้วัดการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีในมุมมองนี้ ได้แก่ ตัวชี้วัดปัจจัยนำเข้า ที่บ่งชี้ถึง “สัดส่วน” ปัจจัยนำเข้าของกระบวนการบริโภค หรืออีกนัยหนึ่ง คือ การจัดสรรผลผลิตอันเป็นปัจจัยส่งออกจากกระบวนการผลิตที่เริ่มจากการพิจารณาบริโภคสินค้าและบริการที่ผลิตได้เองก่อน เป็นการบริหาร “สัดส่วนปัจจัยการบริโภค” ระหว่างการบริโภคสินค้าและบริการที่ผลิตได้เองหรือมีอยู่ในท้องถิ่นของตนกับการบริโภคสินค้าและบริการที่ต้องนำเข้าจากภายนอก ทั้งตัวชี้วัดที่เกิดขึ้นจากความเกี่ยวข้องระหว่างปัจจัยนำเข้าและตัวกระบวนการ ได้แก่ สัดส่วนปัจจัยการผลิต กับตัวชี้วัดที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภค ได้แก่ สัดส่วนปัจจัยการบริโภค เป็น “ตัวชี้วัดเชิงสัมพัทธ์” (Relative Indicator) ที่มุ่งส่งเสริมให้เกิดภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี ด้วยการหลีกเลี่ยงการพึ่งพาปัจจัยจากภายนอกมากเกินไป ตัวชี้วัดด้านการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีที่ได้จากการวิเคราะห์ข้างต้น จึงมีจำนวน ๒ ตัว ประกอบด้วย ตัวชี้วัดสัดส่วนปัจจัยการผลิต และตัวชี้วัดสัดส่วนปัจจัยการบริโภค

๒.๓ แนวทางในการประยุกต์ใช้ตัวชี้วัด

ในทางเศรษฐศาสตร์ การพิจารณาหน่วยเศรษฐกิจซึ่งอยู่ในฐานะผู้ผลิต เป็นบทบาทหลักของบริษัท (Corporation) หรือธุรกิจเอกชน (Business) หรือวิสาหกิจ (Enterprise) ที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวของกลุ่มบุคคลซึ่งมีเป้าหมายร่วมกันที่จะดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ตามที่กำหนดไว้ โดยทั่วไปก็คือการผลิตสินค้าและบริการไว้จำหน่ายเพื่อแลกเปลี่ยนเป็นเงินตรา หรือที่เรียกว่า ผลกำไรจากการดำเนินงาน^{๓๐}

^{๓๐} พิพัฒน์ ยอดพฤติการณ์, “การใช้การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจพอเพียงโดยเปรียบเทียบกับพุทธเศรษฐศาสตร์”, หน้า ๑๒๐.

หน่วยเศรษฐกิจซึ่งอยู่ในฐานะผู้บริโภค ที่เป็นผู้ซื้อหาสินค้าและบริการจากองค์กรธุรกิจ มาเพื่อการบริโภคใช้สอย ได้แก่ ครัวเรือน (Household) ต่างๆ โดยบุคคลซึ่งเป็นสมาชิกของครัวเรือน เหล่านี้ ก็ยังดำรงบทบาทเป็นแรงงานให้แก่หน่วยเศรษฐกิจการผลิตไปพร้อมๆ กัน ทั้งหน่วยเศรษฐกิจการผลิตและหน่วยเศรษฐกิจการบริโภค หรือเรียกย่อๆ ว่า หน่วยผลิตและหน่วยบริโภคเหล่านี้ อาศัยอยู่รวมกันเป็นจำนวนหลายๆ หน่วย มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันก่อให้เกิดระบบตลาด ระบบแลกเปลี่ยน เป็นชุมชนทางเศรษฐกิจ ที่จำเป็นต้องมีระเบียบแบบแผนเพื่อให้ชุมชนหรือสังคมดังกล่าวมีความ เป็นอยู่และเป็นไปด้วยความสงบเรียบร้อย หน่วยผลิตและหน่วยบริโภคเหล่านั้น จึงร่วมกันกำหนด ตัวแทนขึ้น เพื่อให้เป็นผู้ออกกฎระเบียบต่างๆ คอยกำกับดูแลให้เป็นไปตามระเบียบแบบแผน รวมถึง มีกลไกในการใช้อำนาจตรวจสอบ ถ่วงดุล เพื่อมิให้มีการละเมิดสิทธิเสรีภาพที่พึงได้รับและอยู่ร่วมกัน ในสังคมได้อย่างปกติสุข ผู้ที่ได้รับบทบาทนี้อย่างเป็นทางการ เรียกว่า ภาครัฐ (Government) ซึ่งมีเขต อำนาจครอบคลุมที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละชุมชน ไปจนถึงระดับประเทศ ส่วนผู้ที่ดำรงบทบาทนี้ อย่างไม่เป็นทางการ เรียกกันว่า ภาคประชาสังคม (Civil Society) ที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวและการ ตกลงยอมรับกันภายในกลุ่มเพื่อดูแลตรวจสอบให้สังคมนั้นๆ ดำเนินไปตามระเบียบแบบแผนที่พึง ประสงค์ด้วยความสงบเรียบร้อยซึ่งก็อาจเป็นได้ตั้งแต่ระดับชุมชน ไปจนถึงระดับประเทศเช่นเดียวกัน ในทุกหน่วยเศรษฐกิจจะมีมนุษย์เป็นหัวใจหลัก ซึ่งเป็นผู้ก่อให้เกิดระบบเศรษฐกิจทั้งมวลขึ้น นับตั้งแต่ การแสวงหาทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ในการผลิตและการบริโภค การสร้างทรัพยากรใหม่จากการแปร รูปสิ่งต่างๆ มาเป็นเทคโนโลยี เครื่องจักรกล ทรัพย์สินทางปัญญา ฯลฯ การจัดสรรผลผลิตโดยการ สร้างระบบตลาด ระบบเงินตรา ระบบแลกเปลี่ยน ดังนั้นการศึกษาโดยเริ่มต้นจากระดับปัจเจกบุคคล ก่อน จะทำให้เห็นภาพการประยุกต์ใช้ตัวชีวิตในหน่วยเศรษฐกิจต่างๆ อันมีมนุษย์เป็นส่วนประกอบ หลักได้ดียิ่งขึ้น

๒.๒.๑ ระดับบุคคล

เริ่มต้นด้วยการพิจารณามนุษย์ในฐานะที่เป็นทรัพยากรการผลิตหรือปัจจัยนำเข้าสู่กระบวนการผลิต ความเกี่ยวข้องกันกับกระบวนการผลิตในกรณีนี้ ทำให้มนุษย์มีส่วนสัมพันธ์กับตัวชีวิต ตัวแรก ได้แก่ ประสิทธิภาพการผลิต ที่เปรียบเทียบระหว่างผลผลิตและทรัพยากรมนุษย์ที่ใช้ในการผลิต ในมุมมองของเจ้าของกระบวนการผลิต ซึ่งมักถูกเรียกว่า เจ้าของกิจการผู้ประกอบการ หรือผู้ถือหุ้นในบริษัท ต้องการได้มาซึ่งประสิทธิภาพการผลิตสูงสุด ต้องการทรัพยากรมนุษย์ที่ประกอบด้วย แรงงานและแรงสมองที่มีคุณภาพ (ตัวชีวิตคุณค่าของปัจจัยการผลิต) เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพ เกิดของเสียน้อย ซึ่งไปมีส่วนสัมพันธ์กับตัวชีวิตประสิทธิผลการผลิต เป็นเหตุให้บุคคลต้องพัฒนาตนเองให้มีความรู้ความสามารถตรงกับงานที่ทำ การพัฒนาคนในมุมมองนี้ จึงเป็นเรื่องของวิชาชีพ หรือความรู้เพื่อใช้ในการประกอบอาชีพตามบทบาทหน้าที่ของตน เช่น ผู้ถือหุ้นหรือเจ้าของกิจการ ควรรู้สึกในเรื่องกระบวนการผลิตที่ตนเองเป็นเจ้าของ ครอบงำในเรื่องการประกอบการโดยรวม ในส่วน ผู้บริหารหรือผู้จัดการควรรู้วิธีการบริหารงานบุคคล วิธีการสื่อสารมอบหมายงานให้เกิดการปฏิบัติที่เป็นผล วิธีการสร้างแรงจูงใจในการทำงาน ตลอดจนจรรยาบรรณวิวัฒนาการและประเมินผลการทำงาน ในส่วนของ พนักงานควรรู้สึกในงานที่ทำ ครอบงำในข้อเท็จจริงเกี่ยวกับสถานะแวดล้อมและสถานการณ์ที่เกี่ยวข้องกับงานที่ทำทั้งหมด

เป็นที่น่าสังเกตว่า ระบบการศึกษาในปัจจุบัน มุ่งเน้นการพัฒนาคนในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิตแทบทั้งหมด วุฒิการศึกษาถูกใช้เป็นเครื่องประเมินราคาค่าตัวของบุคคลในระบบงาน ผลการวิจัยจากสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในหลายชั้นในช่วงที่ผ่านมา ยังระบุว่าภาคการศึกษาไม่สามารถผลิตบุคลากรให้ตรงกับความต้องการของภาคอุตสาหกรรมได้อย่างเพียงพอ เป็นผลให้มีบัณฑิตตกงานเพิ่มขึ้น สะท้อนให้เห็นว่า การศึกษายังให้น้ำหนักความสำคัญกับการพัฒนาคนในมิติเดียว คือ ด้านวิชาชีพเยาวชนที่ศึกษาต่อในสถาบันอุดมศึกษาจึงมีคตินิยมที่คล้ายคลึงกันว่า “เรียนเพื่อให้มีงานทำ” ทำให้การศึกษาในมิติอื่น ๆ ที่มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากันถูกละเลยไปอย่างน่าเสียดาย และหนึ่งในมิติดังกล่าวก็คือ การศึกษาเพื่อพัฒนาคนในฐานะที่เป็นหน่วยบริโภคหรือเจ้าของกระบวนการบริโภค หรือเรียกว่า “เรียนเพื่อให้รู้จักใช้สอย”

กระบวนการบริโภค อันที่จริงก็คือ กระบวนการผลิตในรูปแบบหนึ่ง ที่มีสินค้าและบริการเป็นปัจจัยนำเข้า ผ่านทางอวัยวะรับรู้ความรู้สึกหรืออินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย แปลงรูปเป็น “อารมณ์” ส่งเข้าสู่ “ใจ” ก่อนที่ออกจากกระบวนการบริโภคมาเป็นความสุขและของเสียดายในที่สุด เมื่อวิเคราะห์อย่างถ่องแท้จะพบว่า ความสุขที่เกิดขึ้นจากการบริโภค มิได้อาศัยสินค้าและบริการที่มาในลักษณะของรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส (กามคุณ ๕)^{๓๑} ซึ่งเรียกความสุขประเภทนี้ว่า สุขที่อาศัยวัตถุคือ กามคุณ หรือ “อามิสสุข” แต่เพียงอย่างเดียว แต่มีความสุขที่เกิดขึ้นจากธรรมารมณ์ หรือเป็นอารมณ์ที่เกิดกับใจโดยตรง ไม่ต้องอาศัยวัตถุหรือกามคุณทั้ง ๕ เรียกความสุขประเภทนี้ว่า “นิรามิสสุข” ซึ่งจะมีบทบาทอย่างสำคัญยิ่งในการศึกษาพุทธเศรษฐศาสตร์ที่มีองค์ธรรมสมาธิเป็นประธานในห้วงเวลาต่อไป และเป็นดินแดนที่เศรษฐศาสตร์กระแสหลักตามแนวทางตะวันตกยังพัฒนาไปไม่ถึง ด้วยข้อเท็จจริงดังกล่าว ทำให้ประจักษ์ว่าการบริโภคที่ทำให้เกิดความสุขนั้น มิได้ขึ้นอยู่กับปริมาณของปัจจัยนำเข้าที่เป็นสินค้าและบริการ หรืออีกนัยหนึ่งคือ ซีตระดับของอารมณ์ที่เกิดจากกามคุณทั้ง ๕ หลังจากการแปรรูปสินค้าและบริการนั้นแล้ว เพราะแม้ไม่มีวัตถุหรือกามคุณเป็นเหตุปัจจัย ธรรมารมณ์ก็ยังสามารถเกิดขึ้นกับใจ และเป็นปัจจัยส่งออกจากกระบวนการมาเป็นความสุขได้

ดังนั้น การบริโภคที่ถูกต้อง จึงมิได้อยู่ที่การแสวงหาปัจจัยการบริโภคให้ได้มากๆ เพื่อนำเข้าสู่กระบวนการบริโภค แต่เป็นการใช้สอยสิ่งต่างๆ ด้วยปัญญา (ตัวชี้วัดคุณค่าการบริโภค) ที่รู้เข้าใจในคุณค่าหรือประโยชน์ที่แท้จริงของสิ่งนั้นๆ (ตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยการบริโภค) เน้นความคุ้มค่าของการใช้สินค้าและบริการเหล่านั้น เกิดเป็นความพอประมาณในการบริโภค (ตัวชี้วัดประสิทธิภาพการบริโภค) พึงสังเกตว่า เป้าหมายสุดท้ายของพุทธเศรษฐศาสตร์ มิได้สิ้นสุดที่การบริโภคดังเช่นในวิชาเศรษฐศาสตร์ทั่วไปที่เทียบได้กับพุทธเศรษฐศาสตร์ที่มีองค์ธรรมในระดับศีลเป็นประธานหรือเรียกว่าพุทธเศรษฐศาสตร์ขั้นต้น แต่การบริโภคจะเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้มนุษย์สามารถยกระดับขึ้นสู่พุทธเศรษฐศาสตร์ขั้นกลางที่มีองค์ธรรมสมาธิเป็นประธาน ซึ่งเป็นการพัฒนาจิตใจเพื่อเกื้อหนุนให้ยกระดับไปสู่พุทธเศรษฐศาสตร์ขั้นสูงที่มีองค์ธรรมปัญญาเป็นประธานในที่สุด

^{๓๑} นางสุทธิพร รัตนธรร ตรีธธา, “ศึกษาการพัฒนาที่ยั่งยืนแนวพุทธในทัศนะของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต)”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓, หน้า ๑๓๔.

การอธิบายโดยแยกพุทธเศรษฐศาสตร์ออกเป็นชั้นๆ นี้ มิได้หมายความว่า ในขั้นต้นจะมีเฉพาะศีล หรือในขั้นกลางจะมีเฉพาะสมาธิ หรือในขั้นสูงจะมีเฉพาะปัญญา สำหรับการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจในแต่ละชั้น แต่ทั้งศีล สมาธิ ปัญญา จะต้องดำเนินควบคู่กันไป เพียงแต่ในแต่ละชั้นนั้น จะมีองค์ธรรมเด่นหรือมีองค์ธรรมประธานปรากฏแตกต่างกันออกไป สาเหตุที่เลือกอธิบายเช่นนี้เพราะ ประการแรก ต้องการแสดงให้เห็นปัจจัยที่ส่งผลต่อการพัฒนาคนในแต่ละขั้นตอนซึ่งมีความแตกต่างกันได้อย่างชัดเจน ประการที่สอง ต้องการแสดงให้เห็นความจำกัดของเศรษฐศาสตร์กระแสหลักซึ่งมาสิ้นสุดอยู่ที่พุทธเศรษฐศาสตร์ขั้นต้นหรือพุทธเศรษฐศาสตร์ที่มีองค์ธรรมในระดับศีลเป็นประธานเท่านั้น และประการที่สาม ต้องการเพิ่มโอกาสความเป็นไปได้ในระดับปฏิบัติ มิใช่แค่ในระดับวิชาการ สำหรับการหันเหทิศทางจากเศรษฐศาสตร์กระแสหลักมาสู่พุทธเศรษฐศาสตร์อย่างเป็นลำดับขั้น โดยการเปลี่ยนจาก “มิจฉา” เป็น “สัมมา” กระบวนการ ด้วยองค์ธรรมฝ่ายศีล เป็นเบื้องต้น แล้วจึงตามด้วยการนำเสนอองค์ธรรมฝ่ายสมาธิ และองค์ธรรมฝ่ายปัญญา ตามลำดับ ซึ่งสอดคล้องกับการพัฒนาตามหลักพุทธธรรม ที่ต้องมีเงื่อนไขของศีลเป็นฐานที่บริสุทธิ์ก่อน จึงจะมีความก้าวหน้าในการพัฒนาจิตใจ แล้วถึงเป็นกำลังส่งต่อไปสู่การพัฒนาปัญญาตามลำดับ

ในมุมมองที่มนุษย์เป็นเจ้าของกระบวนการบริโภคนี้เอง นอกจากความรู้ลึกในเรื่องอินทรีย์หรืออายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่ตนเองครองอยู่แล้ว ยังต้องมีความรู้รอบในเรื่องของอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ธรรมารมณ์ ที่ปรุงแต่งขึ้นเป็นอารมณ์ตามที่เป็นอยู่จริงโดยธรรมชาติ ใช้การสำรวจอินทรีย์ในการรับรู้เพื่อให้เห็นถึงคุณค่าแท้ของสิ่งต่างๆ ที่เป็นอยู่ มิใช่การรับรู้โดยมูลค่าหรือราคาอันเป็นคุณค่าเทียมหรือคุณค่าที่มนุษย์สร้างขึ้นอย่างผิดธรรมชาติความเป็นจริง โดยมีสติเป็นเครื่องกำกับ อีกทั้งมีความเชื่อมโยงเข้ากับแนวคิดหลักทางเศรษฐศาสตร์ในเรื่องอรรถประโยชน์โดยตรง นับว่าเป็นการศึกษาในอีกหนึ่งมิติที่เรียกว่าเป็นการ “เรียนเพื่อให้รู้จักตน” ซึ่งนำไปสู่การได้รับความสุขจากกระบวนการบริโภค ที่มีใช้ความสุขพอกเสริมซึ่งเกิดจากคุณค่าเทียมหรือเพื่อตอบสนองตัณหา ส่งผลให้เกิดคุณภาพชีวิตที่ดี (ตัวชี้วัดประสิทธิผลการบริโภค) การศึกษาเพื่อพัฒนาคนในมุมมองนี้ จึงเป็นเรื่องของวิชาชีวิต หรือความรู้เพื่อใช้ในการดำรงชีวิตที่ถูกต้อง แม้การศึกษาแนวทางในการประยุกต์ใช้ตัวชี้วัดในระดับปัจเจกบุคคลนี้ จะยังไม่ค่อยเห็นภาพความเกี่ยวข้องของกับแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์ในเรื่องของการจัดสรรผลผลิตมากนัก เมื่อเทียบกับหน่วยเศรษฐกิจที่เป็นองค์กรในฐานะที่เป็นผู้จัดสรรหรือจำหน่ายสินค้าและบริการที่ผลิตได้ และหน่วยเศรษฐกิจที่เป็นครัวเรือนในฐานะที่เป็นผู้จัดสรรปัจจัยการบริโภคภายในครอบครัวแต่ทั้งองค์กรและครัวเรือนซึ่งมีบทบาทดังกล่าว ทำยที่สุดแล้วก็ต้องเกี่ยวข้องกับการตัดสินใจและการกระทำของมนุษย์ในระดับปัจเจกอย่างเลี่ยงไม่ได้ เรื่องการจัดสรรผลผลิตในระดับบุคคลจึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันเอง ตั้งแต่หน่วยสังคมย่อยๆ ในระดับครอบครัว ไปจนถึงหน่วยสังคมใหญ่ในระดับประเทศ มุ่งเน้นให้คนในสังคมละเว้นการเบียดเบียนเอาเปรียบผู้อื่น มาอยู่อย่างพอประมาณ เอาสัดส่วนผลผลิตแต่พอดี พัฒนาเรื่อยมาเป็นการช่วยเหลือแบ่งปันรู้จักแบ่งปันผลผลิตส่วนเกินออกไป (ตัวชี้วัดสัดส่วนปัจจัยการบริโภค) โดยอาศัยความรู้ลึกและความรู้รอบในสิ่งต่างๆ มาจัดวางให้เป็นระบบหรือระเบียบแบบแผนต่างๆ ขึ้น เช่น วินัยขั้นพื้นฐานของบุคคล (ศีล ๕) จรรยาบรรณในวิชาชีพ หลักธรรมาภิบาล ทั้งนี้ เพื่อให้มนุษย์ได้รับประโยชน์สูงสุด และสามารถอยู่ร่วมกันอย่างเป็นปกติสุข การศึกษาในมิตินี้ เป็นการศึกษาเพื่อพัฒนาคนให้มีพฤติกรรมทาง

สังคมที่พึงประสงค์ เช่น การแบ่งปัน การช่วยเหลือเกื้อกูล และให้ละเว้นพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ เช่น การเอาใจเอาเปรียบ การหลอกลวงตลอดจนก่อเหตุให้เกิดการประพฤติปฏิบัติอย่างต่อเนื่องจนกลายเป็นวิถีชีวิตของบุคคลในสังคมนั้น หรือที่เรียกว่าเป็นการ “เรียนเพื่อให้รู้จักอยู่ร่วมกัน”

การศึกษาเพื่อพัฒนาคนที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น สามารถนำไปใช้เป็นแนวทางสำหรับการวางแผนนโยบายและกำหนดตัวชี้วัดด้านการศึกษาของประเทศในแบบจตุภาค (Quadrant) โดยไม่มุ่งเน้นเพียงการศึกษาเพื่อให้มีงานทำ แต่ยังรวมถึง การศึกษาเพื่อให้รู้จักใช้สอย การศึกษาเพื่อให้รู้จักตน และการศึกษาเพื่อให้รู้จักอยู่ร่วมกัน ซึ่งมีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับกิจกรรมทางเศรษฐศาสตร์ทั้ง ๔ ด้าน ได้แก่ การผลิต การบริโภค อรรถประโยชน์ และการกระจายหรือจัดสรรผลผลิต ตามลำดับ ที่สามารถใช้หลักปฏิบัติ ได้แก่ อาชีวปาริสุทธิศีล ปัจจัยสันนิสิตศีล (หรือปัจจัยปฏิเสวนศีล) อินทริยสังวรศีล และปาฏิโมกขสังวรศีล ตามลำดับ ในการกำกับกำการดำเนินกิจกรรมดังกล่าวได้อย่างดี ในภาคการผลิต หากพิจารณาบุคคลในฐานะที่เป็นเพียงทรัพยากรหรือปัจจัยในการผลิต ตัวชี้วัดเพื่อการพัฒนาคนจะเกี่ยวข้องกับตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยการผลิต (ด้านความมีเหตุผล) เป็นหลัก แต่หากพิจารณาบุคคลในฐานะที่เป็นเจ้าของหน่วยการผลิตหรือเป็นผู้ประกอบการด้วย ตัวชี้วัดที่ต้องพิจารณาเพิ่มเติม ได้แก่ ตัวชี้วัดสัดส่วนปัจจัยการผลิต (ด้านการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี) ตัวชี้วัดคุณค่าการผลิต (ด้านความมีเหตุผล) ตัวชี้วัดประสิทธิภาพการผลิต (ด้านความพอประมาณ) และตัวชี้วัดประสิทธิผลการผลิต (ด้านความพอประมาณ) ในภาคการบริโภค ตัวชี้วัดเพื่อการพัฒนาคนจะเกี่ยวข้องกับตัวชี้วัดคุณค่าการบริโภค (ด้านความมีเหตุผล) ตัวชี้วัดประสิทธิภาพการบริโภค (ด้านความพอประมาณ) และตัวชี้วัดประสิทธิผลการบริโภค (ด้านความพอประมาณ) ในภาคอรรถประโยชน์ ตัวชี้วัดเพื่อการพัฒนาคนจะเกี่ยวข้องกับตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยการบริโภค (ด้านความมีเหตุผล) และในภาคการกระจายผลผลิต ตัวชี้วัดเพื่อการพัฒนาคนจะเกี่ยวข้องกับ ตัวชี้วัดสัดส่วนปัจจัยการบริโภค (ด้านการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี)

การพัฒนาคนที่เกิดจากการวัดด้วยตัวชี้วัดทั้ง ๑๐ ตัวในทั้งสี่ภาคดังกล่าว ได้แสดงคุณลักษณะในพุทธเศรษฐศาสตร์ คือ ความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี ให้เห็นอย่างครบถ้วน ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันถึงความเป็นเศรษฐกิจพอเพียงที่ต้องมีคุณลักษณะทั้งสามดำเนินควบคู่ไปพร้อมๆ กัน ตัวชี้วัดทั้ง ๑๐ ตัวเหล่านี้ สามารถนำมาคำนวณเป็น ดัชนีจตุภาค สำหรับการพัฒนาคนตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ที่มีองค์ธรรมในระดับศีลเป็นประธาน กรอบการศึกษาเพื่อพัฒนาคนในแบบจตุภาค แสดงให้เห็นว่า เป้าหมายในการศึกษาจะต้องไม่จำกัดอยู่เพียงการ “เรียนเพื่อให้มีงานทำ” (ด้วยอาชีวปาริสุทธิศีล) แต่ต้องมีเป้าหมายที่สร้างให้เกิด “ทักษะ” ในการดำรงชีวิตร่วมอยู่ด้วย เป้าหมายดังกล่าวนี้ ได้แก่ การ “เรียนเพื่อให้รู้จักใช้สอย” (ด้วยปัจจัยสันนิสิตศีล) การ “เรียนเพื่อให้รู้จักตน” (ด้วยอินทริยสังวรศีล) และการ “เรียนเพื่อให้รู้จักอยู่ร่วมกัน” (ด้วยปาฏิโมกขสังวรศีล) ซึ่งหากบุคคลใดขาดทักษะที่กล่าวถึงนี้ ความรู้ที่ได้จากการศึกษาเพื่อการประกอบอาชีพเพียงอย่างเดียว ก็แทบไม่มีประโยชน์อันใดเลย โปรดระลึกว่า ลักษณะทั่วไปที่ปรากฏในพระไตรปิฎกขององค์ธรรมในระดับศีล มีทั้งส่วนที่เป็นข้อละเว้นและข้อปฏิบัติการนำปาริสุทธิศีล ๔^{๓๒} ไป

^{๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒ พ.ศ. ๒๕๔๖.

ประยุกต์ใช้ จึงมิได้จำกัดหรือเพ่งเล็ง เพียงข้อห้ามที่ไม่ให้กระทำ แต่ยังขยายครอบคลุมไปถึงข้อพึงปฏิบัติที่นำไปสู่ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับองค์ธรรมอีกหลายหมวดในพระพุทธศาสนา

กล่าวโดยสรุป การศึกษาเพื่อพัฒนาคนตามกรอบของพุทธเศรษฐศาสตร์ขั้นต้นที่มีองค์ธรรมในระดับศีลเป็นประธานนี้ เป็นการพัฒนาซึ่งมีจุดเน้นที่ภายนอกตัวคนเป็นหลัก ในขณะที่การพัฒนาภายในตัวคน จะต้องอาศัยการศึกษาตามกรอบของพุทธเศรษฐศาสตร์ชั้นกลางและขั้นสูง ซึ่งมีเนื้อหาที่กว้างขวางลึกซึ้งมาก ไม่สามารถใช้การศึกษาในเชิงแนวคิดวิชาการโดยลำพัง แต่ต้องประกอบกับประสบการณ์ที่ได้รับจากการฝึกฝนปฏิบัติทางจิตผ่านกระบวนการวิปัสสนากรรมฐานในระดับหนึ่ง จึงยังไม่ถึงขีดขั้นที่ผู้วิจัยจะมีความสามารถนำเสนอได้อย่างถ่องแท้ในเวลา

๒.๒.๒ ระดับครัวเรือน

คำว่าครอบครัว (Family) และครัวเรือน (Household) มักใช้แทนซึ่งกันและกัน อยู่บ่อยครั้ง แต่ความหมายของสองคำนี้ มีความแตกต่างกันอยู่ โดยครอบครัว คือ กลุ่มบุคคลมากกว่าหนึ่งคนขึ้นไปซึ่งมีความสัมพันธ์ในสามลักษณะ ได้แก่ บิดามารดาและบุตร คู่สามีภรรยาที่ไม่มีบุตร บิดาหรือมารดาคนใดคนหนึ่งและบุตร รวมถึงญาติพี่น้องหรือครอบครัวในเครือญาติอาศัยอยู่ร่วมกัน ในสถานที่เดียวกัน ในขณะที่ ครัวเรือน คือ บุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่อาศัยอยู่ในสถานที่เดียวกัน ซึ่งอาจมีความสัมพันธ์กันหรือไม่มีความสัมพันธ์กันก็ได้ ดังนั้น ครัวเรือนจึงมีความหมายกว้างกว่าครอบครัว และมักใช้เป็นตัวแทนของหน่วยเศรษฐกิจในฝั่งที่เป็นผู้บริโภคในทางเศรษฐศาสตร์ซึ่งเป็นเพียงการรวมกันของปัจเจกชนเข้าด้วยกันเป็นกลุ่มผู้บริโภค แต่มิได้สะท้อนแรงยึดโยงภายในเหมือนครอบครัว ซึ่งเศรษฐศาสตร์กระแสหลักไม่สามารถวิเคราะห์ได้ เมื่อพิจารณาครัวเรือนในฐานะที่เป็นเจ้าของกระบวนการบริโภค เป้าหมายที่ต้องการจากการบริโภค คือ ความสุข ในที่นี้ จะต้องเป็นความสุขที่มีใช้ความสุขออกเสริมซึ่งเกิดจากความต้องการแบบต้นเหตุหรือใช้คุณค่าในการแลกเปลี่ยน (Value in Exchange) ในอัตราประโยชน์เป็นเครื่องตัดสิน แต่เป็นความสุขที่เกิดจากความต้องการแบบฉันทะหรือใช้คุณค่าในการใช้สอย (Value in Use) เป็นเกณฑ์ตัดสินการบริโภค ในพุทธธรรมที่เกี่ยวข้องกับความสุขของคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน หรือ กามโภคีสุข ^{๔๓} ประกอบไปด้วย สุขที่เกิดจากความมีทรัพย์ (อติสุข) สุขที่เกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์ (โภคสุข) สุขที่เกิดจากความไม่เป็นหนี้ (อนนสุข) และสุขที่เกิดจากความประพฤติไม่มีโทษ (อนวัชชสุข) ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ จะเห็นว่า ความสุขในสามข้อแรกเกี่ยวข้องโดยตรงกับเรื่องของเศรษฐกิจ ถ้าหากพิจารณาประกอบกับแผนภาพ อติสุข เกิดจากการที่สมาชิกในครัวเรือนมีงานทำ ประกอบอาชีพที่สุจริต สร้างให้เกิดรายได้เข้าสู่ครัวเรือน เมื่อมีทรัพย์ ก็นำส่วนของทรัพย์นั้นมาใช้จ่ายใช้สอยเกิดเป็นโภคสุข โดยมีเงื่อนไขว่าต้องไม่เป็นการสร้างความสุขด้วยการใช้จ่ายเกินตัว หรือต้องพึงพาทรัพย์ที่กู้ยืมมาจากภายนอกเพื่อการใช้สอย (ซึ่งเป็นคนละกรณีกับการกู้ยืมในกิจการหรือสร้างงานเพื่อก่อให้เกิดรายได้ ที่ไม่อยู่ในข้อห้าม) และนำไปสู่อนนสุข หรือความสุขที่เกิดจากความไม่เป็นหนี้ ที่เป็นทั้งเครื่องกำกับและอันสืบจากการกระทำดังนี้ อีกทอดหนึ่ง กามโภคีสุข ^๔ นี้ นำมาซึ่งแนวทางการประยุกต์ใช้เป็นตัวชี้วัดในระดับครัวเรือนตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ได้โดยตรง ส่วนความสุขในข้อที่สี่หรือ อนวัชชสุข จะครอบคลุมกว้างขวางไม่เฉพาะ

^{๔๓} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๒/๑๐๕-๑๐๖.

เรื่องเศรษฐกิจ เป็นความภูมิใจ เอิบอ้อมใจว่า ตนมีความประพุดิสุจริต ไม่บกพร่องเสียหาย ใครๆ ตี
 เตียนไม่ได้ ถือเป็นความสุขที่มีค่ามากที่สุดในบรรดาสุข ๔ อย่างนี้^{๓๔}

จากกรอบของกามโกศิสุข ๔ ทำให้เห็นว่า การศึกษาคร้วเรือนในฐานะที่เป็นผู้บริโศค
 หลักในทางเศรษฐศาสตร์ดังที่ปรากฏโดยทั่วไป มีขอบเขตที่แคบเกินไป เนื่องจากเป้าหมายของ
 คร้วเรือน มิได้จำกัดอยู่เพียงโศคิสุขหรือสุขที่เกิดจากการบริโศค แต่ยังรวมถึงสุขที่เกิดจากการมีรายได้
 ในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิตหนึ่งในกระบวนการผลิต สมาชิกในคร้วเรือนผู้ดำรงบทบาทนี้จึงเกี่ยวข้อง
 กับตัวชี้วัดระดับบุคคลในส่วนที่เป็นตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยการผลิต ต้องพัฒนาตนเองให้มีความรู้
 ความสามารถตรงกับงานที่ทำ มีความขยันหมั่นเพียร สามารถสร้างรายได้ให้แก่ตนเองได้เต็มตาม
 อັตภาพ เกิดเป็นอັตดิสุขขึ้น สำหรับสุขที่เกิดจากการบริโศคหรือโศคิสุขนั้น ถือเป็นเรื่องหลักของ
 การศึกษาคร้วเรือน ตัวชี้วัดที่เกี่ยวข้องในส่วนนี้ ได้แก่ ตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยการผลิต (ด้านความ
 มีเหตุผล) คือ การพิจารณาอรรถประโยชน์ในสินค้าและบริการที่ค้ำึงถึงคุณค่าในการใช้สอยมากกว่า
 คุณค่าในการแลกเปลี่ยน ตัวชี้วัดสัดส่วนปัจจัยการผลิต (ด้านการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี) คือ การ
 พิจารณาบริโศคสินค้าและบริการที่มีอยู่ในคร้วเรือนก่อนการซื้อหามาจากภายนอกตัวชี้วัดคุณค่าการ
 บริโศค (ด้านความมีเหตุผล) คือ การพิจารณาบริโศคด้วยปัจจัยสันนิสิตศีลตัวชี้วัดประสิทธิภาพการ
 บริโศค (ด้านความพอประมาณ) คือ การบริโศคที่เน้นความคุ้มค่าของการใช้สินค้าและบริการ และ
 ตัวชี้วัดประสิทธิภาพการบริโศค (ด้านความพอประมาณ) คือ การบริโศคเพื่อให้ได้รับซึ่งความสุขที่มีใช้
 ความสุขพอกเสริมซึ่งเกิดจากคุณค่าเทียมหรือเพื่อตอบสนองตัณหา ซึ่งตัวชี้วัดทั้งหมดที่กล่าวมา ได้
 แสดงคุณลักษณะทั้งสาม คือ ความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี ในพุทธ
 เศรษฐศาสตร์อย่างครบถ้วน (เป็นข้อพิสูจน์ว่า คุณลักษณะทั้งสามจะต้องดำเนินไปพร้อมๆ กัน มีอาจ
 แยกส่วนในขั้นปฏิบัติได้)

การบริโศคเพื่อให้เกิดโศคิสุขด้วยการพิจารณาตัวชี้วัดทั้ง ๕ ตัวนี้ จะต้องเกิดขึ้นจาก
 กระบวนการบริโศคที่มี “โศคภาพ”^{๓๕} ในทำนองเดียวกับที่มี “ผลิตภาพ” ในกระบวนการผลิตและ
 เรียกโศคภาพที่เกิดจากการวัดด้วยตัวชี้วัดทั้ง ๕ ตัวดังกล่าวว่าเป็น ดัชนีโศคภาพ เพื่อกำหนดระดับ
 ของความเป็นเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ ประเด็นที่น่าสนใจมาก คือ การหันเห
 ทิศทางจากการเน้นที่ผลิตภาพในเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก มาเป็นการเน้นที่โศคภาพในพุทธ
 เศรษฐศาสตร์นั้น มีเหตุผลรองรับอย่างชัดเจนด้วยการอธิบายว่า เป้าหมายสุดท้ายของวิชา
 เศรษฐศาสตร์ คือ ความสุขที่เกิดจากการบริโศคนั้น ไม่จำเป็นต้องอาศัยสินค้าและบริการจำนวนมากๆ
 เป็นปัจจัยนำเข้าสู่กระบวนการบริโศค (โดยมีธรรมารมณเป็นเครื่องยืนยัน) เมื่อเป็นเช่นนี้ บทบาทของ
 การผลิตซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของสินค้าและบริการจึงมิใช่จุดเน้นหลักโดยลำพัง ในทางพุทธ

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒.
 นครปฐม : วิทยาลัยเวศกวัน, ๒๕๔๘. หน้า ๑๔๗.

^{๓๕} “โศค” ตามความหมายในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ในที่นี้ หมายถึง กิน, ใช้สอย โดยไม่
 ต้องมีคำว่า บริ- (ซึ่งหมายถึง ทั้งหมด เต็มที่ โดยรอบ) นำหน้า เมื่อนำคำว่า “โศค” มาสมาสกับคำว่า “ภาพ” ซึ่ง
 แปลว่า ความมี(ตามนั้น) ความเป็น (ตามนั้น) เป็น “โศคภาพ” ในที่นี้ จึงมีความหมายกว้างกว่า คำว่า ประสิทธิภาพ
 การบริโศค แต่ยังรวมถึง ประสิทธิภาพ สัดส่วน และคุณค่าในการบริโศคด้วย

เศรษฐศาสตร์ ผลิตภาพในกระบวนการผลิตจะต้องถูกนำมาพิจารณาพร้อมกับโอกาสในกระบวนการบริโภคควบคู่กันไป

ความสุขที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของเศรษฐกิจในทศวรรษ ๔ อีกข้อหนึ่ง คือ อนุสนธิ หรือความสุขที่เกิดจากความไม่เป็นหนี้ เป็นเรื่องของการจัดสรรทรัพยากรที่หามาได้สำหรับการใช้จ่ายและเก็บออม หรือเป็นเรื่องของการจัดสรรผลผลิตในครัวเรือนตามแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์นั่นเอง อนุสนธิจะเกี่ยวข้องกับตัวชี้วัดความพอประมาณใน ๓ ระดับ ได้แก่ ตัวชี้วัดความไม่พอเพียง ตัวชี้วัดความพอเพียงขั้นพื้นฐาน และตัวชี้วัดความพอเพียงขั้นก้าวหน้า โดยที่แต่ละครัวเรือนจะต้องพัฒนาให้อยู่ในระดับที่ทำให้เกิดความพอเพียงขั้นพื้นฐาน (ไม่เป็นหนี้) เป็นขั้นแรก หากมีกำลังเหลือพอก็สามารถพิจารณาจัดสรรผลผลิตหรือจัดสรรทรัพยากรที่หาได้ตามกรอบของตัวชี้วัดความพอเพียงขั้นก้าวหน้าเป็นขั้นต่อไป มีข้อสังเกตต่อไปว่า ครัวเรือนยังอยู่ในฐานะที่เป็นเจ้าของกระบวนการผลิตอีกบทบาทหนึ่งด้วย งานหลายอย่างโดยเฉพาะงานบริการถูกผลิตขึ้นภายในครัวเรือน เช่น การทำความสะอาด การซักกรีด การเตรียมอาหาร และการเลี้ยงดูบุตร ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการผลิตซ้ำโดยแม่บ้านมิได้นำมาคำนวณเป็นตัวเลขทางเศรษฐกิจ เป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจที่ไม่ได้ถูกจดบันทึก ฉะนั้น พึงสังวรณว่า ตัวเลขทางเศรษฐกิจที่ปรากฏในทุกวันนี้ได้รวมเอากิจกรรมการผลิตในครัวเรือนซึ่งถูกจัดว่าเป็นเศรษฐกิจนอกระบบ (Informal Economy) เข้าไว้ในการคำนวณด้วย

หากลองพิจารณาตามกระบวนการที่คนของนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักที่มีความต้องการเพิ่มตัวเลขการเติบโตทางเศรษฐกิจ เช่น ผลิตภัณฑ์มวลรวมในประเทศ (GDP) ให้สูงขึ้น ด้วยการนำมูลค่าการผลิตในครัวเรือนเข้าสู่ระบบ ก็เป็นหนทางหนึ่งที่ทำ ได้และอาจมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงอย่างมากด้วย ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นและดูเหมือนสอดคล้องกับทิศทางดังกล่าว ก็คือ วิวัฒนาการของการจ้างหน่วยงานหรือแรงงานภายนอกทำงานให้ (Outsourcing) ทั้งการทำความสะอาด การซักกรีด การเตรียมอาหาร และแม้แต่การเลี้ยงดูบุตร ซึ่งทำให้มูลค่าของบริการเหล่านี้ สามารถบันทึกเป็นมูลค่าของเศรษฐกิจในระบบ (Formal Economy) ได้ง่ายขึ้น ข้อดีที่เกิดขึ้นจากการให้หน่วยงานภายนอกทำงานให้คือ ผลิตภาพ จากความเชี่ยวชาญหรือความเป็นมืออาชีพของพนักงานให้ (Outsourcee) และความสะดวกสบายหรือเวลาที่เพิ่มมากขึ้นของผู้ให้งานทำ (Outsourcer)^{๓๖}

แต่ทั้งผลิตภาพและความสะดวกสบายหรือเวลาที่เพิ่มขึ้น อาจมิได้นำไปสู่เป้าหมายสุดท้าย คือ ความสุข (แห่งเล็งเฉพาะในระดับคุณภาพ) ที่เรียกว่า อนุวัชชสุข หรือสุขที่เกิดจากความประพดีไม่มีโทษ เป็นความภูมิใจ เอิบอิมใจว่า ตนมีความประพดีสุจริต ไม่บกพร่องเสียหาย ใครๆ ดีเทียบไม่ได้ ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ เนื่องจาก สมมุติฐานแรก การเพิ่มขึ้นของรายจ่ายจากการจ้างพนักงานให้ ทำให้ครัวเรือนต้องขวนขวายหารายได้เพิ่มด้วยการเป็นปัจจัยการผลิตของหน่วยการผลิตอื่นหรือต้องทำงานอิสระเพิ่มขึ้น ความสะดวกสบายหรือเวลาที่เพิ่มขึ้น อาจต้องหมดไปกับการทำงานส่วนเพิ่มเหล่านี้ สมมุติฐานที่สอง ผลิตภาพที่ได้จากพนักงานให้ อาจต้องแลกกับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว โดยเฉพาะตัวอย่างเรื่องของเลี้ยงดูบุตรโดยบุคคลภายนอก ที่สร้างความวิตกกังวลขึ้นว่า พี่เลี้ยงจะดูแลได้ดีหรือไม่ โอกาสเกิดอุบัติเหตุหรือ

^{๓๖} พินิจน์ ยอดพฤติการณ์, “การใช้การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจพอเพียงโดยเปรียบเทียบกับพุทธเศรษฐศาสตร์”, หน้า ๑๓๗.

อันตรายจากการปล่อยให้เลี้ยงดูตามลำพังมีมากน้อยเพียงใด สิ่งเหล่านี้พัฒนามาเป็นความเครียด กระทบความทุกข์ที่เกิดจากการไม่ทำหน้าที่ตามบทบาทอันสมควร กังวลอยู่ลึกๆ ว่าจะมีผู้ใดมาตีเตียนได้หรือไม่ เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว ความภูมิใจ ความเอิบอímใจ หรือ อนุวัชชสุข ซึ่งถือว่าเป็นความสุขที่มีค่ามากที่สุดก็ยากที่จะเกิดขึ้นได้

นอกเหนือจากการศึกษากิจกรรมในครัวเรือนที่เกี่ยวข้องเฉพาะกับเรื่องของเศรษฐกิจแล้ว กิจกรรมในส่วนอื่นๆ ที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในครอบครัว เช่น กิจที่สามีพึงปฏิบัติต่อภรรยา กิจที่ภรรยาพึงปฏิบัติต่อสามี กิจที่บิดามารดาพึงปฏิบัติต่อบุตร หรือ กิจที่บุตรพึงปฏิบัติต่อบิดามารดา ซึ่งแม้จะอยู่นอกเหนือขอบเขตของการศึกษา แต่ก็เห็นสมควรที่จะกล่าวถึงเพื่อเป็นกรอบแนวทางการนำหลักพุทธธรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว อันได้แก่ ทิศ ๖^{๓๗} มาประยุกต์ใช้เป็นตัวชี้วัดครัวเรือนในด้านอื่นๆ ที่มีได้เกี่ยวข้องกับเรื่องของเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว

ในทิศเบื้องหน้าหรือทิศตะวันออก ได้แก่ บิดามารดา บุตรพึงปฏิบัติต่อบิดามารดา ดังนี้

- ๑) ท่านเลี้ยงเรามา เราจักเลี้ยงท่านตอบ
- ๒) จักทำกิจของท่าน
- ๓) จักดำรงวงศ์ตระกูล
- ๔) จักประพฤติตนให้เหมาะสมที่จะเป็นทายาท
- ๕) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน

บิดามารดาพึงปฏิบัติต่อบุตร ดังนี้

- ๑) ห้ามไม่ให้ทำชั่ว
- ๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี
- ๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา
- ๔) หากภรรยา (สามี) ที่สมควรให้
- ๕) มอบทรัพย์สมบัติให้ในเวลาอันควร

ในทิศเบื้องหลังหรือทิศตะวันตก ได้แก่ บุตร ภรรยา สามี พึงปฏิบัติต่อภรรยา ดังนี้

- ๑) ให้เกียรติยกย่อง
- ๒) ไม่ดูหมิ่น
- ๓) ไม่ประพฤตินอกใจ
- ๔) มอบความเป็นใหญ่ให้
- ๕) ให้เครื่องแต่งตัวยกย่องให้เกียรติสมกับฐานะที่เป็นภรรยา

ภรรยาพึงปฏิบัติต่อสามี ดังนี้

- ๑) จัดการงานดี

^{๓๗} ทิ.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗, ๒๖๘/๒๑๒-๒๑๔.

- ๒) สงเคราะห์คนข้างเคียง
- ๓) ไม่ประพฤตินอกใจ
- ๔) รักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้
- ๕) ขยันไม่เกียจคร้านในกิจทั้งปวง

๒.๒.๓ ระดับบอญ์กร

การพิจารณาองคกรธุรกิจในฐานะที่เป็นเจ้าของกระบวนการผลิต ซึ่งมีหน้าที่ในการผลิตสินค้าและบริการเพื่อนำเข้าสู่กระบวนการบริโภค โดยที่เจ้าของหน่วยการผลิตจะได้รับผลตอบแทนในรูปของเงินที่สามารถนำมาเป็นทุนรอนในการซื้อหาปัจจัยการผลิตสำหรับการผลิตในรอบต่อไป และเป็นผลกำไรสำหรับแบ่งสรรให้แก่ผู้ถือหุ้นหรือเจ้าของ จะเห็นว่าบทบาทหลักขององคกรธุรกิจในฐานะเจ้าของหน่วยการผลิต คือ การแสวงหาทรัพย์เพื่อใช้สอยในกิจการที่มีลักษณะดำเนินต่อไปอย่างต่อเนื่อง และการมุ่งหวังผลกำไรการดำเนินงานจากมูลค่าการจำหน่ายสินค้าและบริการหลังจากหักค่าใช้จ่ายต่างๆ ในกิจการทั้งหมดแล้ว ในฐานะเจ้าของกระบวนการผลิต ตัวชี้วัดที่เกี่ยวข้องในส่วนนี้ ได้แก่ ตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยการผลิต (ด้านความมีเหตุผล) คือ การพิจารณาอรรถประโยชน์ในทรัพยากรที่ค่านึงถึงคุณค่าในการใช้สอยมากกว่าคุณค่าในการแลกเปลี่ยน ตัวชี้วัดสัดส่วนปัจจัยการผลิต (ด้านการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี) คือ การพิจารณาใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นก่อนการซื้อหาจากภายนอกตัวชี้วัดคุณค่าการผลิต (ด้านความมีเหตุผล) คือ การผลิตด้วยอาชีพปารีสุทธิศีล ละเว้นการประกอบมิฉฉาชีพที่ระบุไว้ในวณิขชา ๕ และประกอบสัมมาชีพหรืออาชีพที่สุจริต ตัวชี้วัดประสิทธิภาพการผลิต (ด้านความพอประมาณ) คือ การผลิตที่เน้นความคุ้มค่าของการใช้ทรัพยากร และตัวชี้วัดประสิทธิผลการผลิต (ด้านความพอประมาณ) คือ การผลิตเพื่อสร้างผลผลิตที่ใช้การได้ โดยเน้นให้เกิดของเสียจากกระบวนการผลิตให้น้อยที่สุด เกิดการทำลายให้น้อยที่สุด

นอกจากนี้ หน่วยการผลิตยังจะต้องค่านึงถึง “ผลกระทบสู่ภายนอก” จากการผลิตของตัวเองในมิติต่างๆ (ด้านความมีเหตุผล) ได้แก่ ด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคม ด้านสิ่งแวดล้อม และด้านวัฒนธรรม ตลอดจนค่านึงถึง การเตรียมพร้อมรับ “ผลกระทบจากภายนอก” ที่มีต่อกระบวนการผลิตหรือกิจการของตัวเอง (ด้านการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี) ทั้งจากปัจจัยนำเข้าที่สามารถควบคุมหรือบริหารจัดการได้เช่น ทุน เทคโนโลยี พลังงาน และจากปัจจัยภายนอกที่ไม่สามารถควบคุมได้ เช่น ภัยธรรมชาติ ความผันผวนของตลาด นโยบายสาธารณะ ซึ่งเป็นข้อพิจารณาที่ต้องรวมอยู่ในตัวชี้วัดของหน่วยการผลิตในแง่ของความสัมพันธ์ระหว่างตัวกระบวนการและสิ่งภายนอก^{๓๘}

ตัวชี้วัดทั้งหมดที่กล่าวมาข้างต้น ได้แสดงคุณลักษณะทั้งสาม คือ ความพอประมาณความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี ในพุทธเศรษฐศาสตร์อย่างครบถ้วนเช่นเดียวกับที่ปรากฏในกระบวนการบริโภคของครัวเรือน (เป็นข้อพิสูจน์อีกครั้งหนึ่งว่าคุณลักษณะทั้งสามจะต้องดำเนินไปพร้อมๆ กัน มีอาจแยกส่วนในขั้นปฏิบัติได้) และเรียกผลผลิตภาพ (Productivity) ในกระบวนการผลิตที่

^{๓๘} “CSR จากภายในสู่ภายนอก”, (๒๕๕๑) บทสัมภาษณ์ คุณถาวร ชลัษเฐียร ผู้ช่วยกรรมการผู้จัดการใหญ่ บริษัท เติ่นโซ่ อินเทอร์เน็ตเซ็นแนล เอเชีย จำกัด โดย ผศ.ดร.ธวัชวรรณ กนิษฐพงษ์, คณะบริหารธุรกิจ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ (นิด้า), ๒๕๕๕, แหล่งที่มา จาก <http://www.csri.or.th> [๑๒ ก.พ. ๖๑].

เกิดจากการวัดด้วยตัวชี้วัดทั้ง ๕ ตัวดังกล่าว ว่าเป็นดัชนีผลิตภาพ เพื่อกำหนดระดับของความเป็นเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ เป้าหมายในกระบวนการผลิต แม้มิใช่ความสุขที่ประกอบเป็นกามโภคีสุข ๔ ดังเช่นเป้าหมายในกระบวนการบริโภค แต่ก็เป็นขั้นตอนส่งออกผลผลิตที่เป็นสินค้าและบริการในลักษณะของรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส (กามคุณ ๕) ให้แก่หน่วยบริโภค เรียกว่า กามโภคี เพื่อนำเข้าสู่กระบวนการบริโภคก่อนที่จะส่งออกมาเป็นความสุข หรือ กามโภคีสุข ทั้งนี้เจ้าของหน่วยการผลิต สามารถบริโภคผลผลิตที่เป็นปัจจัยส่งออกจากกระบวนการผลิตของตัวเอง หรือนำไปแจกจ่ายแบ่งปัน หรือนำไปจำหน่ายแลกเปลี่ยนทรัพย์สินเงินทอง แล้วจึงนำเงินที่ได้นั้น มาซื้อหาปัจจัยการบริโภคจากภายนอกมาเพื่อการบริโภคอีกต่อหนึ่ง เจ้าของกระบวนการผลิต ในที่นี้ จึงดำรงบทบาทเป็นกามโภคีด้วยไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง

ในพุทธธรรม ได้จำแนกกามโภคีออกเป็น ๑๐ จำพวก เรียกว่า กามโภคี ๑๐^{๓๙} โดยในแต่ละจำพวก จะมีวิธีในการแสวงหาทรัพย์ และประโยชน์มุ่งหมายในการใช้จ่ายทรัพย์ที่แตกต่างกัน ดังนี้

กลุ่มแรกเป็นพวกที่แสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม ด้วยการทำงานที่ผิด ครั้นแสวงหาได้แล้ว

- พวกที่ (๑) ไม่บำรุงตนให้เป็นสุข และไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ
- พวกที่ (๒) บำรุงตนให้เป็นสุข แต่ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ
- พวกที่ (๓) บำรุงตนให้เป็นสุข และแจกจ่าย ทำบุญ

กลุ่มที่สองเป็นพวกที่แสวงหาทรัพย์ทั้งโดยชอบธรรม และไม่ชอบธรรม ด้วยการทำงานที่ผิดบ้าง ไม่ผิดบ้าง ครั้นแสวงหาได้แล้ว

- พวกที่ (๔) ไม่บำรุงตนให้เป็นสุข และไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ
- พวกที่ (๕) บำรุงตนให้เป็นสุข แต่ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ
- พวกที่ (๖) บำรุงตนให้เป็นสุข และแจกจ่าย ทำบุญ

กลุ่มที่สามเป็นพวกที่แสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม ด้วยการทำงานที่ไม่ผิด ครั้นแสวงหาได้แล้ว

- พวกที่ (๗) ไม่บำรุงตนให้เป็นสุข และไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ
- พวกที่ (๘) บำรุงตนให้เป็นสุข แต่ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ
- พวกที่ (๙) บำรุงตนให้เป็นสุข และแจกจ่าย ทำบุญ แต่เป็นผู้มัวเมา หมกมุ่น จดจ่อ ไม่เห็นโทษ ไม่มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก ใช้สอยโภคทรัพย์เหล่านั้น

ส่วนพวกที่ (๑๐) เป็นพวกพิเศษที่นอกจากจะแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม ด้วยการทำงานที่ไม่ผิด ครั้นแสวงหาได้แล้ว บำรุงตนให้เป็นสุข และแจกจ่าย ทำบุญ ทั้งเป็น

^{๓๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๔/๔๒๑-๔๒๗; อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๙๑/๒๐๗-๒๑๒.

ผู้ไม่มัวเมา ไม่หมกมุ่น ไม่จดจ่อ เห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก ใช้สอยโภคทรัพย์ เหล่านั้น

หลักกามโกศ ๑๐ ได้สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของทั้ง “หลักการ” และ “ความมุ่งหมาย” หรือในอีกคำหนึ่งคือ “กระบวนการ” และ “ผลลัพธ์” ในลักษณะของอรรถธรรมสัมพันธ์โดยในส่วนแรกวิธีในการแสวงหาทรัพย์ต้องเป็นไปอย่างถูกต้องดีงาม และในส่วนหลังประโยชน์มุ่งหมายในการใช้จ่ายทรัพย์ก็ต้องเป็นไปอย่างถูกต้องดีงามควบคู่กัน ไม่สามารถละทิ้งส่วนใดส่วนหนึ่งได้ เช่น องค์กรธุรกิจไม่ควรได้รับการยกย่องสรรเสริญ แม้จะประสบความสำเร็จในยอดขายผลกำไร หรือมีความมั่งคั่งมากเพียงใดก็ตาม หากวิธีการในการดำเนินธุรกิจเพื่อให้ได้มาซึ่งความมั่งคั่งนั้นไม่เป็นไปโดยชอบธรรม เช่น ใช้วิธีการเอาเปรียบ การฉ้อโกง การผูกขาด การทุ่มตลาด การหลอกลวง หรืออีกตัวอย่างหนึ่ง องค์กรธุรกิจที่ผู้ถือหุ้นและผู้บริหารสามารถประกอบกิจการจนได้มาซึ่งทรัพย์สินความมั่งคั่งอย่างสุจริตถูกต้องในส่วนแรก แต่หากมิได้ดูแลพนักงานของตนให้มีรายได้และความสุขอย่างทั่วถึงเป็นธรรม มิได้ดูแลรักษาสิ่งแวดล้อมหรือช่วยเหลือชุมชนรอบข้างหรือมีความรับผิดชอบต่อสังคมอย่างเหมาะสมเพียงพอ องค์กรธุรกิจนั้นก็สมควรจะได้รับการยกย่องสรรเสริญในส่วนหลังนี้เช่นกัน

ในแวดวงของการดำเนินธุรกิจในปัจจุบัน “ธรรม” ในส่วนแรกที่เป็นหลักการหรือกระบวนการนั้น มีคำเรียกถึงแนวปฏิบัติในหมวดหนึ่งว่า ธรรมมาภิบาล (Good Governance) หรือ บรรษัทภิบาล (Corporate Governance: CG) สำหรับ “อรรถ” ในส่วนหลังที่เป็นความมุ่งหมายหรือผลลัพธ์นั้น มีแนวปฏิบัติอีกหมวดหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า ความรับผิดชอบต่อธุรกิจที่มีต่อสังคม (Corporate Social Responsibility: CSR)^{๕๐} โดยสังคมในที่นี้ หมายถึงถึงทั้งพนักงาน คู่ค้าลูกค้า ชุมชนรอบข้าง รวมถึงสิ่งแวดล้อม ประชาชนทั่วไป และคู่แข่งทางธุรกิจด้วย ฉะนั้นองค์กรธุรกิจที่ควรได้รับการยกย่องสรรเสริญอย่างสมบูรณ์แบบในทั้งสองส่วน จึงควรต้องมีแนวปฏิบัติทั้ง CG และ CSR ควบคู่กันในลักษณะที่เป็นอรรถธรรมสัมพันธ์ ดังที่ปรากฏอยู่ในหมวดธรรมเรื่องกามโกศ ๑๐ นั้นนั่นเอง

อรรถหรือความมุ่งหมายในส่วนหลังของหลักกามโกศ ๑๐ ยังเกี่ยวข้องกับตัวชี้วัดความพอเพียงใน ๓ ระดับๆ แรก ได้แก่ ตัวชี้วัดความไม่พอเพียง ที่ปรากฏอยู่ในกามโกศจำพวกที่ (๑) (๔) (๗) ซึ่งแม้จะหาทรัพย์มาได้ แต่ก็มีได้ใช้เพื่อเลี้ยงบำรุงตน หรือใช้น้อยเกินไป มัวแต่เก็บรักษาทรัพย์ที่หามาได้โดยไม่ใช้ประโยชน์ ระดับถัดมา ได้แก่ ตัวชี้วัดความพอเพียงขั้นพื้นฐาน ที่ปรากฏอยู่ในกามโกศจำพวกที่ (๒) (๕) (๘) ซึ่งสามารถใช้ทรัพย์ที่หามาได้ในการเลี้ยงบำรุงตนเองโดยไม่ต้องพึ่งพาหรือเป็นภาระแก่ผู้อื่น และระดับสูงสุด ได้แก่ ตัวชี้วัดความพอเพียงขั้นก้าวหน้า ที่ปรากฏอยู่ในกามโกศจำพวกที่ (๓) (๖) (๙) และ (๑๐) ซึ่งใช้ทรัพย์ที่หามาได้ทั้งเลี้ยงบำรุงตนเองและยังสามารถสงเคราะห์แบ่งปันให้แก่ผู้อื่นด้วย

^{๕๐}นางสาวศิริพร ทองตระกูล, “ศึกษาการนำหลักพุทธธรรมไปประยุกต์ใช้กับซีเอสอาร์ในสังคมไทย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖, หน้า ๒๕.

ในทางธุรกิจ ระดับของความเป็นเศรษฐกิจพอเพียง จึงสามารถที่จะแบ่งออกเป็น ๒ระดับ โดยในระดับแรก เป็นความพอเพียงที่คำนึงถึงผู้มีส่วนได้เสียในองค์กร (Internal Stakeholder) จัดเป็นเศรษฐกิจพอเพียงขั้นพื้นฐาน ที่เน้นถึงการดำรงอยู่ของกิจการหรือความอยู่รอดในธุรกิจ มีรายรับที่เพียงพอต่อการดำเนินกิจการ มีการกำกับดูแลกิจการ (Corporate Governance) โดยยึดหลักของความถูกต้อง มีคุณธรรม และโปร่งใส ในระดับที่สอง เป็นความพอเพียงที่คำนึงถึงผู้มีส่วนได้เสียนอกองค์กร (External Stakeholder) นอกเหนือจากประโยชน์ที่ผู้มีส่วนได้เสียในองค์กรจะได้รับ จัดเป็นเศรษฐกิจพอเพียงขั้นก้าวหน้า ที่มีการรวมกลุ่มเพื่อแบ่งปันหรือใช้ทรัพยากรในกิจการร่วมกัน สงเคราะห์เกื้อกูล มีจริยธรรม มีความสำนึกรับผิดชอบต่อสังคม (Corporate Social Responsibility) และสร้างประโยชน์ให้แก่ส่วนรวมตามกำลังและความสามารถของตน

ผู้มีส่วนได้เสียในองค์กรที่อยู่ภายใต้การดำเนินธุรกิจตามแนวเศรษฐกิจระดับพื้นฐาน ประกอบด้วย ผู้ถือหุ้นซึ่งเป็นเจ้าของกิจการที่อาจมีสถานภาพเป็นทั้งผู้มีส่วนร่วมในการบริหารกิจการ หรือเป็นเพียงผู้ถือหุ้นที่ไม่มีส่วนร่วมในการบริหารกิจการแต่อย่างใด ผู้มีส่วนได้เสียกลุ่มต่อมา คือ ผู้บริหารในทุกระดับที่มีหน้าที่ถ่ายทอด สื่อสาร จัดการ กำกับดูแล และติดตามนโยบายหรือแผนงานที่ได้รับมอบหมายไปสู่การดำเนินงานในทางปฏิบัติให้สัมฤทธิ์ผลและผู้มีส่วนได้เสียซึ่งเป็นพนักงานของกิจการ และอาจหมายรวมไปถึงครอบครัวของพนักงานด้วย ในระดับของผู้ถือหุ้น ตัวอย่างองค์ประกอบของตัวชี้วัดตามคุณลักษณะความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีในพุทธเศรษฐศาสตร์ ได้แก่ การเน้นกำไรทางเศรษฐศาสตร์มากกว่าการแสวงหาเพียงกำไรสูงสุดทางบัญชี การจัดสรรผลตอบแทนที่สมเหตุสมผล ทำให้เกิดความสมดุลในประโยชน์ทั้งผู้ถือหุ้น การสำรองไว้ในกิจการรวมถึงการรองรับโอกาสในการลงทุนใหม่ๆ และการบริหารความเสี่ยงในการลงทุนที่ดี โดยคำนึงถึงความเป็นไปได้ของสถานการณ์ต่างๆ ที่คาดว่าจะเกิดขึ้นอย่างรอบด้าน เป็นต้น ในระดับของผู้บริหาร ตัวอย่างองค์ประกอบของตัวชี้วัดตามคุณลักษณะในพุทธเศรษฐศาสตร์ทั้งสามด้าน ได้แก่ การสร้างความสมดุลในผลประโยชน์ระหว่างผู้ถือหุ้นและพนักงาน การไม่เน้นผลกำไรระยะสั้นเป็นหลัก และการบริหารกิจการโดยคำนึงถึงความเสี่ยงอย่างรอบด้าน เป็นต้น และในระดับของพนักงาน ตัวอย่างองค์ประกอบของตัวชี้วัดที่ควรพิจารณา ได้แก่ การสื่อสารให้เกิดความรู้ความเข้าใจในการจับจ่ายใช้สอยไม่ให้เกินรายรับที่หามาได้ การรับรองสิทธิและเสรีภาพของพนักงานที่พึงได้ การจัดให้มีกองทุนสำรองเลี้ยงชีพหรือกองทุนประกันสังคม เป็นต้น

ส่วนผู้มีส่วนได้เสียนอกองค์กรที่อยู่ภายใต้การดำเนินธุรกิจตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ระดับก้าวหน้า ประกอบด้วย ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับใกล้ชิดกับองค์กรโดยตรง ได้แก่ ลูกค้า คู่ค้า ชุมชนที่องค์กรตั้งอยู่ และสิ่งแวดล้อมรอบข้าง ไปจนถึงผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับองค์กรโดยอ้อมได้แก่ คู่แข่งขันทางธุรกิจ และประชาชนทั่วไป ในระดับของลูกค้า ตัวอย่างองค์ประกอบของตัวชี้วัดตามคุณลักษณะความพอประมาณความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีในพุทธเศรษฐศาสตร์ ได้แก่ การสร้างผลิตภัณฑ์ที่เน้นคุณค่ามากกว่ามูลค่า ความรับผิดชอบต่อผลิตภัณฑ์ต่อผู้บริโภค การสร้างกลยุทธ์ในการบริหารความสัมพันธ์กับลูกค้าเพื่อประโยชน์ระยะยาว การกระจายความเสี่ยงด้วยการมีผลิตภัณฑ์ที่หลากหลายหรือมีผลิตภัณฑ์ในหลายตลาด การวิจัยและพัฒนานวัตกรรมในผลิตภัณฑ์อย่างต่อเนื่อง เป็นต้น ในระดับของคู่ค้า ตัวอย่างองค์ประกอบของตัวชี้วัดตามคุณลักษณะในพุทธเศรษฐศาสตร์ทั้งสามด้าน ได้แก่ การแบ่งปันหรือการใช้ทรัพยากรร่วมกันหรือการรวมกลุ่มในแนวตั้งตามสายอุปทาน

(Supply Chain) และการยกระดับขีดความสามารถในการแข่งขันด้วยการรวมกลุ่มในแนวราบในลักษณะของเครือข่ายวิสาหกิจ (Cluster) เป็นต้น ในระดับของชุมชนและสภาพแวดล้อม ตัวอย่างองค์ประกอบของตัวชี้วัดที่ควรพิจารณา ได้แก่ การส่งเสริมเครือข่ายผู้ประกอบการที่องค์กรตั้งอยู่ การส่งเสริมแรงงานท้องถิ่นให้มีโอกาสในตำแหน่งงานต่างๆ ในองค์กร การสนับสนุนแนวทางการระแวงระวังในการดำเนินงานที่อาจส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม เป็นต้น ในระดับของประชาชนทั่วไป ตัวอย่างองค์ประกอบของตัวชี้วัดที่ควรพิจารณา ได้แก่ การสร้างความร่วมมือระหว่างกลุ่มหรือเครือข่ายอื่นๆ ในการพัฒนาสังคม การตรวจตราดูแลมิให้กิจการเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับการล่่วงละเมิดสิทธิมนุษยชน การดำเนินกิจกรรมที่แสดงออกถึงความรับผิดชอบต่อสังคม (Corporate Social Responsibility) เป็นต้น และในระดับของคู่แข่งทางธุรกิจ ตัวอย่างองค์ประกอบของตัวชี้วัดที่ควรพิจารณา ได้แก่ การเปรียบเทียบเพื่อการปรับปรุงและการพัฒนา (Benchmarking) ในธุรกิจ การดูแลกิจการมิให้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการแข่งขันด้วยวิธีการทุ่มตลาด เป็นต้น

การตัดสินใจว่ากิจการหนึ่งๆ ดำเนินธุรกิจตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ขั้นพื้นฐานหรือพุทธเศรษฐศาสตร์ขั้นก้าวหน้าโดยพิจารณาจากความสัมพันธ์กับผู้มีส่วนได้เสียในระดับต่างๆ นั้นในทางปฏิบัติจะไม่สามารถแยกออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด เนื่องจากธรรมชาติของกิจการเกิดขึ้นจากการรวมตัวของกลุ่มบุคคลที่ต้องการดำเนินกิจกรรมตามวัตถุประสงค์ร่วมกัน ต้องอาศัยการมีปฏิสัมพันธ์ทั้งจากภายในและภายนอกองค์กร เพียงแต่ระดับความเข้มข้นในดำเนินธุรกิจตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ของแต่ละองค์กรอาจจะมีแตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับนโยบายและทิศทางที่ผู้บริหารเป็นผู้กำหนดขึ้น และขึ้นอยู่กับช่วงอายุของกิจการเป็นสำคัญ การพิจารณาให้ความสำคัญในการดำเนินธุรกิจตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงโดยคำนึงถึงผู้มีส่วนได้เสียในระดับต่างๆ นั้น จะมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับวิธีในการจัดวางองค์กรโดยสามารถแสดงในรูปของผังการปรับวางระดับความพอเพียงขององค์กรที่จำแนกตามผู้มีส่วนได้เสียในระดับต่างๆ กิจการที่ให้ความสำคัญเฉพาะประโยชน์กับผู้มีส่วนได้เสียในองค์กรจะได้รับ โดยไม่สนใจผลกระทบต่อผู้มีส่วนได้เสียนอกองค์กรมากนัก กิจการแห่งนี้ก็อาจเรียกว่าเข้าข่ายการดำเนินธุรกิจตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ขั้นพื้นฐาน ซึ่งจะสอดคล้องกับองค์กรที่เพิ่งอยู่ในช่วงก่อตั้งและกำลังสร้างกิจการเพื่อให้อยู่รอดในธุรกิจ ในขณะที่องค์กรซึ่งพ้นช่วงการก่อร่างสร้างตัวมาแล้วและกำลังหาหนทางสร้างความยั่งยืนในธุรกิจ จะให้ความสนใจกับผู้มีส่วนได้เสียนอกองค์กรมากขึ้น กิจการหลังนี้ก็อาจเรียกว่าเข้าข่ายการดำเนินธุรกิจตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ขั้นก้าวหน้า

ในบางกิจการซึ่งเป็นองค์กรธุรกิจประเภทที่มีได้มุ่งเน้นการแสวงหากำไรเป็นหลัก (Not-For-Profit Organization) แต่ก็มีใช้องค์กรสาธารณประโยชน์ประเภทที่ไม่แสวงหากำไรเลย (Non-Profit Organization) ผังการปรับวางระดับความพอเพียงขององค์กรประเภทนี้ จะแสดงให้เห็นถึงนโยบายในการสร้างความสมดุลในประโยชน์ที่ไม่จำกัดอยู่เฉพาะผู้มีส่วนได้เสียในองค์กรคือระหว่างผู้ถือหุ้น ผู้บริหาร และพนักงานเท่านั้น แต่ยังคงคำนึงถึงความสมดุลในประโยชน์ระหว่างผู้มีส่วนได้เสียในองค์กรและผู้มีส่วนได้เสียนอกองค์กรด้วย ผังการปรับวางระดับความพอเพียงสามารถนำไปใช้ได้กับองค์กรธุรกิจในทุกสาขาและในทุกระดับทั้งที่เป็นวิสาหกิจขนาดใหญ่ หรือวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม เนื่องจากความยืดหยุ่น (Flexibility) ของการให้ความสำคัญต่อผู้มีส่วนได้เสียในระดับ

ต่างๆ โดยคำนึงถึงความพร้อมและความเหมาะสมในแต่ละองค์กร และการปรับขนาดได้ (Scalability) ตามช่วงเวลาของกิจการ

ในขั้นต่อไป จะเป็นการวิเคราะห์แนวทางการประยุกต์ใช้ตัวชี้วัดเพื่อกำหนดระดับของความเป็นพุทธเศรษฐศาสตร์ในระดับองค์กร โดยขอนำงานที่ ศ.ดร.อภิชัย พันธเสนและคณะ ได้ดำเนินการศึกษาวิจัยการประยุกต์เศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพระราชดำริกับอุตสาหกรรมขนาดกลางและขนาดย่อม^{๔๑} เมื่อปี ๒๕๔๖ มาเป็นตัวอย่างในการวิเคราะห์ โดยจากผลการศึกษาของงานชิ้นดังกล่าว ได้ข้อสรุปเป็นแนวทางการประยุกต์ไว้ ๙ ประการ ดังนี้

- (๑) ใช้เทคโนโลยีที่ถูกหลักวิชาการแต่มีราคาถูก
- (๒) ใช้ทรัพยากรทุกชนิดอย่างประหยัด และมีประสิทธิภาพสูงสุด
- (๓) เน้นการจ้างงานเป็นหลัก โดยไม่นำเทคโนโลยีมาทดแทนแรงงาน ยกเว้น ในกรณีที่เกิดความเสียหายแก่ผลิตภัณฑ์
- (๔) มีขนาดการผลิตที่สอดคล้องกับความสามารถในการบริหารจัดการ
- (๕) ไม่ควรโลภจนเกินไป และไม่เน้นกำไรระยะสั้นเป็นหลัก
- (๖) ชื่อสัตย์สุจริตในการประกอบการ ไม่เอาัดเอาเปรียบผู้บริโภค และไม่เอาัดเอาเปรียบแรงงานหรือลูกค้า ตลอดจนไม่เอาัดเอาเปรียบผู้จำหน่ายวัตถุดิบ
- (๗) เน้นการกระจายความเสี่ยงจากการมีผลิตภัณฑ์ที่หลากหลาย และ/หรือมีความสามารถในการปรับเปลี่ยนผลผลิตได้ง่าย
- (๘) เน้นการบริหารความเสี่ยงต่ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งไม่ก่อหนี้จนเกินขีดความสามารถในการบริหารจัดการ
- (๙) เน้นการใช้วัตถุดิบภายในท้องถิ่น และการตอบสนองตลาดภายในท้องถิ่นภูมิภาค ตลาดภายในประเทศและต่างประเทศ ตามลำดับ เป็นหลัก

เมื่อนำดัชนีผลิตภาพมาวิเคราะห์เข้ากับตัวอย่างของแนวทางการประยุกต์เศรษฐกิจพอเพียง ๙ ประการข้างต้น จะพบว่า ในประการที่ (๑) และ (๒) คือ องค์กรประกอบในตัวชี้วัดประสิทธิภาพการผลิต (ด้านความพอประมาณ) ที่เน้นความคุ้มค่าของการใช้ทรัพยากรนำเข้าสู่กระบวนการผลิต ในประการที่ (๓) คือ องค์กรประกอบในตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยการผลิต (ด้านความมีเหตุผล) ที่คำนึงถึงอรรถประโยชน์ในทรัพยากรโดยให้ความสำคัญกับคุณค่าของทรัพยากรมนุษย์มากกว่าคุณค่าของทรัพยากรที่มนุษย์สร้างขึ้น ในประการที่ (๔) คือ องค์กรประกอบในตัวชี้วัดสัดส่วนปัจจัยการผลิต (ด้านการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี) ที่คำนึงถึงการเตรียมพร้อมรับผลกระทบจากภายนอกที่มีต่อกระบวนการผลิตหรือกิจการของตัวเองจากปัจจัยนำเข้าที่สามารถควบคุมหรือบริหารจัดการได้ในประการที่ (๕) คือ องค์กรประกอบในตัวชี้วัดความไม่พอเพียง (ด้านความพอประมาณ) ที่คำนึงถึงความพอประมาณในการผลิตและการบริโภคที่ไม่น้อยเกินไปและไม่มากเกินไป โดยไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ในประการที่ (๖) คือ องค์กรประกอบในตัวชี้วัดคุณค่าการผลิต (ด้านความมีเหตุผล) ที่

^{๔๑} ศ.ดร.อภิชัย พันธเสน, สรวิชญ์ เปรมชื่น และ พิเชษฐ์ เกียรติเดชปัญญา, การประยุกต์พระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียงกับอุตสาหกรรมขนาดกลางและขนาดย่อม (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๕๙.

คำนึงถึงการประกอบทำให้เป็นไปอย่างถูกต้องดีงาม หรือที่เรียกว่า “สัมมา” กระบวนการ โดยมีความรู้และคุณธรรมเป็นฐานรองรับ ในประการที่ (๗) คือ องค์ประกอบในตัวชีวิตกระบวนการซึ่งรวมอยู่ในคุณค่าการผลิต (ด้านการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี) ที่คำนึงถึงการเตรียมพร้อมรับผลกระทบจากภายนอกที่มีต่อกระบวนการผลิตหรือกิจการของตัวเองจากจากปัจจัยภายนอกที่ไม่สามารถควบคุมได้ในที่นี้ ได้แก่ ความผันผวนของตลาด ในประการที่ (๘) คือ องค์ประกอบในตัวชีวิตสัดส่วนปัจจัยการผลิต (ด้านการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี) ที่ให้ความสำคัญกับการพิจารณาใช้ทรัพยากร ในที่นี้ คือ เงินทุน ที่มีอยู่ในตัวก่อนการพึ่งพาแหล่งเงินทุนจากภายนอก และในประการที่ (๙) คือ องค์ประกอบในตัวชีวิตสัดส่วนปัจจัยการผลิตและการบริโภค (ด้านการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี) ที่คำนึงถึงการจัดสรรปัจจัยนำเข้าจากภายในท้องถิ่นก่อน และการจัดสรรผลผลิตอันเป็นปัจจัยส่งออกจากกระบวนการผลิต โดยเริ่มจากการผลิตเพื่อบริโภคเองก่อน แล้วจึงค่อยจำหน่ายยังตลาดในแต่ละระดับอย่างค่อยเป็นค่อยไป

จากผลการวิเคราะห์นี้ เป็นเครื่องพิสูจน์ในระดับหนึ่งว่า ดัชนีผลิตภาพที่ประกอบขึ้นจาก ๕ ตัวชี้วัดดังกล่าว สามารถอธิบายได้ว่า แนวทางการประยุกต์ทั้ง ๙ ประการนั้น เชื่อมโยงเข้ากับแต่ละคุณลักษณะและองค์ประกอบในพุทธเศรษฐศาสตร์อย่างไร รวมถึงสามารถแสดงให้เห็นว่าวิธีการในแต่ละข้อนั้น เกี่ยวข้องกับปัจจัยนำเข้า กระบวนการ หรือปัจจัยส่งออก ทั้งในเชิงปริมาณ เชิงคุณภาพ และเชิงคุณค่าอย่างไร และอยู่ในตำแหน่งใดในหน่วยการผลิต ในทางตรงข้าม การวิเคราะห์ข้างต้นได้เปิดโอกาสให้ผู้สนใจศึกษางานด้านนี้สามารถใช้ดัชนีผลิตภาพเป็นกรอบสำหรับการพัฒนาแนวทางการประยุกต์เศรษฐกิจพอเพียงระดับองค์กรในสาขาต่างๆ ที่ยังมีได้มีผู้วิจัยพัฒนา เช่น การประยุกต์เศรษฐกิจพอเพียงกับอุตสาหกรรมอาหาร อุตสาหกรรมก่อสร้าง อุตสาหกรรมท่องเที่ยว อุตสาหกรรมซอฟต์แวร์ หรืออุตสาหกรรมบริการต่างๆ เช่น การเงิน การศึกษา การแพทย์ นอกเหนือจากการประยุกต์ที่อาศัยขนาดของกิจการเป็นตัวตั้ง ดังตัวอย่างที่ได้แสดงข้างต้น

๒.๒.๔ ระดับชุมชน

เศรษฐกิจที่พัฒนาจนมาเป็นระบบที่เป็นอยู่ในทุกวันนี้ล้วนมีพื้นฐานจากกิจกรรมหลัก ๒ ประการ ได้แก่ กิจกรรมการผลิต และกิจกรรมการบริโภค ระบบเศรษฐกิจที่มีภาวะของการผลิตเท่ากับภาวะของการบริโภค จัดเป็นระบบเศรษฐกิจที่มีสมดุลในตัวเอง ไม่ต้องพึ่งพาอาศัยปัจจัยแวดล้อมภายนอกใดๆ เป็นภาวะอุดมคติที่ไม่เกิดขึ้นจริงในทางปฏิบัติ ในความเป็นจริง ระบบเศรษฐกิจในชุมชนหนึ่งๆ ไม่ว่าจะป็นระดับท้องถิ่น ระดับภูมิภาค หรือระดับประเทศ จะไม่สามารถดำรงภาวะคงตัวได้อย่างสมบูรณ์ในตัวเอง จำเป็นต้องมีการแลกเปลี่ยนหรือพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ในระบบเศรษฐกิจ จึงมีภาวะของการผลิตซ้อนเหลื่อมกับภาวะของการบริโภค ไม่ซ้อนทับกันพอดี ซึ่งหมายความว่า ชุมชนนั้นๆ มีผลผลิตที่มีได้ใช้เพื่อการบริโภคเองทั้งหมด ในขณะที่ชุมชนก็มีได้บริโภคในสิ่งที่ตัวเองผลิตได้เท่านั้น จำเป็นต้องพึ่งพาปัจจัยการบริโภคจากภายนอกอยู่ส่วนหนึ่ง เรียกว่าเป็นระบบที่อยู่ในภาวะปกติ トラบเท่าที่ชุมชนนั้นๆ สามารถที่จะรักษาสัดส่วนหรือขนาดของการผลิตให้เท่ากับสัดส่วนหรือขนาดของการบริโภคอยู่ได้ ชุมชนนั้นก็จะไม่ประสบกับปัญหาในระบบเศรษฐกิจ แต่หากเมื่อใดก็ตามที่ชุมชนนั้นๆ ไม่สามารถรักษาระดับของการผลิตให้ใกล้เคียงกับระดับของการบริโภคเป็นระยะเวลาสั้น ในกรณีนี้คือ สัดส่วนการผลิตน้อยกว่าสัดส่วนการบริโภค ชุมชนก็จะประสบกับปัญหาเศรษฐกิจ เกิดภาวะที่ต้องพึ่งพาปัจจัยการบริโภคจากภายนอกมาก ซึ่งหากไม่

พยายามลดสัดส่วนการบริโภคของตัวเองลง ก็จะต้องกู้หนี้ยืมสินมาเพื่อตอบสนองความต้องการบริโภคเหล่านั้น

ปัญหาเศรษฐกิจในอีกภาวะหนึ่ง เกิดจากการพัฒนาในยุคอุตสาหกรรมที่ผ่านมา ทำให้กิจกรรมการผลิตและการบริโภคในระบบเศรษฐกิจนั้นแยกออกจากกันอย่างเด็ดขาดผู้ผลิตไม่จำเป็นต้องบริโภคในสิ่งที่ตนเองผลิตได้ ในขณะที่ผู้บริโภคก็ไม่จำเป็นต้องผลิตในสิ่งที่ตนเองต้องการบริโภค ผลที่ตามมาก็คือ กิจกรรมการแลกเปลี่ยนและการวิภาคในระบบเศรษฐกิจซึ่งเดิมมุ่งเน้นที่การแลกเปลี่ยนและการจัดสรรผลผลิต กลายมาเป็นกิจกรรมการแลกเปลี่ยนและการวิภาคที่ให้น้ำหนักกับเงินในฐานะที่เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนที่สำคัญมากกว่าสิ่งอื่นใดผู้ผลิตจึงมุ่งผลิตสินค้าและบริการขายแลกกับเงินเพื่อการสะสมทุนและการลงทุนสำหรับการผลิตในรอบต่อไป ในขณะที่ผู้บริโภคก็มุ่งทำงานแลกกับเงินเพื่อการเก็บออมและการใช้จ่ายในการบริโภคสินค้าและบริการ พัฒนาการของระบบเศรษฐกิจจึงเข้าสู่ยุคทุนนิยมไปโดยปริยาย ด้วยเหตุนี้ ทุกชุมชนต่างก็พยายามแข่งขันกันเพื่อความอยู่รอดและเพื่อสะสมความมั่งคั่งไว้ในชุมชนของตัวเอง สภาวะการณ์ของการแข่งขันเช่นนี้ ก่อให้เกิดผลได้ผลเสียในระบบเศรษฐกิจของแต่ละชุมชน ชุมชนใดที่ไม่สามารถปรับตัวหรือพัฒนาขีดความสามารถในการแข่งขันกับชุมชนอื่นๆ ได้ ก็จะถูกดึงเอาทรัพยากรและความมั่งคั่งออกไปจากชุมชน จะเกิดการเอารัดเอาเปรียบจากภายนอกเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนระบบเศรษฐกิจในชุมชนนั้นล่มสลายในที่สุด

การแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจในปัจจุบัน มักมุ่งไปที่ความพยายามในการลดการเอารัดเอาเปรียบจากภายนอก โดยใช้วิธีการชดเชยหรือมาตรการตอบโต้ในรูปแบบต่างๆ ผ่านทางหน่วยงานที่ให้ความช่วยเหลือหรือเข้าไปแก้ไขปัญหานั้น เช่น ขบวนการช่วยเหลือจากมูลนิธิในรูปแบบเงินบริจาค ทุนการศึกษา ทุนประกอบอาชีพ ฯลฯ ขบวนการอุดหนุนจากหน่วยงานรัฐในรูปแบบของโครงการจําหน่ายผลผลิต โครงการประกันราคาผลผลิต การจัดมหกรรมหรือนิทรรศการเพื่อระบายผลผลิต และขบวนการเพิ่มอำนาจต่อรองจากประชาคมหรือองค์การพัฒนาเอกชนในรูปแบบของการรวมกลุ่มชาวบ้าน เพื่อเรียกร้องให้เกิดการแก้ไขปัญหา การเผยแพร่ปัญหาให้สังคมได้รับรู้ในวงกว้าง การสร้างกลุ่มแกนนำชุมชน ฯลฯ แม้แต่การแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจโดยการสร้างศักยภาพทางการแข่งขัน หรือการยกระดับขีดความสามารถในการแข่งขัน ก็ยังถือว่าเป็นความพยายามในการลดการเอารัดเอาเปรียบจากภายนอก เป็นการแก้ไขปัญหในระดับอนุพันธ์ของปัญหาเศรษฐกิจอยู่ ซึ่งหากรากเหง้าของปัญหาเศรษฐกิจใน ๒ ภาวะข้างต้น ยังไม่ได้รับการเอาใจใส่อย่างจริงจังแล้ว ก็ไม่สามารถที่จะทำให้ระบบเศรษฐกิจกลับเข้าสู่ภาวะปกติได้

การแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ โดยมุ่งจัดการที่รากเหง้าของปัญหาในภาวะที่ ๑ นั้น ได้แก่การลดสัดส่วนการบริโภคให้มีปริมาณพอเหมาะพอดีกับสัดส่วนการผลิต อีกทั้งเป็นการลดภาระหนี้ที่เกิดจากการกู้ยืมมาเพื่อตอบสนองความต้องการบริโภคในส่วนที่เกินกำลังการผลิตของตัวเอง อันเป็นคุณลักษณะด้านความพอประมาณในพุทธเศรษฐศาสตร์ ซึ่งเกี่ยวข้องกับตัวชี้วัดความพอประมาณใน ๓ ระดับ ได้แก่ ตัวชี้วัดความไม่พอเพียง ตัวชี้วัดความพอเพียงขั้นพื้นฐาน และตัวชี้วัดความพอเพียงขั้นก้าวหน้า การแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ โดยมุ่งจัดการที่รากเหง้าของปัญหาในภาวะที่ ๒ นั้น ได้แก่การผลิตในสิ่งที่ต้องบริโภคใช้สอยในครัวเรือนหรือในชุมชน หรือการบริโภคในสิ่งที่ชุมชนผลิตได้เอง ไม่ต้องซื้อหาจากภายนอก เป็นความพยายามที่จะไม่ทำให้กิจกรรมการผลิตและการบริโภคในระบบ

เศรษฐกิจนั้นแยกออกจากกันอย่างเด็ดขาด ทั้งนี้ เพื่อการสร้างการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี อันเป็นอีกคุณลักษณะหนึ่งในพุทธเศรษฐศาสตร์ เป็นการส่งเสริมให้เกิดความสามารถในการพึ่งตนเอง ลดการพึ่งพาจากภายนอก เพื่อเตรียมพร้อมรับผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นในอนาคตทั้งใกล้และไกล ซึ่งเกี่ยวข้องกับตัวชี้วัดสัดส่วนปัจจัยการผลิตและตัวชี้วัดสัดส่วนปัจจัยการบริโภคเป็นหลัก

ด้วยวิธีการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจใน ๒ ภาวะที่กล่าวมานี้ จะทำให้ระบบเศรษฐกิจสามารถกลับเข้าสู่ภาวะปกติได้เป็นการแก้ปัญหาเศรษฐกิจตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงที่สร้างให้เกิดความสมดุลในระบบเศรษฐกิจและพร้อมต่อการรองรับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและกว้างขวางทั้งด้านวัตถุ สังคม สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมจากโลกภายนอกได้เป็นอย่างดี^{๔๒}

อย่างไรก็ตาม การที่จะรักษาระบบเศรษฐกิจดังกล่าวให้มีความยั่งยืนนั้น ยังมีข้อพิจารณาเพิ่มเติมอีกประการหนึ่ง ซึ่งเป็นคุณลักษณะที่สำคัญประการที่สามในพุทธเศรษฐศาสตร์ นอกเหนือจากความพอประมาณ และการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี นั่นคือความมีเหตุผลซึ่งเป็นการพิจารณาเรื่องความเป็นประโยชน์หรือคุณค่าของกิจกรรมทางเศรษฐกิจหนึ่งๆทั้งในด้านการผลิตและการบริโภค ข้อพิจารณานี้ อธิบายได้ว่า แม้ชุมชนหนึ่งๆ จะสามารถแก้ปัญหาเศรษฐกิจในภาวะที่ ๑ ได้ด้วยการผลิตและการบริโภคที่อยู่ในระดับพอประมาณ ก่อให้เกิดความสมดุลในระบบเศรษฐกิจของชุมชนนั้นๆ และแม้ชุมชนนั้นๆ จะสามารถแก้ปัญหาเศรษฐกิจในภาวะที่ ๒ ได้ด้วยการสร้างภูมิคุ้มกันโดยไม่แยกกิจกรรมการผลิตและการบริโภคออกจากกันอย่างเด็ดขาดก่ให้เกิดการเตรียมพร้อมรับผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ที่จะเกิดขึ้น แต่ชุมชนนั้นๆ จะไม่สามารถรักษาระบบเศรษฐกิจดังกล่าวให้มีความมั่นคงยั่งยืนได้เลย หากชุมชนนั้นมีการผลิตหรือการบริโภคที่ไม่ก่อให้เกิดคุณค่าหรือประโยชน์ในกระบวนการทางเศรษฐกิจ เช่นการผลิตหรือการบริโภคสิ่งที่เป็นอบายมุขต่างๆ หรือการผลิตหรือการบริโภคสิ่งที่เป็นความสะดวกสบายและความฟุ่มเฟือยซึ่งมีคุณค่าต่อการดำรงชีวิตต่ำ ซึ่งเกี่ยวข้องกับตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยการผลิต ตัวชี้วัดคุณค่าการผลิต ตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยการบริโภค และตัวชี้วัดคุณค่าการบริโภค

การพิจารณาถึงความเป็นประโยชน์ในกระบวนการ สามารถจำแนกเป็นระดับของคุณค่า โดยเรียงลำดับจากมากที่สุดไปน้อยสุด ได้แก่ ความจำเป็นพื้นฐาน (ปัจจัยสี่) ในการดำรงชีวิต ความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิต ความสะดวกสบายในการดำรงชีวิต และความฟุ่มเฟือยในการดำรงชีวิต ส่วนสิ่งที่ปราศจากคุณค่าหรือเป็นโทษ ได้แก่อบายมุขต่างๆ การพัฒนาระบบเศรษฐกิจจำเป็นต้องทำตามลำดับขั้น โดยมีเป้าหมายในการสร้างพื้นฐานความพอมีพอกินพอใช้ของสมาชิกส่วนใหญ่ในชุมชนเป็นเบื้องต้น เมื่อได้พื้นฐานมั่นคงพร้อมพอควรและปฏิบัติได้แล้ว จึงค่อยสร้างความสำเร็จและสถานะเศรษฐกิจในขั้นต่อไปด้วยความรอบคอบระมัดระวัง

กิจกรรมในระบบเศรษฐกิจชุมชนจึงควรเน้นการผลิตในสิ่งที่เป็นความจำเป็นพื้นฐาน (ปัจจัยสี่) ในการดำรงชีวิต ซึ่งมีน้ำหนักความสำคัญมากที่สุด (๔ ส่วน) รองลงมา คือความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิต (๓ ส่วน) เรียกว่าเป็นการผลิตเพื่อแก้ทุกข์ ในทำนองเดียวกันกับกิจกรรม

^{๔๒}ดร. พงษ์พิสิฏฐ์ วิเศษกุล, เศรษฐกิจพอเพียงและใส่ เศรษฐกิจพอเพียงสำหรับประเทศไทยในเงื่อนไข, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มติชน, ๒๕๕๑), หน้า ๖๐.

การบริโภคที่ต้องให้ความสำคัญกับการบริโภคสิ่งที่เป็นความจำเป็นพื้นฐาน (ปัจจัยสี่) และความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิต หรือเรียกว่าเป็นการบริโภคเพื่อแก้ทุกข์ เป็นพื้นฐานก่อน ในลำดับขั้นต่อมา คือการผลิตในสิ่งที่เป็นความสะดวกสบายในการดำรงชีวิตและสิ่งที่เป็นความฟุ่มเฟือยในการดำรงชีวิต ซึ่งมีน้ำหนักความสำคัญ ๒ ส่วนและ ๑ ส่วนตามลำดับ ถือเป็นการผลิตเพื่อสร้างสุข ในทำนองเดียวกันกับการบริโภค ที่เรียกว่าเป็นการบริโภคเพื่อสร้างสุข

ส่วนกิจกรรมการผลิตที่ควรหลีกเลี่ยงและก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชุมชน ได้แก่การผลิตสิ่งที่เป็นอบายมุขต่างๆ เรียกว่าเป็นการผลิตเพื่อสร้างทุกข์ ในขณะที่เดียวกันกิจกรรมการบริโภคที่ควรละเว้นและไม่มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิต ได้แก่ การบริโภคสิ่งที่เป็นอบายมุขต่างๆ ที่เรียกว่าเป็นการบริโภคเพื่อสร้างทุกข์

การพิจารณากิจกรรมการผลิตและการบริโภคข้างต้น ชี้ให้เห็นถึงทางเลือกในกระบวนการผลิตและการบริโภคที่ควรนำไปสู่ “การสิ้นไปของความทุกข์” มากกว่าการใช้ทรัพยากรไปเพื่อการสร้างสุขหรือความพึงพอใจอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เป็นการตัดสินใจเลือกเส้นทางการผลิตและการบริโภคโดยใช้เหตุผลจากการพิจารณาเหตุปัจจัยต่างๆ ตลอดจนคำนึงถึงผลที่จะเกิดขึ้นจากทางเลือกนั้นๆ จึงเป็นการเสริมสร้างคุณลักษณะในด้านความมีเหตุผลในพุทธเศรษฐศาสตร์และมีตัวชี้วัดคุณค่าการผลิตและการบริโภคเป็นเกณฑ์

ข้อพิจารณาอีกประการหนึ่ง สำหรับการศึกษาแนวทางการประยุกต์ในระดับชุมชน คือสภาพภูมิสังคมหรือปัจจัยเชิงพื้นที่ (Area-based Factor) ซึ่งมีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงอย่างใกล้ชิดกับ ๓ ฐานปัจจัย ได้แก่ฐานทรัพยากร เช่น ป่า หรือวัตถุดิบที่หาได้เฉพาะในท้องถิ่น ที่เป็นปัจจัยนำเข้าสู่กระบวนการ (เทียบได้กับทุนทางกายภาพ และทุนสิ่งแวดล้อม) ฐานความรู้ เช่น ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทักษะหรือความถนัดที่ใช้ในการประกอบการ (เทียบได้กับทุนมนุษย์) และฐานวัฒนธรรมหรือความเชื่อ เช่น ตำนานท้องถิ่นที่มีอิทธิพลต่อการประกอบการ (เทียบได้กับทุนทางสังคม) การสร้างตัวชี้วัดในระดับชุมชน จึงต้องให้ความสำคัญกับฐานปัจจัยเหล่านี้ โดยจะสะท้อนอยู่ในตัวชี้วัดคุณค่าของปัจจัยการผลิต และตัวชี้วัดสัดส่วนปัจจัยการผลิต ซึ่งจะไปเสริมสร้างความมีเหตุผลและการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีของชุมชนตามลำดับ

๒.๓.๕ ระดับประเทศ

หน่วยเศรษฐกิจในระดับประเทศ แท้ที่จริงก็คือ หน่วยเศรษฐกิจระดับชุมชน หลากๆ ชุมชนที่ตั้งอยู่รวมกันภายในอาณาเขตที่กำหนด ใช้หน่วยการเงินเดียวกันในการซื้อขายแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างกัน การศึกษาแนวทางในการประยุกต์ใช้ตัวชี้วัดเพื่อกำหนดระดับของความเป็นพุทธเศรษฐศาสตร์ในระดับประเทศ จึงเป็นการนำเอาชุดตัวชี้วัดทั้ง ๕ ตัวของหน่วยบริโภคที่ประกอบเป็นดัชนีโภคภาพ มาพิจารณาร่วมกับชุดตัวชี้วัดทั้ง ๕ ตัวของหน่วยผลิตที่ประกอบเป็นดัชนีผลิตภาพ และการวิเคราะห์โดยใช้ตัวชี้วัดความพอเพียงเพื่อกำหนดระดับของความเป็นเศรษฐกิจแบบพอเพียงเช่นเดียวกับแนวทางในการประยุกต์ใช้ตัวชี้วัดในระดับชุมชน สิ่งที่เกิดขึ้นได้ชัดเจนอย่างหนึ่งเมื่อพิจารณาถึงคุณลักษณะของตัวชี้วัดในระดับประเทศเทียบกับตัวชี้วัดในระดับชุมชน คือ สภาพภูมิสังคมหรือปัจจัยเชิงพื้นที่ที่มีอิทธิพลต่อตัวชี้วัดลดลงเนื่องจากความหลากหลายในฐานปัจจัยของแต่ละชุมชนที่รวมกันเป็นเขตประเทศ แต่โดยรวมแล้วชุดของตัวชี้วัดที่เกี่ยวข้องต่างๆ ก็ยังคงไม่เปลี่ยนแปลง

ข้อสรุปจากการศึกษาทั้งในระดับชุมชนและในระดับประเทศ ที่บ่งชี้ว่าแนวทางการประยุกต์ใช้ตัวชี้วัดในการศึกษานี้ ต้องนำดัชนีผลิตภาพและดัชนีโภชนาภาพมาพิจารณาควบคู่กัน ได้เปิดมุมมองที่น่าสนใจอย่างมากต่อการวิเคราะห์สถานภาพปัจจุบันในการวัดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ด้วยตัวเลขผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ (Gross Domestic Product: GDP) ซึ่งถือเป็นเครื่องชี้สถานะทางเศรษฐกิจหลักในเศรษฐศาสตร์มหภาค (Macroeconomics)^{๔๓}

ผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ เป็นการวัดมูลค่าของสินค้าและบริการขั้นสุดท้ายทั้งหมดที่ผลิตได้ภายในอาณาเขตประเทศในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ซึ่งยังมีข้อจำกัดอยู่หลายประการสำหรับใช้วัดระดับของการพัฒนาทางเศรษฐกิจ (การพัฒนาและการเจริญเติบโตมีความหมายต่างกัน เศรษฐกิจอาจขยายตัวหรือเจริญเติบโตตามการผลิตหรือการบริโภคที่เพิ่มขึ้น หรือตามจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นในเชิงปริมาณ แต่อาจไม่มีนัยของการพัฒนาที่ก่อให้เกิดการเจริญเติบโตอย่างมีคุณภาพ มั่นคงและยั่งยืน) จนทำให้มีผู้พยายามพัฒนาดัชนีทางเลือกเพื่อใช้เป็นเครื่องชี้สถานะทางเศรษฐกิจแทนตัวเลขผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ และหนึ่งในดัชนีทางเลือกที่ถูกหยิบยกขึ้นมาพิจารณา ได้แก่ ความสุขมวลรวมประชาชาติ (Gross National Happiness: GNH) ที่ให้ความสำคัญกับความสุขของประชาชนในประเทศมากกว่าความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ

สังเกตได้ว่า ผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ ก็คือ ปัจจัยส่งออกจากกระบวนการผลิตและความสุขมวลรวมประชาชาติ ก็คือ ปัจจัยส่งออกจากกระบวนการบริโภค ความพยายามที่จะหลีกเลี่ยงการใช้ผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศแล้วหันมาใช้ความสุขมวลรวมประชาชาติเป็นเครื่องชี้สถานะทางเศรษฐกิจแทนนั้น เปรียบเหมือนกับการถ่ายโอนน้ำหนักความสำคัญจากกิจกรรมการผลิตมาสู่กิจกรรมการบริโภค ทั้งที่ในทางปฏิบัติไม่สามารถละเลยความสำคัญของกิจกรรมการผลิตหรือการบริโภคอันใดอันหนึ่งลงไปได้

ในฝั่งผู้ที่สนับสนุนการใช้ความสุขมวลรวมประชาชาติอาจยกเหตุผลมาหักล้างว่า เนื่องจากการบริโภคคือเป้าหมายสุดท้ายของวิชาเศรษฐศาสตร์ การผลิตต่างๆ ก็ต้องเป็นไปเพื่อการบริโภคหรือจบลงที่การบริโภคทั้งสิ้น การวัดปัจจัยส่งออกจากกระบวนการบริโภค จึงมีความสมเหตุสมผลกว่าการวัดปัจจัยส่งออกจากกระบวนการผลิต ซึ่งยังอยู่ระหว่างทางของสายกิจกรรมในทางเศรษฐศาสตร์ ส่วนในฝั่งที่สนับสนุนการใช้ผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศแต่เดิม อาจไม่จำเป็นต้องยกเหตุผลใดมาสนับสนุนมากนัก เนื่องจากปัจจุบันแทบทุกประเทศก็ล้วนตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของเศรษฐศาสตร์กระแสหลักโดยมีเป้าหมายหลักที่ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจอยู่แล้ว ประกอบกับเหตุผลทางเทคนิคในการวัดค่าความสุขที่เป็นนามธรรม ซึ่งแม้จะเห็นคล้ายตาม แต่ก็ไม่สามารถวัดได้หรือวัดได้ยากกว่ามากในทางปฏิบัติ จึงไม่เป็นที่นิยมแพร่หลาย

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้บรรยายอธิบายต่อเรื่องนี้ไว้ว่า ความพอเพียงมิใช่จุดจบหรือจุดหมายในตัว ต้องระวังความพอเพียงทางจิตใจ ซึ่งเรียกว่า สันโดษ เพราะคนที่สุขจะเฉื่อย ถ้าไม่มีเป้าหมายอื่นมารองรับ อาจจะไปสู่ความประมาทได้ ในทางตรงข้าม กลุ่มคนที่ไม่เข้าใจ ก็จะไป

^{๔๓} รศ.สุกัญญา ตันธนวัฒน์, รศ.อัสสัมภินพงค์ ฉัตรราคม, รศ.วรรณิ จิเจริญ, รศ.อติ ไทยานันท์, เศรษฐศาสตร์ทั่วไป, คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ๒๕๕๒, หน้า ๑๐๓.

กระตุ้นความโลภเพื่อให้คนกระตือรือร้น ขวนขวาย ขยันหมั่นเพียร ก็เลยพลาดอีกฝรั่งใช้ระบบแข่งขัน มาเป็นตัวบีบ โดยระบบแข่งขันมากับระบบตัวใครตัวมัน ถ้าไม่ดิ้นรนด้วยตัวเองก็จะอยู่ไม่รอด หวัง ฟังพาใครอื่นไม่ได้ จึงเฉื่อยชาไม่ได้ แต่สังคมไทยมีสภาพแวดล้อมที่สุขสบาย อุดมสมบูรณ์ มีการ ช่วยเหลืออุปถัมภ์กัน ซึ่งมีจุดอ่อนที่ทำให้คนไม่พัฒนา คอยหวังแต่ฟังพาและเฉื่อยชา หลักความไม่ ประมาทจึงสำคัญมากสำหรับสังคมไทย เพราะสังคมไทยมีปัจจัยหลายอย่างที่ทำให้ประมาท สังคม ฝรั่งมีเครื่องช่วยอยู่แล้ว คือ ระบบแข่งขัน และลัทธิตัวใครตัวมันประมาทไม่ได้ แต่นี้ก็มีใช้ความไม่ ประมาทที่แท้ หากแต่เป็นความไม่ประมาทที่เกิดจากความบีบคั้น ไม่ใช่เกิดจากปัญญาหรือสติที่ แท้จริง^{๔๔}

ดังนั้น การมุ่งเน้นที่เป้าหมายความสุขมวลรวมประชาชาติ โดยละเลยเป้าหมายผลิตภัณท์ มวลรวมภายในประเทศ จึงอาจนำไปสู่สภาพที่เรียกว่า “สุขแต่เฉื่อย” ในทางตรงข้ามการเพ่งเล็ง เฉพาะเป้าหมายผลิตภัณท์มวลรวมภายในประเทศ โดยละเลยความสุขมวลรวมประชาชาติ ก็นำไปสู่ สภาพที่เรียกว่า “เหนื่อยแต่ทุกข์” ซึ่งปรากฏให้เห็นในสังคมตะวันตกที่มีขีดความสามารถทางการ แข่งขันสูง ผู้คนกระตือรือร้น ขวนขวายสร้างผลิตภัณท์และบริการได้อย่างเป็นเลิศ แต่กลับหาความสุข ไม่ได้ เลยต้องดิ้นรนขวนขวายเพื่อแสวงหาความสุขอีกต่อหนึ่ง

หากนำองค์ประกอบทางพุทธเศรษฐศาสตร์มาแก้ไขปัญหานี้ จะพบทางออกว่าสังคมฝรั่ง ในขณะนี้ต้องการโยนิโสมนสิการเพื่อสร้างให้เกิดความรู้ความเข้าใจและความเห็นที่ถูกต้องต่อการ พัฒนาทางเศรษฐกิจรวมถึงการพัฒนาคุณภาพชีวิต ในขณะที่สังคมไทยต้องอาศัยอุปมาเพื่อสร้าง ให้เกิดความเพียร ไม่ปล่อยปละละเลยไปในทางเสื่อม มีการพัฒนารุดหน้าเรื่อยไป แต่ทั้งนี้มิได้ หมายความว่า ในแต่ละสังคมที่กล่าวถึงนั้น ไม่จำเป็นต้องให้ความสำคัญในอีกองค์ประกอบหนึ่ง เป็น แต่เพียงชี้ให้เห็นถึงความสำคัญเฉพาะหน้า ซึ่งแต่ละสังคมมีลักษณะปัญหาที่แตกต่างกันจึงต้องมีวิธีใน การเยียวยาที่ต่างกันอยู่ไม่มากนัก

ข้อจำกัดอีกประการหนึ่งของการใช้ผลิตภัณท์มวลรวมภายในประเทศหรือความสุขมวล รวมประชาชาติเป็นดัชนีชี้วัด คือ ค่าของสิ่งที่วัดทั้งมูลค่าผลิตภัณท์หรือความสุขสื่อว่ายังมีมากยิ่งดีมิได้ คำนึงถึงปัจจัยนำเข้า (Input) และปัจจัยส่งออก (Output) ในส่วนที่เป็นของเสีย ซึ่งในเศรษฐศาสตร์ กระแสหลัก ก็ได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าการได้มาซึ่งผลผลิตสูงสุด ตามเกณฑ์ผลิตภัณท์มวลรวม ภายในประเทศ โดยไม่คำนึงถึงการใช้ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า และไม่คำนึงถึงผลกระทบจากปัจจัย ส่งออกที่มีต่อสังคมและสิ่งแวดล้อมนั้น มิใช่หนทางที่ควรจะเป็นอันใด การได้มาซึ่งความสุขหรือความ พึงพอใจสูงสุด ตามเกณฑ์ความสุขมวลรวมประชาชาติ โดยไม่คำนึงถึงหน้าที่ (Function) ในการผลิต และไม่คำนึงถึงของเสียที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะของเสียที่เป็นความสุขพอกเสริมจากความต้องการแบบ ตัณหา ก็มีใช้ทางเลือกที่ควรจะเป็นอันนั้น ถึงตรงนี้ ผู้ที่สนับสนุนเกณฑ์ความสุขมวลรวมประชาชาติ อาจโต้แย้งว่า ความสุขตามความหมายในเกณฑ์ความสุขมวลรวมประชาชาติ มิได้หมายถึงเพียง ความสุขหรือความพึงพอใจที่เป็นปัจจัยส่งออกจากกระบวนการบริโภคตามแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์

^{๔๔} พระพรหมคุณาภรณ์, ประเวศ วะสีและ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง. **วัฒนธรรมเสวนาเรื่องเศรษฐกิจ วัฒนธรรม: เศรษฐกิจพอเพียงบนรากฐานวัฒนธรรมชาวพุทธ**. ณ วัดญาณเวศกวัน อำเภอพุทธมณฑลจังหวัด นครปฐม, ๒๕๔๓ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จักรวรรดิ, ๒๕๔๔), หน้า ๘๗, ๑๐๐.

แต่รวมถึง “ความสุขจากการทำงาน” ของมนุษย์ในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิตหรือเป็นเจ้าของกระบวนการผลิต ในประเด็นนี้ อธิบายว่า กระบวนการผลิตในกรณีนี้ มีปัจจัยส่งออกเป็นความสุขด้วย ซึ่งที่จริงก็คือกระบวนการบริโภคในรูปแบบหนึ่ง เพียงแต่ปัจจัยนำเข้าแทนที่จะเป็นสินค้าและบริการก็กลายเป็นงานที่ทำ ทำให้วิเคราะห์ต่อไปได้ว่า กรณีแรก หากเดิมที่ความสุขที่ได้รับขึ้นอยู่กับปริมาณของสินค้าและบริการ ความสุขในกรณีนี้จึงเกิดจากการทำงานมากๆ เพื่อให้ได้ความสุขมากๆ เรียกว่า “สุขจากบ้งาน” กรณีที่สอง หากเดิมที่ความสุขมีได้ขึ้นอยู่กับปริมาณของสินค้าและบริการ ความสุขในกรณีนี้จึงไม่จำเป็นต้องเกิดจากการทำงานมากๆ ความสุขกับปริมาณงานที่ทำจึงไม่มีความสัมพันธ์กันโดยตรง กรณีที่สาม หากความสุขมีได้ขึ้นอยู่กับปริมาณ แต่ขึ้นอยู่กับคุณค่าของงานที่ทำให้ความสุขในกรณีนี้ยังต่อย้ำให้เห็นถึงความสำคัญของหน้าที่ในการผลิต ไม่ว่าจะในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิตหรือเป็นเจ้าของกระบวนการผลิตที่สร้างให้เกิดคุณค่าในผลผลิตทำให้ความสุขและผลผลิตต้องถูกพิจารณาควบคู่กันไปอยู่ดี ไม่อาจละทิ้งอันหนึ่งอันใดได้เลย

ในขณะที่แนวทางการประยุกต์ใช้ตัวชี้วัดในการศึกษานี้เสนอให้นำดัชนีในส่วนของการผลิตและดัชนีในส่วนของบริโภคมาร่วมกันอยู่แล้ว แต่เปลี่ยนจากการวัดด้วยผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศในส่วนของผลิตมาเป็นดัชนีผลิตภาพ (ในระดับประเทศอาจเรียกว่า ดัชนีผลิตภาพมวลรวมก็ได้) และเปลี่ยนจากการวัดด้วยความสุขมวลรวมประชาชาติในส่วนของบริโภคมาร่วมกันเป็นดัชนีโภคาภาพ (หรือเรียกว่า ดัชนีโภคาภาพมวลรวม) เนื่องจากทั้งสองดัชนีได้แก้ไขข้อจำกัดของการพิจารณาผลลัพธ์ในเชิงปริมาณ (Volume) ของผลิตภัณฑ์และความสุขมวลรวม ให้เป็นการวัดในเชิงเปรียบเทียบ (Comparative) กับทั้งปัจจัยนำเข้า (Input) และปัจจัยส่งออก (Output) ในส่วนที่เป็นของเสีย ซึ่งเป็นกลุ่มตัวชี้วัดด้านความพอประมาณค้ำึงถึงการวัดคุณค่าของทั้งปัจจัยนำเข้ากระบวนการ และปัจจัยส่งออกในเชิงสัมบูรณ์ (Absolute) ซึ่งเป็นกลุ่มตัวชี้วัดด้านความมีเหตุผลตลอดจนการวัดในเชิงสัมพัทธ์ (Relative) ระหว่างสัดส่วนการผลิตและสัดส่วนการบริโภค ซึ่งเป็นกลุ่มตัวชี้วัดด้านการมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีในพุทธเศรษฐศาสตร์

ตาราง แนวทางการประยุกต์ใช้ตัวชี้วัดพุทธเศรษฐศาสตร์ในระดับต่างๆ

คุณลักษณะ	ตัวชี้วัด	ระดับ				
		บุคคล	ครัวเรือน	องค์กร	ชุมชน	ประเทศ
ความพอประมาณ	ประสิทธิภาพการผลิต	✓		✓	✓	✓
	ประสิทธิผลการผลิต	✓		✓	✓	✓
	ประสิทธิภาพการบริโภค	✓	✓		✓	✓
	ประสิทธิผลการบริโภค	✓	✓		✓	✓
	ความไม่พอเพียง		✓	✓	✓	✓
	ความพอเพียงขั้นพื้นฐาน		✓	✓	✓	✓
	ความพอเพียงขั้นก้าวหน้า		✓	✓	✓	✓
ความมีเหตุผล	คุณค่าของปัจจัยการผลิต	✓	✓	✓	✓	✓
	คุณค่าการผลิต	✓		✓	✓	✓
	คุณค่าของปัจจัยการบริโภค	✓	✓		✓	✓
	คุณค่าการบริโภค	✓	✓		✓	✓
การมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี	สัดส่วนปัจจัยการผลิต	✓		✓	✓	✓
	สัดส่วนปัจจัยการบริโภค	✓	✓		✓	✓

จากตารางแสดงให้เห็นภาพรวมของแนวทางการประยุกต์ใช้ตัวชี้วัดทั้ง ๑๓ ตัวในระดับต่างๆ ตั้งแต่ระดับบุคคล ครัวเรือน องค์กร ชุมชน ไปจนถึงระดับประเทศ

๒.๔ สรุป

เป้าหมายของพุทธเศรษฐศาสตร์ มุ่งที่จะตอบสนองความต้องการของมนุษย์เพื่อให้เกิดความสุข ที่สงบเย็น มิใช่ความสุขพอกเสริมหรือความพึงพอใจที่เกิดจากการได้สนองตัณหา และพระพุทธานุญาตว่ากิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ดำเนินไปเพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ให้เกิดความสุขที่สงบเย็นนั้นเป็นเพียงเครื่องมือ (Means) มิใช่เป็นที่หมาย (End) ผลลัพธ์ในทางเศรษฐศาสตร์มิใช่จุดหมายของมนุษย์ แต่เป็นเครื่องมืออุปกรณ์ที่จะช่วยสนับสนุนกระบวนการพัฒนาจิตของมนุษย์ให้สูงขึ้นในระดับต่อไป เพื่อความอยู่เย็นเป็นสุขของปัจเจกบุคคลและสังคมในที่สุด ซึ่งถือได้ว่าเป็นสวัสดิการที่พึงปรารถนาในพุทธเศรษฐศาสตร์การที่มนุษย์มีระดับจิตที่สูงขึ้น ความต้องการบริโภคเองก็จะลดลงตามสัดส่วน ความประสงค์จะช่วยให้ผู้อื่นพ้นทุกข์จะมีมากขึ้น อันเกิดจากฉันทะ ในที่สุดพุทธเศรษฐศาสตร์จึงเป็นเศรษฐศาสตร์ในความหมายที่แท้จริง เพราะใช้ทรัพยากรน้อยที่สุดเพื่อให้เกิดความสงบสุขมากที่สุด

หากพิจารณาองค์ประกอบทั้งสามของพุทธเศรษฐศาสตร์ คือ มัชฌิมาปฏิปทา โยนิโสมนสิการ และอปปมาทธรรม จะพบว่า มัชฌิมาปฏิปทาเป็นองค์ประกอบในฐานะที่เป็นวิธีการหรือหนทางของการพัฒนาตน (เปรียบเหมือนเส้นทาง) ในแต่ละกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ได้แก่การผลิต การบริโภค เรื่องอรรถประโยชน์ และการกระจายผลผลิต ขณะที่โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบในฐานะที่เป็นเครื่องอำนวยความสะดวกในการพัฒนาตน (เปรียบเหมือนเครื่องยนต์) ส่วนอปปมาทธรรมเป็น

องค์ประกอบในฐานะที่เป็นเครื่องกำกับการพัฒนาตน (เปรียบเหมือนพวงมาลัย) เพื่อให้สำเร็จจุดหน้า จนกว่าจะบรรลุเป้าหมายสุดท้ายของพุทธเศรษฐศาสตร์นั่นเอง

จากการศึกษาในเรื่องหลักพุทธเศรษฐศาสตร์พอสรุปได้คือ ตัวชีวิตในระดับบุคคล จำนวน ๑๐ ตัว ครอบคลุมการพัฒนาคนในทั้ง ๔ ด้าน คือ ด้านการผลิต ๕ ตัวชีวิต เป็นตัวชีวิตในมิติ “เรียนเพื่อให้มีงานทำ” (ด้วยอาชีพปริสุทธิตีล) ด้านการบริโภค ๓ ตัวชีวิต เป็นตัวชีวิตในมิติ “เรียนเพื่อให้รู้จักใช้สอย” (ด้วยปัจจัยสันนิสิตตีล) ด้านอรรถประโยชน์ ๑ ตัวชีวิต เป็นตัวชีวิตในมิติ “เรียนเพื่อให้รู้จักตน” (ด้วยอินทริยสังวรตีล) และด้านการจัดสรรผลผลิต ๑ ตัวชีวิต เป็นตัวชีวิตในมิติ “เรียนเพื่อให้รู้จักอยู่ร่วมกัน” (ด้วยปาฏิโมกขสังวรตีล) ตัวชีวิตเหล่านี้ สามารถนำมาคำนวณรวมเป็นดัชนีจุดภาค สำหรับการพัฒนาคนตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ที่มีองค์ธรรมในระดับศีลเป็นประธาน

ตัวชีวิตในระดับครัวเรือน จำนวน ๙ ตัวตามหลักกามโกคีสุข ๔ คือ อตถิสฺสุ ๑ ตัวชีวิต เป็นสุขที่เกิดจากความมีทรัพย์ ด้วยการพัฒนาตนเองให้มีความรู้ความสามารถตรงกับงานที่ทำ มีความขยันหมั่นเพียร จนสามารถสร้างรายได้ให้แก่ตนเองได้เต็มตามอรรถภาพ โภคสุข ๕ ตัวชีวิตเป็นสุขที่เกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์เพื่อการบริโภคที่มี “โภคภาพ” อนนฺสุข ๓ ตัวชีวิต เป็นสุขที่เกิดจากความไม่เป็นหนี้จากการจัดสรรทรัพย์ที่หามาได้เพื่อการใช้จ่ายและเก็บออม และอนวัชชฺสุขเป็นสุขที่เกิดจากความประพตฺตีไม่มีโทษที่ครอบคลุมกว้างขวางไม่แต่เฉพาะเรื่องเศรษฐกิจเท่านั้น

ตัวชีวิตในระดับองค์กร จำนวน ๘ ตัวตามหลักกามโกคีส ๑๐ โดยส่วนแรก ๕ ตัวชีวิตเป็นวิธีในการแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม ในฐานะที่เป็นเจ้าของหน่วยการผลิต ซึ่งเทียบได้กับหลักกรรม มาภิบาลหรือบรรษัทภิบาล ส่วนที่สอง ๓ ตัวชีวิตเป็นประโยชน์มุ่งหมายหรือ “อรรถ” ในการใช้จ่ายทรัพย์ที่หาได้ใน การเลี้ยงบำรุงตนเองหรือเกี่ยวข้องกับผู้มีส่วนได้เสียในองค์กร (เศรษฐกิจพอเพียงขั้นพื้นฐาน) และสงเคราะห์แบ่งปันให้แก่ผู้อื่นหรือที่เกี่ยวข้องกับผู้มีส่วนได้เสียนอกองค์กร (เศรษฐกิจพอเพียงขั้นก้าวหน้า) ซึ่งเทียบได้กับความรับผิดชอบของธุรกิจที่มีต่อสังคม โดยทั้งสองส่วนนี้ต้องดำเนินควบคู่กันไปในลักษณะที่เป็นอรรถธรรมสัมพันธ์

ตัวชีวิตในระดับชุมชน จำนวน ๕ ตัวจากหน่วยการบริโภคที่ประกอบเป็นดัชนีโภคภาพ และอีกจำนวน ๕ ตัวจากหน่วยการผลิตที่ประกอบเป็นดัชนีผลิตภาพ พร้อมด้วยตัวชีวิตความพอประมาณ ๓ ตัว ในการกำหนดระดับของความเป็นพุทธเศรษฐศาสตร์ของชุมชน โดยนำสภาพภูมิสังคมหรือปัจจัยเชิงพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงอย่างใกล้ชิดกับ ๓ ฐานปัจจัย ได้แก่ ฐานทรัพยากร ฐานความรู้ และฐานวัฒนธรรมหรือความเชื่อ มาพิจารณาร่วมในฐานะที่เป็นเงื่อนไขหลักแห่งความสำเร็จของชุมชน

ส่วนในระดับประเทศ ซึ่งประกอบด้วยหน่วยเศรษฐกิจระดับชุมชนหลายๆ ชุมชน เป็นการใช้ตัวชีวิตทั้ง ๑๓ ตัวเช่นเดียวกับระดับชุมชน เพียงแต่สภาพภูมิสังคมหรือปัจจัยเชิงพื้นที่ จะมีอิทธิพลต่อตัวชีวิตลดลง เนื่องจากความหลากหลายในฐานปัจจัยของแต่ละชุมชนที่รวมกันเป็นเขตประเทศ

ตัวชีวิตที่ได้จากการศึกษาทั้ง ๑๓ ตัวนี้ จะมีประโยชน์ในการใช้เป็นเครื่องมือสำหรับการดำเนินชีวิตตามแนวพุทธเศรษฐศาสตร์ทั้งในระดับบุคคล ครัวเรือน องค์กร ชุมชน ไปจนถึงระดับประเทศ โดยประโยชน์ของตัวชีวิตที่สร้างขึ้น สามารถจำแนกได้ ดังนี้

๑) สามารถใช้อธิบายคุณลักษณะของพุทธเศรษฐศาสตร์ซึ่งเป็นนามธรรม ให้เป็นที่เข้าใจได้ง่ายและชัดเจนเป็นรูปธรรม การสร้างตัวชี้วัดทำให้ทราบถึงเกณฑ์ที่สามารถวัดได้ในเชิงปริมาณ และทำให้สามารถมองเห็นภาพร่วมกัน ถ่ายทอดเป็นภาษาเดียวกัน โดยมีจุดร่วมเป็นที่ยอมรับและสามารถนำมาอ้างอิงหรือเป็นตัวอย่างให้แก่ผู้อื่นได้นำไปประยุกต์ใช้ในบริบทตนเองได้อย่างเหมาะสม

๒) สามารถใช้เป็นเครื่องมือสร้างการเรียนรู้พุทธเศรษฐศาสตร์ การสร้างตัวชี้วัดในการวิจัยครั้งนี้ มุ่งให้ผู้สนใจได้เรียนรู้และมีความเข้าใจที่ถูกต้องในพุทธเศรษฐศาสตร์ จากกระบวนการสร้างตัวชี้วัดโดยใช้การวิจัยเป็นเครื่องมือมากกว่าการมุ่งให้ได้มาซึ่งตัวชี้วัดเป็นที่หมาย

๓) สามารถใช้เป็นจุดเริ่มต้นในการปฏิบัติตนตามพุทธเศรษฐศาสตร์ การสร้างตัวชี้วัดทำให้เห็นถึงทิศทางของการประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันมากขึ้น และเป็นเครื่องมือที่แสดงให้เห็นถึงความก้าวหน้าในการปฏิบัติ ทำให้เกิดกำลังใจและความมุ่งมั่นที่จะบรรลุซึ่งเป้าหมายผ่านทางตัวชี้วัดในระดับต่างๆ

๔) สามารถใช้สร้างความเชื่อมั่นในการประยุกต์ใช้พุทธเศรษฐศาสตร์โดยเฉพาะกับภาคธุรกิจเอกชน เนื่องจากตัวชี้วัดสามารถบ่งชี้ถึงความก้าวหน้าหรือความสำเร็จในการประยุกต์พุทธเศรษฐศาสตร์ให้เห็นเป็นรูปธรรมได้ซึ่งความก้าวหน้าหรือความสำเร็จนี้อาจเริ่มต้นจากหน่วยธุรกิจเล็กๆ แบบค่อยเป็นค่อยไป จนเมื่อพิสูจน์ให้เห็นถึงการได้ประโยชน์อย่างแท้จริงจากการประยุกต์ใช้ในองค์กร จึงค่อยนำไปสู่การเผยแพร่และขยายผลไปสู่องค์กรอื่นในระดับที่กว้างขึ้น

การศึกษานี้ อาจจุดประกายให้แก่ผู้ที่สนใจค้นคว้าวิจัยเพื่อนำไปสู่การสร้างดัชนีองค์ประกอบ (Composite Index) ความพอเพียงในภาพรวม โดยใช้การศึกษาดัชนีผลิตภาพและดัชนีโภชนาภาพข้างต้นเป็นข้อมูลพื้นฐานในการต่อยอดขยายผล ส่วนในภาพลึก กรอบการศึกษาดัชนีผลิตภาพและดัชนีโภชนาภาพ สามารถใช้เป็นจุดตั้งต้นในการค้นหาและพัฒนาตัวชี้วัดย่อยในรายสาขาอย่างเป็นระบบ รวมทั้งช่วยให้การสร้างตัวชี้วัดย่อยดังกล่าวมีความครอบคลุมและมีความสมบูรณ์ในทุกมุมมอง

บทที่ ๓

ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์

เศรษฐศาสตร์กระแสหลักเป็นการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ที่มีเป้าหมายสุดท้ายในการทำให้ปัจเจกบุคคลได้รับความพึงพอใจสูงสุด ภายใต้ทรัพยากรที่มีจำกัด และสามารถทำให้สังคมได้บรรลุถึงสวัสดิการทางสังคมสูงสุด นี่เป็นเป้าประสงค์ของระบบเศรษฐศาสตร์กระแสหลักไม่ว่าจะเป็นในระบบเศรษฐศาสตร์จุลภาคและระบบเศรษฐศาสตร์มหภาค แต่แก่นความคิดของชูเมกเกอร์มักถูกอ้างถึงเสมอเมื่อมีการถกเถียงกันเกี่ยวกับปัญหาซึ่งระบบตลาดเสรีกระแสหลักไม่สามารถแก้ได้ เช่น ความยากจน การกระจุกตัวของรายได้และความเสื่อมทรามของสังคมและระบบนิเวศ นักเศรษฐศาสตร์และนักคิดจำนวนหนึ่งเชื่อว่าปัญหาเหล่านี้จะไม่มีคำตอบที่เห็นในปัจจุบันหากชาวโลกหันมาทำตามแนวคิดของชูเมกเกอร์เสียตั้งแต่เมื่อหลายสิบปีก่อน หนึ่งในจำนวนนั้นได้แก่ Joseph Pearce ซึ่งนำเอาแก่นความคิดของชูเมกเกอร์มาขยายไว้ในหนังสือชื่อ *Small Is Still Beautiful*

๓.๑ ความหมายของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์

เศรษฐศาสตร์ เป็นวิชาที่ว่าด้วยการจัดสรรทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดไปใช้ในทางเลือกต่าง ๆ เพื่อให้ประชาชนเกิดความพอใจมากที่สุด ทั้งนี้เนื่องจากทรัพยากรธรรมชาติมีจำกัดขณะที่ความต้องการของมนุษย์มีไม่จำกัด วิชาเศรษฐศาสตร์จึงต้องจัดสรรทรัพยากรที่มีอย่างจำกัดไปผลิตสินค้าต่าง ๆ เพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ซึ่งมีอยู่อย่างไม่จำกัดให้ได้รับความพอใจสูงสุด^๑

ความต้องการของมนุษย์ หมายถึง ความต้องการสินค้า บริการและความสะดวกสบาย ความต้องการนี้จะแตกต่างกันตามแต่ละบุคคล ระยะทางและสถานที่ ความต้องการของมนุษย์เพื่อให้เกิดความพอใจมักจะมีมากกว่าสินค้าและบริการที่มีอยู่^๒

ทรัพยากรทางเศรษฐศาสตร์ หมายถึง ปัจจัยการผลิตที่ก่อให้เกิดการผลิตสินค้าและบริการต่าง ๆ ได้แก่ ที่ดิน แรงงาน ทุน และผู้ประกอบการ ที่ดินจะรวมไปถึงปุ๋ยในดินสภาพภูมิอากาศ ป่าไม้ แร่ธาตุ ตลอดจนทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ ผู้ที่เป็นเจ้าของที่ดินจะได้รับผลตอบแทนในรูป ค่าเช่า แรงงาน จะรวมไปถึงความสามารถของมนุษย์ทั้งร่างกายและจิตใจซึ่งจะมีผลโดยตรงต่อการผลิตสินค้าและบริการ แรงงานแบ่งออกออกเป็น ๓ ประเภท คือ แรงงานมีทักษะแรงงานถึงทักษะ และแรงงานไร้ทักษะ แรงงานที่ทำงานจะได้รับค่าจ้างเป็นผลตอบแทน ทุน หมายถึง เครื่องมือ เครื่องจักร โรงงาน สิ่งประดิษฐ์ เส้นทางคมนาคมขนส่ง ซลประทาน ตลอดจนเครือข่ายการสื่อสารต่าง ๆ ในความหมายทางเศรษฐศาสตร์ เงินมิใช่ทุน เนื่องจากเงินไม่สามารถผลิตสินค้าชนิดใดได้เลย เงินเป็นเพียงสื่อกลางที่จะก่อให้เกิดความสะดวกในการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการเท่านั้น ผู้ที่เป็นเจ้าของทุนจะได้รับผลตอบแทนในรูปดอกเบี้ย ผู้ประกอบการ หมายถึงผู้ที่ทำหน้าที่ในการจัดหาทุนรับภาระ

^๑ ผศ.สุวัฒน์ อัยไพบูลย์สวัสดิ์, *เศรษฐศาสตร์จุลภาค ๑*, กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๓, หน้า ๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

เสี่ยงภัย ทำหน้าที่ตัดสินใจและรับผิดชอบต่อแทนในรูปของกำไรหรือขาดทุนจากการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจ^๓

วิชาเศรษฐศาสตร์ (Economics) มีรากศัพท์มาจากภาษากรีก “Oikos” (House) และ “Nemein” (House Management) มีนักวิชาการให้ความหมายใหม่คำว่า เศรษฐศาสตร์ ไว้หลายความหมายด้วยกัน แต่เนื่องจากวิชาเศรษฐศาสตร์เป็นสาขาวิชาในหมวดสังคมศาสตร์ ซึ่งยากที่จะให้นิยามแน่ชัดลงไปได้ ดังนั้นคำนิยามต่างๆจึงมีผู้รู้ให้ความหมายไว้ เช่น

ศาสตราจารย์อัลเฟรด มาร์แชล (Alfred Marshall) จากมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ได้ให้ความหมายของวิชาเศรษฐศาสตร์ไว้ว่า เศรษฐศาสตร์ คือ การศึกษาถึงพฤติกรรมเบื้องต้นของมนุษย์ในด้านการดำรงชีวิตทางธุรกิจ โดยศึกษาเพื่ออธิบายให้ได้ว่าบุคคลและสังคมจะใช้วัตถุดิบที่มีอยู่เพื่อตอบสนองต่อการดำรงชีวิตที่ดีขึ้นได้อย่างไร ซึ่งด้านหนึ่งเป็นการศึกษาความมั่งคั่ง และอีกแง่มุมหนึ่งเป็นการศึกษาถึงเรื่องราวของมนุษย์^๔

เอ ซี พิกู (A.C. Pigou) กล่าวไว้ว่า วิชาเศรษฐศาสตร์เป็นศาสตร์ที่ศึกษาถึงสวัสดิการทางเศรษฐกิจ^๕

ศาสตราจารย์ลีออนเนล روبบิน (Lionel Robbins) ได้ให้คำจำกัดความหมายของเศรษฐศาสตร์คือ ศาสตร์ที่ศึกษาถึงทางเลือกหนทางที่จะใช้ปัจจัยการที่มีอยู่อย่างจำกัด เพื่อให้บรรลุผลสำเร็จตามจุดประสงค์ที่มีอยู่มากมายนับไม่ถ้วน^๖

ศาสตราจารย์พอล เอ แซมมวลสัน (Paul A Samuelson) กล่าวว่า เศรษฐศาสตร์เป็นศาสตร์ที่ว่าด้วย วิธีการที่มนุษย์และสังคมจะโดยมีการใช้เงินหรือไม่ก็ตาม เลือกใช้ทรัพยากรการผลิตที่มีอยู่อย่างจำกัด ซึ่งอาจนำทรัพยากรเหล่านี้ไปใช้อย่างอื่นได้หลายอย่าง เพื่อผลิตสินค้าต่างๆเป็นเวลาต่อเนื่อง และจำหน่ายจ่ายแจกสินค้าเหล่านั้นไปยังประชาชนทั่วไปและกลุ่มชนในสังคมเพื่อการบริโภคทั้งในปัจจุบันและอนาคตได้อย่างไร ดังนั้นความหมายที่ศาสตราจารย์ลีออนเนล روبบิน กล่าวว่า เศรษฐศาสตร์เป็นแขนงหนึ่งของสังคมศาสตร์ที่ศึกษาถึง การเลือกหาหนทางที่จะใช้ปัจจัยการผลิตที่มีอยู่จำกัด (scarcity) เพื่อบำบัดความต้องการของมนุษย์ ซึ่งมีอยู่มากมายนับไม่ถ้วน คำจำกัดความนี้ค่อนข้างจะเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปในปัจจุบัน^๗

สรุปความหมายของวิชาเศรษฐศาสตร์ จึงมี ๒ แนวทางคือ (๑) เน้นการสร้างสวัสดิการให้แก่สังคมมนุษย์ ตามนิยามของมาร์แชลและพิกู (๒) เน้นการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด ให้สนองความต้องการของมนุษย์ให้ได้มากที่สุด ตามนิยามของروبบินและแซมมวลสัน นั่นเอง

^๓ รศ.สุภัญญา ตันธนวัฒน์ รศ.อสมภินพงค์ ฉัตราคม รศ.วรรณิ จิเจริญ รศ.อดิ ไทยานันท์, เศรษฐศาสตร์ทั่วไป, คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒, หน้า ๔.

^๔ ผศ.สุพัฒน์ อัยไพบูลย์สวัสดิ์, เศรษฐศาสตร์จุลภาค ๑, คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, เมษายน ๒๕๕๓, หน้า ๓.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

๓.๒ ความเป็นมาของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์

การที่ทรัพยากรโดยทั่วไปมีอยู่อย่างจำกัด จึงทำให้ปริมาณสินค้าและบริการที่ผลิตได้ในแต่ละสังคมมีจำนวนจำกัดไปด้วย ขณะเดียวกันทรัพยากรแต่ละชนิดยังสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้หลายทาง ดังนั้นสังคมจึงต้องตัดสินใจเลือกว่าควรจะมีผลิตสินค้าชนิดใดและไม่ควรผลิตสินค้าใด ในระยะสั้นสังคมสามารถทำได้เพียงพอในสิ่งที่เขาต้องการ ถ้าความต้องการของมนุษย์มีจำกัดขณะที่ทรัพยากรมีไม่จำกัด ก็จะไม่เกิดการขาดแคลน วิชาเศรษฐศาสตร์จึงไม่มีความจำเป็นอีกต่อไป แม้ว่าเมื่อเวลาผ่านไปจำนวนแรงงานและความชำนาญของแรงงานเพิ่มสูงขึ้น มีการค้นพบทรัพยากรธรรมชาติและมีการคิดค้นเทคโนโลยีการผลิตใหม่ ๆ ขึ้นมีผลทำให้ความสามารถในการผลิตสินค้าและบริการเพิ่มสูงขึ้นด้วย แต่ความต้องการของมนุษย์ก็ยังคงเพิ่มสูงขึ้นเช่นเดียวกัน ทำให้ความขาดแคลนยังคงมีอยู่ ความขาดแคลนดังกล่าวจึงก่อให้เกิดปัญหาพื้นฐานของทุกระบบเศรษฐกิจ

ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ในการศึกษาทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์สามารถแบ่งเนื้อหาการศึกษาออกได้เป็น ๒ ส่วน^๔คือ

๑) เศรษฐศาสตร์จุลภาค (Micro economics) เป็นการศึกษาพฤติกรรมของหน่วยเศรษฐศาสตร์ต่าง ๆ ในระบบเศรษฐกิจ เช่น ผู้บริโภค ผู้ผลิต เจ้าของปัจจัยการผลิต ฯลฯ ทั้งในฐานะของบุคคลหรือกลุ่มของบุคคลซึ่งมีพฤติกรรมเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ส่วนบุคคลสูงสุดหรือความพอใจสูงสุด ภายใต้ข้อจำกัดบางประการ เช่น รายได้ ทรัพยากร สภาพตลาดราคาสินค้า ราคาปัจจัยการผลิต อัตราภาษี นโยบายของรัฐ ฯลฯ ดังนั้นการศึกษาในส่วนนี้จึงเป็นการศึกษาทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมการตัดสินใจของผู้บริโภค เจ้าของปัจจัยการผลิตและหน่วยธุรกิจหน่วยใดหน่วยหนึ่ง หรือบริษัทใดบริษัทหนึ่งนั่นเอง

๒) เศรษฐศาสตร์มหภาค (Macro economics) เป็นการศึกษาพฤติกรรมมวลรวมของประเทศหรือของระบบเศรษฐกิจทั้งระบบ เช่น รายได้ประชาชาติ ระดับราคาสินค้า การจ้างงาน ภาวะการเงินของประเทศ การเติบโตทางเศรษฐกิจ เป็นต้น ดังนั้นการศึกษาในส่วนนี้จึงเป็นการศึกษาพฤติกรรมส่วนรวมที่ทำให้เกิดผลกระทบต่อเศรษฐกิจส่วนรวม เช่น ทฤษฎีการกำหนดรายได้ประชาชาติ ผลิตภัณธ์ประชาชาติและการจ้างงาน ทฤษฎีอัตราดอกเบี้ยทฤษฎีการบริโภค ทฤษฎีการลงทุน และทฤษฎีเงินเฟ้อ เป็นต้น และศึกษาแนวทางการใช้นโยบายเศรษฐกิจเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจส่วนรวม หรือเพื่อกระตุ้นเศรษฐกิจส่วนรวม

อาจกล่าวได้ว่าเศรษฐศาสตร์มหภาคเป็นการศึกษาถึงระบบเศรษฐกิจโดยรวมในขณะที่เศรษฐศาสตร์จุลภาคมุ่งศึกษาที่หน่วยใดหน่วยหนึ่งของระบบเศรษฐกิจ

๓.๓ ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูแมกเกอร์

วิวัฒนาการอาจจะบ่งชี้ว่าชาวโลกโดยทั่วไปเริ่มเปลี่ยนแนวคิดจากชนิด “ยิ่งใหญ่งดี” ไปสู่ “เล็กนั้นมีความงดงาม” ตามแก่นความคิดของนักเศรษฐศาสตร์ชื่อ อี. เอฟ. ชูแมกเกอร์ (E. F.

^๔ รศ.สุกัญญา ตันธนวัฒน์ รศ.อสมภินพงค์ ฉัตรราคม รศ.วรรณิ จิเจริญ รศ.อดิ ไทยานันท์, เศรษฐศาสตร์ทั่วไป, หน้า ๑๒.

Schumacher) ผู้เขียนหนังสือเรื่อง *Small is Beautiful : A Study of Economics As If People Mattered* หนังสืออันโด่งดังเล่มนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี ๒๕๑๖ และได้รับการถอดเป็นภาษาไทยแล้ว ๒ ส่วนคือ สมบูรณ์ ศุภศิลป์ ถอดเป็น “จิ๋วแต่แจ๋ว: เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ” และ กษิร ชีพเป็นสุข ถอดเป็น “เล็กนั้นงาม: การศึกษาเศรษฐศาสตร์โดยให้ความสำคัญกับผู้คน”

อี.เอฟ.ชูเมกเกอร์ ได้กล่าวถึง พุทธเศรษฐศาสตร์ (Buddhist Economics) ในหนังสือชื่อ *Small is beautiful*^๙ ว่าการวางแผนการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศกำลังพัฒนาส่วนใหญ่ ใช้ตัวอย่างวิธีการจากประเทศที่พัฒนาแล้วเป็นแม่แบบในการพัฒนาประเทศสู่ระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ โดยมีได้พิจารณาการดำรงอยู่ตามวิถีพุทธ ซึ่งชูเมกเกอร์ได้พูดถึง สัมมาอาชีวะหรือการเลี้ยงชีพชอบที่ประกอบอยู่ในมรรคที่มีองค์แปดหรือมัชฌิมาปฏิปทาว่าเป็นรากฐานที่สามารถใช้วางแผนการพัฒนาประเทศสู่ระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่แนวพุทธได้

ชูเมกเกอร์ ยังได้ชี้ให้เห็นถึงจุดเน้นที่แตกต่างกันระหว่างเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่กับพุทธเศรษฐศาสตร์ในเรื่องบรรทัดฐานของการดำเนินชีวิต โดยที่นักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักเน้นตัวเลขปริมาณการบริโภคว่าเป็นตัวชี้วัดที่สำคัญของความกินดีอยู่ดีของคนในสังคม ยิ่งบริโภคมากก็ยิ่งแสดงถึงความกินอยู่ที่บริบูรณ์มาก ในขณะที่พุทธเศรษฐศาสตร์นั้น เน้นการได้มาซึ่งการมีชีวิตที่บริบูรณ์จากการใช้ปัจจัยเพื่อการบริโภคในการดำรงชีวิตให้น้อยที่สุด

ในแวดวงวิชาการด้านเศรษฐศาสตร์ แก่นความคิดของชูเมกเกอร์มักถูกอ้างถึงเสมอเมื่อมีการถกเถียงกันเกี่ยวกับปัญหาซึ่งระบบตลาดเสรีกระแสหลักไม่สามารถแก้ได้ เช่น ความยากจน การกระจุกตัวของรายได้และความเสื่อมทรามของสังคมและระบบนิเวศ นักเศรษฐศาสตร์และนักคิดจำนวนหนึ่งเชื่อว่าปัญหาเหล่านี้จะไม่มีวันหมดสิ้นดังที่เห็นในปัจจุบันหากชาวโลกหันมาทำตามแนวคิดของชูเมกเกอร์เสียตั้งแต่เมื่อ ๔๐ กว่าปีก่อน หนึ่งในจำนวนนั้นได้แก่ Joseph Pearce ซึ่งนำเอาแก่นความคิดของชูเมกเกอร์มาขยายไว้ในหนังสือชื่อ *Small is still beautiful* หนังสือขนาด ๒๕๐ หน้าซึ่งพิมพ์ออกมาเมื่อปี ๒๕๔๔ เล่มนี้มีข้อมูลเสริมเนื้อหาหนังสือของชูเมกเกอร์ นำเสนอโดยบุตรสาวของชูเมกเกอร์เองและแบ่งเป็น ๕ ภาคด้วยกัน

ภาคแรก พูดถึงสิ่งที่ต้องเสียไปเพื่อให้ได้มาซึ่งการขยายตัวทางเศรษฐกิจโดยเริ่มจากการทบทวนความหมายของคำว่าเศรษฐกิจเพราะมันได้กลายเป็นประเด็นที่มีความสำคัญสูงสุดของสังคมปัจจุบัน พจนานุกรมให้นิยามของเศรษฐกิจว่า “วิชาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและการบริโภคสินค้าและบริการ และการวิเคราะห์กิจกรรมทางการค้า”^{๑๐} นิยามนี้ให้ความสำคัญเฉพาะแก่สินค้าและบริการโดยไม่ให้ความสำคัญแก่คน แต่ชูเมกเกอร์กลับเห็นว่าคนต่างหากที่มีความสำคัญ ฉะนั้นเศรษฐกิจจึงต้องมีไว้เพื่อรับใช้คน ไม่ใช่มีไว้เพื่อตัวของมันเอง ในปัจจุบันการผลักดันให้เศรษฐกิจขยายตัวในอัตราสูงสุดอย่างต่อเนื่องประสบความสำเร็จอย่างงดงามเมื่อเทียบกับในยุคก่อน

^๙ E.F.Schumacher, *Small is Beautiful*, (London: Vintage, 1993), p.38.

^{๑๐} สมบูรณ์ ศุภศิลป์ แปล, *จิ๋วแต่แจ๋ว : เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ*, กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๘, หน้า ๒๕.

การปฏิวัติอุตสาหกรรมซึ่งนักเศรษฐศาสตร์คำนวณว่าในช่วงเวลาราว ๑,๐๐๐ ปีระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๖ ถึง ๑๖ เศรษฐกิจโลกขยายตัวโดยเฉลี่ยปีละ ๐.๑% เท่านั้น ในยุคปัจจุบันเศรษฐกิจโลกขยายตัวโดยเฉลี่ยปีละไม่ต่ำกว่า ๓% อย่างไรก็ตามการผลักดันให้เศรษฐกิจขยายตัวสูงจนดูจะลืมนำไปว่าเศรษฐกิจมีไว้เพื่อรับใช้คนก่อให้เกิดปัญหาตามมาสารพัด

ในเบื้องต้นจริงอยู่การขยายตัวทางเศรษฐกิจนำไปสู่ความมั่งคั่งและการบริโภคได้ในระดับสูง แต่ความมั่งคั่งและการบริโภคได้ตามใจชอบจนเข้าขั้นสุดโต่งนั้นมิได้นำความสุขมาให้สังคมมนุษย์ดังสมมุติฐานของวิชาเศรษฐศาสตร์ การวิจัยครั้งแล้วครั้งเล่าในสหรัฐอเมริกาในช่วงเวลา ๓๐ ปีที่ผ่านมายืนยันตรงกันว่า ชาวอเมริกันมิได้มีความสุขเพิ่มขึ้นทั้งที่มีความมั่งคั่งและการบริโภคสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง ตรงข้ามพวกเขากลับมีความรู้สึกว่ามีสุขน้อยลงเนื่องจากความเสื่อมทรามของสังคมและสิ่งแวดล้อม เช่น การหย่าร้าง ยาเสพติด ความเครียด ความเหงาเหงาเศร้าซึมและมลพิษต่าง ๆ การศึกษาเหล่านั้นนำไปสู่การถกเถียงกันอย่างเข้มข้นจนถึงขั้นขุดเอาการวัดค่าของสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมาพิจารณาซึ่งก็มักพบว่ามันเป็นหนึ่งในตัวสร้างปัญหาเบื้องต้นตามที่ซูเมกเกอร์ได้เสนอไว้

วิชาเศรษฐศาสตร์วัดค่าของสิ่งต่าง ๆ ตามราคาในตลาดโดยไม่คำนึงว่า สิ่งเหล่านั้นมีค่าหรือโทษมหันต์ในตัวของมันเองในปัจจุบันและในวันข้างหน้าอย่างไรหรือไม่ ตัวอย่างที่เห็นง่าย ๆ ได้แก่อากาศรอบตัวเราซึ่งมีค่าต่อชีวิตสูงยิ่งแต่ไม่มีการซื้อขายกันในตลาด มันจึงไม่มีราคาและไม่ถูกนำมาเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจ การไม่ตีราคาให้อากาศเพราะคิดว่ามันมีอยู่อย่างไม่จำกัดนี้ นำไปสู่การใช้อากาศแบบไม่ระวังจนสร้างปัญหาหนักหนาสาหัสในรูปของการมีมลพิษอยู่ทั่วไปในปัจจุบัน มลพิษในอากาศเป็นส่วนหนึ่งของความเสื่อมทรามของระบบนิเวศซึ่งมีผลกระทบทางลบร้ายแรงต่อชีวิตมนุษย์ การคิดว่าอากาศมีอยู่อย่างไม่จำกัดนี้เป็นส่วนหนึ่งของสมมุติฐานที่ว่าโลกนี้มีทรัพยากรมากมายจนไม่จำกัดซึ่งเป็นสมมุติฐานที่ผิด

เป็นที่ประจักษ์อย่างแจ่มชัดด้วยว่า มีกิจกรรมจำนวนมากที่มีค่าแต่ไม่มีราคาในตลาด มันจึงไม่เคยถูกวัดเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจ เช่น งานของแม่บ้านซึ่งมีความสำคัญยิ่งต่อครอบครัว ไม่ว่าจะ เป็นในรูปของการทำอาหารที่ถูกหลักโภชนาการหรือการดูแลเด็กและคนชราซึ่งล้วนมีค่าสูงยิ่งทั้งในด้านร่างกายและจิตใจของสมาชิกในครอบครัว สิ่งเหล่านี้ไม่มีราคาในตลาดจึงไม่เคยถูกวัดเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจ แต่ถ้าแม่บ้านสองคนเกิดวิกลจริตโดยการแลกงานกันทำแล้วจ่ายค่าแรงให้กันและกัน ค่าแรงเหล่านั้นจะถูกนำมาคิดเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจทันทีทั้งที่ความอยู่ดีกินดีของทั้งสองครอบครัวมิได้เพิ่มขึ้น ตรงข้ามมันอาจลดลง

ร้ายยิ่งกว่าในกรณีของแม่บ้านได้แก่การวัดบทบาทของบุหรี่ยุติและผลกระทบของมัน เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่าบุหรี่ยุติทำกำไรและค่าแรงให้ธุรกิจและคนงานที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและจำหน่ายยาสูบและบุหรี่ยุติจำนวนมหาศาล ผลกำไรและค่าแรงงานเหล่านั้นถูกนับเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจ ในขณะที่เดียวกันแต่ละปีมีค่าใช้จ่ายจำนวนมากเพื่อการรักษาพยาบาลผู้ป่วยที่เป็นโรคมะเร็งและส่วนหนึ่งของการเจ็บป่วยด้วยโรคนั้นเกิดจากการสูบบุหรี่ สหรัฐอเมริกาเพียงประเทศเดียวใช้เงินเกินหนึ่งแสนล้านดอลลาร์เพื่อรักษาผู้ป่วยด้วยโรคมะเร็งในแต่ละปี ค่าใช้จ่ายซึ่งเกิดจากการสร้างโรงพยาบาล การซื้ออุปกรณ์และค่าจ้างบุคลากรคิดเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจและมีสัดส่วนเกือบ ๓% ของรายได้ประชาชาติ ผู้วิจัยแย้งว่าไม่น่าจะนำค่าใช้จ่ายเหล่านี้มาบวกให้กับการนับค่าของเศรษฐกิจ แต่ควรจะนำมาหักออกมากกว่าเพราะการเป็นมะเร็งไม่น่าจะเป็นความสุข หากเป็นความทุกข์ ในทำนอง

เดียวกันการนับการเพิ่มความทุกข์เป็นการขยายตัวทางเศรษฐกิจมีอีกมากมาย เช่น การเพิ่มอาชญากรรมนำไปสู่การเพิ่มกำลังตำรวจและคุก การแตกของเรือบรรทุกน้ำมันนำไปสู่การทำควมสะอาดสิ่งแวดล้อม

การผลักดันให้เศรษฐกิจขยายตัวอย่างต่อเนื่องนี้นำไปสู่ปัญหาต่าง ๆ มากมายที่เราเห็นอยู่ในปัจจุบัน เช่น การขาดแคลนน้ำ การพังทลายของดิน การสูญหายไปของสิ่งมีชีวิต มลพิษในอากาศและการเพิ่มขึ้นของอุณหภูมิบนผิวโลก ปัญหาเหล่านี้ล้วนมีพลังที่จะทำให้เกิดความหายนะต่อสังคมมนุษย์ทั้งสิ้น แต่ซูเมกเกอร์ไม่ได้ประณามการขยายตัวทางเศรษฐกิจทุกกรณีไป หากเสนอให้จำกัดมันให้อยู่ในระดับที่สนองความต้องการของร่างกายอย่างเพียงพอ หลังจากนั้นการแสวงหาความสุขไม่ควรยึดหลักการบริโภคให้มากขึ้นเพราะมันเป็นไปไม่ได้เนื่องจากความสุขที่แท้จริงเกิดจากความรูสึกภายในจิตใจ ไม่ใช่จากการบริโภคมากขึ้นจนเกินความจำเป็น

ภาค ๒ พูดถึงสภาพของดินและเทคโนโลยีที่เหมาะสม ในขณะที่นักคิดเช่นซูเมกเกอร์มองว่าดินคือทรัพยากรที่สำคัญที่สุดซึ่งมนุษยชาติควรปกป้องรักษาให้อยู่ในสภาพที่ดีเพราะมันเป็นส่วนสำคัญยิ่งของชีวิต มีผู้คิดว่าอีกไม่ช้านมนุษย์จะไม่จำเป็นต้องพึ่งดินเพื่อการเกษตรอีกต่อไปเพราะนักวิทยาศาสตร์จะสามารถผลิตอาหารได้จากสารเคมี ในระหว่างสองขั้วนี้มีอีกแนวคิดหนึ่งซึ่งเป็นฐานของการผลิตอาหารผ่านการทำเกษตรกรรมในปัจจุบัน นั่นคือ การใช้ดินแบบเข้มข้นผ่านการทำอุตสาหกรรมเกษตรขนาดใหญ่ที่ใช้ทั้งเครื่องจักรและสารเคมีเพื่อผลิตอาหารให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ แนวคิดนี้เป็นฐานของนโยบายเกษตรในสหภาพยุโรปซึ่งแต่ละปีใช้เงินภาษีจำนวนมหาศาลเพื่อสนับสนุนอุตสาหกรรมเกษตร^{๑๑}

นโยบายนี้มีผลพวงหลายอย่างนอกจากจะผลิตอาหารบางชนิดมากเกินไปจนต้องโยนทิ้งในเบื้องต้นการเกษตรแบบนี้ทำลายสภาพแวดล้อมและสภาพของดิน ทั้งนี้เพราะผู้ผลิตขนาดใหญ่มุ่งตัดต้นไม้และถมสระน้ำธรรมชาติเพื่อรวมที่ดินให้เป็นผืนใหญ่ ๆ ซึ่งสะดวกแก่การใช้เครื่องจักร นอกจากนี้ยังมีการมุ่งใช้สารเคมีแบบเข้มข้นจนเป็นอันตรายต่อสิ่งแวดล้อม รวมทั้งปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืชและยาฆ่าวัชพืช การทำอุตสาหกรรมเกษตรมีผลทำให้ผู้ทำเกษตรกรรมแบบครอบครัวอยู่ไม่ได้ยังผลให้ครอบครัวเกษตรล่มสลายและย้ายไปหางานทำในเมือง สภาพเช่นนี้มีเกิดขึ้นทั่วไปรวมทั้งในอเมริกาด้วย แต่ความแออัดในเมืองขนาดใหญ่ก็มีสิ่งที่คุณส่วนมากปรารถนา ฉะนั้นสภาพสังคมแตกสลายจึงเกิดขึ้นในเมืองด้วยพร้อมกับผลักดันให้ผู้คนดิ้นรนที่จะออกไปอยู่นอกเมือง แต่บางคนเท่านั้นที่ทำได้เพราะคนส่วนใหญ่ไม่มีรายได้สูงพอ ผลสุดท้ายคนส่วนใหญ่ก็ไร้ความสุข

ซูเมกเกอร์เสนอให้รื้อฟื้นสภาพของผืนดินและการเกษตรแบบครอบครัวให้กลับมาใหม่ แต่ข้อเสนอไม่มีผล ตรงข้ามความคิดที่จะผลิตอาหารผ่านการใช้วิชาวิทยาศาสตร์นับวันจะยิ่งเข้มข้นจนในขณะนี้การเกษตรมีสภาพไม่ต่างกับการทำสงครามด้วยอาวุธเคมีและอาวุธชีวภาพ จริงอยู่การใช้สารเคมีทำให้ได้ผลิตผลเกษตรเพิ่มขึ้น แต่ในขณะเดียวกันสารเคมีก็แฝงปัญหาไว้สารพัดทั้งในรูปของผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและในรูปของความเจ็บป่วย การฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมให้กลับสู่สภาพเดิมและการรักษาพยาบาลล้วนต้องใช้เงินจำนวนมากทั้งสิ้น นอกจากนี้การใช้สารเคมีจำพวกปฏิชีวนะเพื่อ

^{๑๑} สมบูรณ์ ศุภศิลป์ แปล, **จีวแต่แจ้ว : เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ**, หน้า ๓๒๓.

กระตุ้นให้สัตว์โตเร็วและรักษาโรคในสัตว์ยังทำให้เชื้อโรคหลายอย่างดื้อยาซึ่งสร้างปัญหาในด้านการรักษาพยาบาลคนที่ป่วยด้วยโรคเหล่านั้น

ทางด้านชีวภาพ ตอนนี้มีแนวโน้มความเคลื่อนไหวในการตัดแต่งพันธุกรรมอย่างเข้มข้น ผลกระทบต่อมนุษย์และสิ่งแวดล้อมของพืชที่ได้จากการตัดแต่งพันธุกรรมจะเป็นอย่างไรยังไม่มีใครรู้อย่างแท้จริง ที่แน่นอนก็คือ เมื่อพืชจำพวกนี้ทนทานต่อสารเคมีที่เกษตรกรใช้ฆ่าวัชพืชและแมลงต่างๆ พวกเขายังใช้สารเคมีเพิ่มขึ้น การกระทำเช่นนั้นนำไปสู่การสูญเสียสมดุลของธรรมชาติพร้อมทั้งมีสารเคมีตกค้างมากขึ้นในสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นอันตรายต่อสัตว์และสุขภาพของมนุษย์ การศึกษานักในทุ่งไร่นาของสหราชอาณาจักรระหว่างปี ๒๕๑๕ - ๒๕๓๙ พบว่าประชากรนกลดลงระหว่าง ๓๓ - ๖๒% การศึกษาในสหรัฐอเมริกาพบว่าประชากรนกในไร่นาที่ใช้หลักเกษตรอินทรีย์มีราว ๖ - ๘ เท่าของในไร่นาที่ใช้สารเคมี แต่ผู้คัดค้านการตัดแต่งพันธุกรรมจะไม่มีทางชนะเพราะผู้ถือหางทางด้านให้นำพืชและสัตว์ที่ถูกตัดแต่งพันธุกรรมมาใช้ได้แก่บริษัทขนาดใหญ่ซึ่งยึดการแสวงหากำไรเป็นที่ตั้ง นอกจากจะสนับสนุนนักวิทยาศาสตร์เพื่อทำการวิจัยในด้านนี้แล้ว บริษัทต่าง ๆ ยังพยายามแสวงหาพันธมิตรด้วยการสนับสนุนนักการเมืองและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่อีกด้วย

อย่างไรก็ตามชาวอังกฤษและชาวยุโรปส่วนใหญ่เริ่มเคลื่อนไหวเพื่อต่อต้านการผลิตอาหารด้วยการตัดแต่งพันธุกรรมพืชและสัตว์อย่างกว้างขวางขึ้น ฉะนั้นบริษัทขายอาหารสดขนาดใหญ่จึงเริ่มเอาใจลูกค้าด้วยการแสวงหาส่วนประกอบอาหารที่ผลิตด้วยกรรมวิธีของเกษตรอินทรีย์มากขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อ ๓๐ - ๔๐ ปีที่ผ่านมามีร้านค้าอาหารสดไม่กี่แห่งที่มีอาหารจำพวกผลิตโดยกรรมวิธีที่ปลอดสารเคมี แต่เมื่อมาถึงปี ๒๕๔๓ สหราชอาณาจักรมีร้านที่ขายอาหารสดจากเกษตรอินทรีย์ราว ๒๖,๐๐๐ แห่ง การเคลื่อนไหวในทำนองเดียวกันเกิดขึ้นในส่วนอื่นของยุโรปด้วยโดยเฉพาะในแถบสแกนดิเนเวีย จริงอยู่การเคลื่อนไหวนี้ไม่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลอังกฤษและยังไม่แพร่กระจายอย่างกว้างขวางมากนักในสหรัฐอเมริกา แต่การเคลื่อนไหวไปสู่ความเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีสามารถยึดหัวหาดไว้ได้แล้วและนับวันจะแพร่ขยายต่อไปเรื่อย ๆ ฉะนั้นความเสื่อมโทรมของดินจนถึงขั้นเป็นอันตรายร้ายแรงอย่างทั่วถึงต่อมนุษยชาติอาจจะไม่เกิดขึ้น อย่างไรก็ตามการเคลื่อนไหวในแนวนี้จะต้องดำเนินต่อไปให้ถึงระดับรากหญ้าทั่วทั้งโลกเพราะการใช้สารเคมีและเทคโนโลยีตัดแต่งพันธุกรรมได้แพร่กระจายออกไปทั่วโลกแล้ว

สำหรับในด้านเทคโนโลยีที่เหมาะสม ชูเมกเกอร์ได้แรงจูงใจจาก มหาตมะ คานธี ผู้เสนอการใช้เทคโนโลยีง่าย ๆ ที่เอื้อให้คนจำนวนมากมีงานทำ อย่างไรก็ตามหลักการพัฒนาที่สนับสนุนโดยประเทศร่ำรวยวางอยู่บนฐานของการใช้เทคโนโลยีที่ทั้งก้าวหน้าและราคาแพงที่สุด เนื่องจากประเทศยากจนไม่มีทุนพอที่จะซื้อหาเทคโนโลยีเช่นนั้นได้ พวกเขาจึงถูกผลักดันให้กู้หนี้ยืมสิน เพียงไม่นานหนี้ยืมสินก็พอกพูนขึ้นจนเกินความสามารถในการผ่อนชำระของประเทศยากจน เมื่อธนาคารโลกและกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (ไอเอ็มเอฟ) ให้กู้เงินเพิ่มขึ้นเพื่อใช้ชำระหนี้เก่า พวกเขาก็บังคับให้ประเทศยากจนลดการใช้จ่ายในด้านบริการสังคม เช่น การศึกษาและการสาธารณสุข นอกจากนั้นประเทศยากจนจะต้องหารายได้จากการขายทรัพยากร เช่น ป่าไม้และแร่ธาตุอีกด้วย กิจกรรมเหล่านี้มักมีผลกระทบร้ายแรงต่อสิ่งแวดล้อม ยิ่งไปกว่านั้นการใช้เทคโนโลยีขนาดใหญ่ที่ประหยัดแรงงานในไร่นาทำให้ชาวไร่ชาวนาพากันตกงานและต้องอพยพไปหางานทำตามในเมือง

กระบวนการนี้สร้างปัญหาสังคมตามมา ไม่ว่าจะเป็นความล่มสลายของครอบครัว การสูญหายไปของวัฒนธรรมท้องถิ่น หรือความเสื่อมโทรมของแหล่งที่อยู่อาศัยในชุมชนเมือง

ซูเมกเกอร์เสนอให้แก้ปัญหาเหล่านี้ด้วยการเน้นการพัฒนาชุมชนในชนบทที่ประกอบด้วยหลัก ๔ ข้อคือ (๑) สร้างโรงงานในชนบทที่มีแรงงานในท้องถิ่นอยู่แล้ว (๒) โรงงานควรมีขนาดเล็ก มีจำนวนมากและอยู่กระจัดกระจายไปตามชุมชน (๓) เทคโนโลยีที่ใช้ควรเป็นแบบง่าย ๆ และไม่สลับซับซ้อน และ (๔) สิ่งที่เกิดควรเป็นเพื่อใช้ในชุมชนและใช้วัตถุดิบจากชุมชน หลัก ๔ ข้อนี้อยู่ในแนวคำสอนของมหาตมะ คานธี ซึ่งเน้นหนักแน่นหนาว่าเทคโนโลยีจะต้องมีจิตวิญญาณ นั่นคือ สถานที่ทำงานและเทคโนโลยีจะต้องมีขนาดเล็กเช่นเดียวกับขนาดของมนุษย์เอง

ในด้านของพลังงาน เทคโนโลยีดังกล่าวมักใช้พลังงานจำพวกหมุนเวียน เช่น พลังงานจากลมและจากกระแสน้ำขนาดเล็กซึ่งเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม ในประเทศยากจน เช่น เนปาล การใช้พลังงานน้ำขนาดเล็กมีมานานแล้วและในขณะนี้ก็ยังมียูนิทถึงราว ๒๕,๐๐๐ แห่ง โดยเฉพาะประเทศยากจนเท่านั้นที่ได้ประโยชน์จากพลังงานหมุนเวียน ประเทศร่ำรวยก็เช่นกัน อาทิ เมื่อเทียบกับพลังงานจากถ่านหิน กังหันลมขนาดใหญ่ในอังกฤษหนึ่งตัวจะลดก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ได้ ๓,๐๐๐ ตัน ซัลเฟอร์ไดออกไซด์ ๓๙ ตัน และไนโตรเจนไดออกไซด์ ๓ ตัน นอกจากนั้นมันยังไม่มีซีไออีกด้วย โดยสรุป ในความเห็นของซูเมกเกอร์ การพัฒนาจะต้องเป็นการแสวงหาความสมดุลระหว่างสังคมชนบทและสังคมเมือง หัวใจของการพัฒนาแบบนี้มีการเกษตรและอุตสาหกรรมจำพวกแปรรูปผลผลิตทางเกษตรขนาดเล็กเป็นหลัก

ภาค ๓ เป็นเรื่องเกี่ยวกับขนาดของสิ่งต่าง ๆ เริ่มด้วยการพูดถึงแนวโน้มสู่ความนิยมการเมืองค์กรขนาดใหญ่มาเป็นเวลาเกือบ ๒๐๐ ปีแล้ว ความนิยมนี้มีฐานอยู่บนด้านเศรษฐกิจของขนาด นั่นคือ การมีขนาดใหญ่จะลดต้นทุนได้เสมอ ฉะนั้นทั้งในระบบตลาดเสรีและระบบคอมมิวนิสต์ ธุรกิจต่างแสวงหาความมีขนาดใหญ่ ในอเมริกาและยุโรปซึ่งใช้ระบบตลาดเสรี บริษัทห้างร้านต่างพยายามเพิ่มขนาดของตนด้วยกลวิธีต่าง ๆ เช่น การรวมตัวกันและการซบบริษัทอื่นจนก่อให้เกิดบริษัทขนาดใหญ่ซึ่งมีคนงานใกล้ล้านคน ในสหภาพโซเวียตซึ่งใช้ระบบคอมมิวนิสต์ รัฐบาลใช้รัฐวิสาหกิจขนาดใหญ่เพื่อผลิตสิ่งต่าง ๆ ตามที่รัฐต้องการ นักการเมืองท้องถิ่นมักแข่งกันเพื่อเป็นผู้ที่มีโครงการขนาดใหญ่ที่สุด ซูเมกเกอร์เห็นว่าการเคลื่อนไหวสู่ความมีขนาดใหญ่นี้มีผลกระทบต่อความรู้สึกของคนซึ่งมีขนาดเล็กและมักขาดความเชื่อมั่นในสิ่งแวดล้อมที่ตนเป็นเสมือนฟันเฟืองของเครื่องจักรเท่านั้น เขาจึงเสนอให้องค์กรและบริษัทขนาดใหญ่แยกกิจการออกเป็นหน่วยเล็ก ๆ ที่คนมีความรู้สึกว่าเขาไม่ถูกกลืนหายไป แต่ข้อเสนออันนี้ถูกต่อต้านจากฝ่ายที่มีความเชื่อมั่นในข้อดีของการมีขนาดใหญ่^{๑๒}

อย่างไรก็ตามท่ามกลางความเคลื่อนไหวสู่ขนาดใหญ่นี้ ธุรกิจขนาดเล็กก็เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ข้อมูลบ่งว่าเมื่อปี ๒๕๔๐ สหราชอาณาจักรมีธุรกิจอยู่ในทะเบียน ๓.๗ ล้านแห่งและเพียง ๗ พันแห่งเท่านั้นเป็นขนาดใหญ่ซึ่งมีคนงานอย่างน้อย ๒๕๐ คน นอกจากนั้นในแต่ละวันจะมีธุรกิจเกิดขึ้นใหม่ราว ๑,๐๐๐ แห่งและเกือบทั้งหมดเป็นธุรกิจขนาดเล็ก ข้อมูลนี้ชี้ว่ามนุษย์เราใฝ่ฝันที่จะเป็นตัวของตัวเองและต้องการทำกิจการขนาดเล็กที่ตนเองสามารถควบคุมได้ทั้งที่การทำธุรกิจขนาด

^{๑๒} สมบูรณ์ ศุภศิลป์ แปล, **จีวแต่แจ้ว : เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ**, หน้า ๒๔๓.

เล็กไม่ง่ายเลยเนื่องจากรัฐบาลมีกฎเกณฑ์หุ้มหิมสารพัดที่ธุรกิจขนาดเล็กต้องใช้ทั้งเวลาและทรัพยากรจำนวนมากเพื่อปฏิบัติตาม นอกจากนี้ธุรกิจขนาดเล็กยังต้องแข่งขันกับบริษัทขนาดใหญ่ซึ่งใช้ทั้งทรัพยากรและเล่ห์กลต่าง ๆ ที่ส่อไปในทางขาดจริยธรรมและผิดกฎหมายในการแข่งขันอีกด้วย

การผลิตและจำหน่ายเบียร์ นำเสนอเป็นตัวอย่าง ในปี ๒๕๑๓ เมื่อซูเมกเกอร์พิมพ์หนังสือเรื่อง *Small Is Beautiful* อุตสาหกรรมผลิตเบียร์ในสหราชอาณาจักรกำลังอยู่ในยุคปลายของการรวมตัวกันเป็นบริษัทขนาดใหญ่ และอีกเพียง ๓ ปีต่อมากว่า ๙๐% ของอุตสาหกรรมผลิตเบียร์ก็ตกอยู่ในความควบคุมของบริษัทขนาดใหญ่เพียง ๗ บริษัทเท่านั้น แต่ก่อนที่ธุรกิจผลิตเบียร์ขนาดเล็กจะสูญพันธุ์ไป เกิดความเคลื่อนไหวขึ้นในหมู่ผู้ผลิตขนาดเล็กและนักดื่มเบียร์ที่ไม่ต้องการดื่มเบียร์ด้อยคุณภาพซึ่งผลิตจากโรงงานขนาดใหญ่ ฉะนั้นเพียงเวลาไม่นานโรงงานผลิตเบียร์ขนาดเล็กก็เริ่มผุดขึ้นปานดอกเห็ดเพื่อผลิตเบียร์ชนิดที่มีความนิยมในแต่ละท้องถิ่น มีธุรกิจผลิตเบียร์ขนาดเล็กที่เกิดขึ้นใหม่กว่า ๓๐๐ แห่งทำให้บริษัทขนาดเล็กเพิ่มขึ้นเป็นกว่า ๔๐๐ แห่ง

แม้จะเป็นที่นิยมของนักดื่ม แต่การทำธุรกิจผลิตเบียร์ขนาดเล็กต้องประสบกับอุปสรรคหลากหลายโดยเฉพาะจากคู่แข่งที่มีขนาดใหญ่ซึ่งบางครั้งก็ใช้กลยุทธ์ที่หมิ่นเหม่ต่อกฎหมายและหลักจริยธรรม เช่น การเสนอให้เงินกู้ดอกเบี้ยต่ำแก่เจ้าของร้านขายเบียร์ที่มีปัญหาทางการเงินหากพวกเขาจะไม่ยอมขายเบียร์ท้องถิ่นของบริษัทขนาดเล็ก ในขณะที่เดียวกันสมาคมผู้ผลิตเบียร์ซึ่งเป็นผู้ดูแลผลประโยชน์ของบริษัทขนาดใหญ่ก็ไม่ยอมรับบริษัทขนาดเล็กเป็นสมาชิก บริษัทขนาดเล็กจึงต้องตั้งสมาคมขึ้นใหม่เพื่อกดดันให้รัฐบาลดูแลการแข่งขันให้เป็นธรรม หลังจากรัฐบาลขู่ว่าจะออกกฎหมายห้ามการกีดกันเบียร์ของบริษัทขนาดเล็ก บริษัทใหญ่ ๆ จึงยอมให้ร้านที่ตนให้ยืมเงินขายเบียร์ของบริษัทขนาดเล็กได้บ้าง แต่ก็ยังไม่วายจะพยายามทำลายบริษัทขนาดเล็กด้วยการตัดราคาเบียร์ของตนลงให้ต่ำกว่าต้นทุน หรือไม่ก็เสนอซื้อ หรือซบบริษัทขนาดเล็กเสียเลย ฉะนั้นบางท้องถิ่นจึงแทบไม่มีบริษัทขนาดเล็กเหลืออยู่

ความเคลื่อนไหวไปสู่การผลิตเบียร์ท้องถิ่นด้วยบริษัทขนาดเล็กนี้มิได้มีเกิดขึ้นเฉพาะในเกาะอังกฤษเท่านั้น หากกำลังเกิดขึ้นทั่วโลก รวมทั้งในสหรัฐอเมริกา แคนาดา เยอรมนี ฝรั่งเศส เบลเยียม อังการี ออสเตรเลีย นิวซีแลนด์ จีนและไนจีเรีย ผู้วิจัยมองว่าความสำเร็จอย่างกว้างขวางของผู้ผลิตเบียร์ขนาดเล็กทั้งที่มีอุปสรรคมากมายแสดงให้เห็นถึงความสามารถในการผลิตสินค้าคุณภาพสูงของกิจการขนาดเล็กซึ่งเป็นกิจการที่คนส่วนใหญ่ต้องการทำ

เรื่องการเคลื่อนไหวไปสู่ความนิยมการมีขนาดใหญ่มิได้มีเฉพาะในด้านเศรษฐกิจเท่านั้น หากยังเกิดขึ้นกับทางด้านการเมืองด้วย ผู้ที่สนับสนุนการมีขนาดใหญ่มักอ้างว่าการมีขนาดใหญ่เป็นปัจจัยที่จะช่วยทำให้เกิดความมั่นคง แต่ผู้วิจัยนำตัวอย่างมาเสนอจำนวนมากเพื่อแย้งข้ออ้างดังกล่าว เช่น ตามประวัติศาสตร์ฝรั่งเศสอาจควรววมเบลเยียมและเยอรมนีอาจควรววมเดนมาร์กเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของตน จริงอยู่ทั้งฝรั่งเศสและเยอรมนีสามารถพัฒนาจนเกิดความก้าวหน้าได้ แต่เบลเยียมและเดนมาร์กก็มีได้น้อยหน้ากว่าสองประเทศที่ใหญ่กว่าหลายเท่าเหล่านั้น ตรงข้ามหากเบลเยียมและเดนมาร์กถูกควรววมเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของประเทศใหญ่ ชาวเบลเยียมและชาวเดนมาร์กคงจะสูญเสียอัตลักษณ์ของตนไปแล้ว ในทำนองเดียวกันสวีเดนและออสเตรียมีขนาดเล็กกว่าฝรั่งเศสและเยอรมนี แต่ก็มี ความก้าวหน้าไม่น้อยกว่าประเทศทั้งสอง

ความเชื่อในขนาดใหญ่นำไปสู่การควมรวมประชาชนกลุ่มต่าง ๆ ขึ้นเป็นประเทศขนาดใหญ่ แต่ประเทศเหล่านี้ได้อยู่ได้ชั่วระยะหนึ่งเท่านั้นแลมยังไม่ก้าวหน้ากว่าประเทศที่กล่าวถึงอีกด้วย ตัวอย่างที่เห็นได้ง่าย ๆ ในยุโรปคืออดีตสหภาพโซเวียตและยูโกสลาเวียซึ่งได้แตกสลายกลายเป็นหลายประเทศที่มีปัญหาสารพัด นอกจากนี้ชาวยุโรปได้นำแนวคิดการรวมตัวกันเป็นประเทศขนาดใหญ่นี้ไปใช้กับเมืองขึ้นในแอฟริกา ตอนนี้เป็นที่ประจักษ์แล้วว่านอกจากจะพัฒนาไม่ได้แล้ว ประเทศในแอฟริกาประสบปัญหาหนักหนาสาหัสถึงขนาดบางประเทศล่มสลายและไม่มีสภาพเป็นรัฐเหลืออยู่ เช่น โชมเลีย

จากตัวอย่างเหล่านี้จึงมีคำถามว่า จะทำอย่างไรในด้านการเมือง ชูเมกเกอร์เสนอทางแก้ไขด้วยเรื่องการปกครองตามหลักประชาธิปไตยของสมัยกรีกโบราณซึ่งเป็นไปตามอุดมการณ์ที่อาริสโตเติลคิดไว้ นั่นคือ การกระจายอำนาจไปสู่ท้องถิ่นซึ่งปกครองตนเองด้วยรัฐบาลขนาดเล็กที่ประชาชนสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมโดยตรงได้ ในปัจจุบันนี้สวีเดนและแลนด์เป็นประเทศหนึ่งซึ่งยึดหลักของการเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมโดยตรง ฉะนั้นตามรัฐธรรมนูญของเขา ประชาชนจำนวน ๑ แสนคนสามารถเข้าชื่อกันเรียกร้องให้มีการลงประชามติเพื่อปรับเปลี่ยนรัฐธรรมนูญได้ หรือประชาชนเพียง ๕ หมื่นคนอาจเสนอให้รัฐสภาพิจารณามาตรการอะไรก็ได้

ทั้งที่มีตัวอย่างให้เห็นเช่นนี้ ประเทศต่าง ๆ ในยุโรปยังมีความเคลื่อนไหวเพื่อรวมตัวกันให้ใหญ่ขึ้นเรื่อย ๆ ผู้วิจัยมองว่าความเคลื่อนไหวของประเทศในยุโรปไม่ใช่เป็นสิ่งที่มีความหมายไป เขายกตัวอย่างเรื่องการเปิดเผยข้อมูลเกี่ยวกับการทำงานซึ่งคณะกรรมการของสหภาพยุโรปไม่จำเป็นต้องเปิดเผยต่อสาธารณชน ความสามารถในการเก็บข้อมูลไว้เป็นความลับได้นี้มีความล่อแหลมมาก และก็เป็นที่จริงดังที่เขาคาดเมื่อคณะกรรมการทั้งคณะต้องลาออกเมื่อปี ๒๕๔๓ เพราะปัญหาเรื่องความไม่โปร่งใสในการใช้เงิน การรวมตัวกันในยุโรปได้นำไปสู่การสูญเสียอิสระในการตัดสินใจในด้านต่าง ๆ ของท้องถิ่นมากขึ้นเรื่อย ๆ แม้กระทั่งสิ่งเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น การปลูกองุ่นพันธุ์ท้องถิ่นและการสวมเสื้อผ้าสีเข้มของพนักงานในร้านอาหารก็ถูกห้าม ผู้วิจัยจึงมองว่านั่นไม่ใช่ประชาธิปไตยตามอุดมการณ์ หากเป็นเผด็จการในคราบของประชาธิปไตยซึ่งรังแต่จะทำให้ประชาชนหมดความสุข

ภาค ๔ พูดถึงเศรษฐกิจและจิตวิญญาณเริ่มด้วยการอ้างถึงต้นทุนของการค้าเสรีซึ่งในปัจจุบันนี้ถือว่าเป็นทั้งแนวคิดกระแสหลักและหัวใจขับเคลื่อนเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุด จนไม่มีใครสามารถโต้แย้งได้ การค้าเสรีเป็นปัจจัยทำให้เศรษฐกิจขยายตัวอย่างรวดเร็วและเปิดโอกาสให้ชาวโลกบริโภคได้มากขึ้น ใคร ๆ ก็อยากเป็นเช่นชาวอเมริกันซึ่งเมื่อปีที่ชูเมกเกอร์พิมพ์หนังสือเรื่อง *Small Is Beautiful* (๒๕๑๖) มีจำนวนเป็นสัดส่วน ๕.๖% ของประชากรโลกและบริโภคทรัพยากรราว ๔๐% ของปริมาณที่ชาวโลกบริโภคอยู่ในขณะนั้น ในช่วงเวลากว่า ๓๐ ปีที่ผ่านมาชาวโลกบริโภคเพิ่มขึ้นในอัตราสูงกว่าชาวอเมริกัน แต่ดูจะไม่มีใครเคยคิดเลยว่าถ้าชาวโลกจะบริโภคเช่นชาวอเมริกันจริง ๆ ทรัพยากรจะมาจากไหนเพราะตามที่ผู้วิจัยคำนวณไว้ การจะทำเช่นนั้นได้ต้องใช้ทรัพยากรอย่างน้อย ๖ เท่าของที่ชาวโลกใช้อยู่ในปัจจุบัน แต่โลกไม่มี ฉะนั้นในขณะนี้จึงมีการแย่งชิงทรัพยากรกันอย่างเข้มข้น^{๑๓}

^{๑๓} สมบูรณ์ ศุภศิลป์ แปล, *จิวแต่แจ้ว : เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ*, หน้า ๑๑๖.

ผู้เชี่ยวชาญมีความเห็นต่างกันเกี่ยวกับผลของการแย่งชิงทรัพยากรจะออกมาในรูปแบบกลุ่มหนึ่งเชื่อว่าโลกยังมีทรัพยากรอีกมากมายและรอเพียงวันที่มันจะถูกค้นพบเท่านั้น กลุ่มนี้เชื่อด้วยว่าเทคโนโลยีมีอำนาจสูงพอที่จะแก้ปัญหาในอนาคตได้ หรือไม่ก็จะมีอะไรสักอย่างเกิดขึ้นในวันข้างหน้าซึ่งจะสามารถแก้ปัญหาความขาดแคลนได้ อีกกลุ่มหนึ่งเป็นนักเศรษฐศาสตร์ที่เชื่อว่ากลไกตลาดมีอำนาจสูงพอที่จะแก้ปัญหาได้ นั่นคือ เมื่อทรัพยากรชนิดหนึ่งขาดแคลน ราคาของมันก็จะพุ่งสูงขึ้นซึ่งจะกระตุ้นให้เกิดการค้นหาส่วนที่ยังมีหลงเหลืออยู่ พร้อมกันนั้นการพัฒนาสิ่งอื่นขึ้นมาทดแทนก็จะเกิดขึ้นด้วย กลุ่มนี้มีความเชื่อคล้ายกลุ่มแรกซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าเป็นไปไม่ได้ ไม่ว่าทฤษฎีที่นักเศรษฐศาสตร์สร้างขึ้นจะสรุปว่าอย่างไร ทั้งนี้เพราะทฤษฎีที่นักเศรษฐศาสตร์กลุ่มนี้ใช้ไม่รวมปัจจัยของเวลาและความไม่แน่นอนเข้าไปด้วย เมื่อสองปัจจัยนี้ถูกนำมาคิด ทฤษฎีของพวกเขาจะพังลงทันที

สำหรับในระดับปฏิบัติ สิ่งที่น่าประหลาดใจเห็นอย่างเด่นชัดในขณะนี้คือ การค้าเสรีมีผลทำให้สินค้าราคาถูกลงเพราะบริษัทข้ามชาติย้ายฐานไปผลิตสินค้าในประเทศที่มีค่าแรงต่ำ การที่สินค้ามีราคาถูกกระตุ้นให้เกิดการบริโภคอย่างเมามัมนพร้อม ๆ กับการก่อกำแพงสินค้าแบบท่วมท้นโดยทั่วไป ในขณะที่บริษัทข้ามชาติและคนกลุ่มหนึ่งซึ่งเป็นเจ้าของสินทรัพย์ในประเทศที่มีค่าแรงต่ำร่ำรวยขึ้น ความยากจนข้นแค้นแสนสาหัสยังกระจายอยู่ทั่วไปในโลก นอกจากนั้นยังมีปัญหาที่ผุดขึ้นมาอย่างต่อเนื่องอีกด้วย

ผู้วิจัยนำแนวคิดของซูเมกเกอร์มาเสนอสำหรับแก้ปัญหา ซูเมกเกอร์เห็นว่าปัญหาหลักของนักเศรษฐศาสตร์ได้แก่การสร้างทฤษฎีที่อิงวิชาคณิตศาสตร์ขึ้นมาซึ่งต้องใช้สมมติฐานที่ว่า คนเป็นกลไกไม่ต่างกับเครื่องจักร หรือไม่คนก็มีจุดมุ่งหมายในชีวิตเพียงอย่างเดียว นั่นคือ การแสวงหาวัตถุ เมื่อมีวัตถุสนองความต้องการแล้ว คนก็มีความสุข ทฤษฎีเช่นนี้นำไปสู่แนวนโยบายที่ต้องการให้ทุกคนร่ำรวยแม้ความร่ำรวยนั้นจะได้มาด้วยการขาดจริยธรรมก็ไม่ใช่ไร การละทิ้งจริยธรรมเพื่อสร้างความร่ำรวยนี้ได้รับการสนับสนุนโดย จอห์น เมย์นาร์ด เคนส์ นักเศรษฐศาสตร์ซึ่งทรงอำนาจทางแนวคิดที่สุดในช่วง ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา คำพูดของเคนส์ที่ผู้วิจัยนำมาอ้างอิงแปลได้ดังนี้ *“ในช่วงเวลาร้อยปีต่อไปเป็นอย่างน้อย เราจะต้องสร้างทำเสมือนว่าความดีคือความชั่วและความชั่วคือความดี เพราะความชั่วมีประโยชน์แต่ความดีไม่มีประโยชน์ไม่”* ตามแนวคิดนี้ หลังจากทุกคนร่ำรวยพอแล้วเขาจะมีความสุขและเป็นคนดีเอง

นโยบายในแนวนี้นี้มีปัญหามากนอกเหนือจากเรื่องของจริยธรรมและเรื่องของสมมติฐานที่ว่าความร่ำรวยนำไปสู่ความสุข นั่นคือ ณ จุดไหนมนุษย์จึงจะรู้สึกว่าเขารวยหรือมีความสุขเพียงพอแล้วและจะเริ่มเป็นคนดี ในวิชาเศรษฐศาสตร์กระแสหลักซึ่งยึดการขยายตัวของเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่องเป็นสัจธรรมไม่มีคำว่า “เพียงพอ” หากมีแต่คำว่า “มากขึ้น” ฉะนั้นท่ามกลางสังคมที่มีแต่ความขาดแคลนซึ่งมีอยู่ทั่วไปในโลก จึงไม่มีสังคมไหนบอกว่ารวยพอแล้ว หรือรวยเกินไปแล้ว เพื่อแก้ปัญหาชนิดนี้ซูเมกเกอร์เสนอว่า ความเพียงพอจะต้องวางอยู่บนฐานของความต้องการของร่างกาย หรือความจำเป็น การแสวงหาเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่เกินความจำเป็นเกิดจากความต้องการสนองความอยากอันมีฐานอยู่บนความโลภซึ่งจะต้องถูกจำกัดเพราะโลกนี้ไม่มีทรัพยากรพอที่จะสนองความอยากของทุกคนได้ นอกจากนั้นกระบวนการแสวงหาอันไม่มีวันสิ้นสุดยังนำไปสู่การทำลายจิตวิญญาณของมนุษย์เองอีกด้วย ฉะนั้นวิชาเศรษฐศาสตร์จะช่วยแก้ปัญหาได้ก็ต่อเมื่อต้องยอมรับความจริงที่ว่าคนไม่ใช่

เครื่องจักร หากเป็นสิ่งที่มีความสำคัญ นันหมายความว่าเศรษฐศาสตร์จะต้องนำหลักปรัชญาเข้ามาพิจารณาซึ่งเท่ากับการยอมรับว่าวิชาเศรษฐศาสตร์จะต้องมีความสำคัญด้วย

วิชาเศรษฐศาสตร์จะมีความสำคัญได้ด้วยการยอมรับหลักปรัชญาซึ่งมองสิ่งต่าง ๆ ไม่เหมือนกับเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก อาทิเช่น เรื่องแรงงานซึ่งเป็นปัจจัยเบื้องต้นของการผลิตสินค้าและบริการ เศรษฐศาสตร์กระแสหลักมองว่าแรงงานเป็นต้นทุนที่นายจ้างจะต้องหาทางลดให้เหลือน้อยที่สุด หรือ ถ้าเป็นไปได้ก็แทนที่แรงงานทั้งหมดด้วยเครื่องจักร ส่วนแรงงานเองก็มองว่างานมิใช่สิ่งที่น่าพิสมัยอะไรนัก การมีรายได้โดยไม่ต้องทำงานคือสิ่งที่ดีที่สุด แต่ซูเมกเกอร์เสนอว่าปรัชญาของศาสนาคริสต์และศาสนาพุทธไม่มองเช่นนั้น หากมองแรงงานว่ามีความหมายในสามระดับด้วยกันคือ มันเปิดโอกาสให้คน (๑) พัฒนาและใช้สติปัญญาของตน (๒) ลดความเห็นแก่ตัว และ (๓) ผลิตสิ่งที่มีค่าสำหรับดำเนินชีวิต นอกจากนั้นศาสนาคริสต์ยังเสนอต่อไปอีกว่า งานคือทางนำไปสู่ความบริสุทธิ์ ผุดผ่องผ่านการให้ทานอีกด้วย ตามหลักปรัชญานี้ การมุ่งเน้นการผลิตสินค้าและบริการด้วยการใช้เทคโนโลยีที่จำกัดแรงงานจึงไม่ใช่สิ่งที่เหมาะสม เทคโนโลยีที่เหมาะสมสำหรับการคงไว้ซึ่งจิตวิญญาณของมนุษย์ได้แก่เครื่องมือที่เอื้อให้การทำหัตถกรรมสะดวกขึ้น ไม่ใช่เครื่องจักรอัตโนมัติที่มีมนุษย์เป็นเพียงฟันเฟืองเท่านั้น

เรื่องการบริโภคก็เช่นเดียวกัน เศรษฐศาสตร์กระแสหลักวัดมาตรฐานความเป็นอยู่ของคนด้วยระดับของการบริโภค คนที่บริโภคมากกว่าถือว่าเป็นผู้ที่มีมาตรฐานความเป็นอยู่สูงกว่าผู้ที่บริโภคน้อย ฉะนั้นทุกคนจะต้องบริโภคอย่างน้อยเท่ากับเพื่อนบ้านและถ้าหากเป็นไปได้ก็ให้พยายามบริโภคมากกว่านั้นเพื่อจะได้มีความรู้สึกว่ายู่ดีกินดีและมีความสำเร็จสูงกว่า คนจึงเป็นเครื่องบริโภคที่ไร้จิตวิญญาณและมีหน้าที่ทำให้เศรษฐกิจขยายตัว ปรัชญาของศาสนาพุทธและศาสนาคริสต์ไม่คิดเช่นนั้น หากคิดว่าการบริโภคควรเกิดขึ้นเพื่อสนองความต้องการของร่างกาย มิใช่เพื่อสนองความอยาก การแข่งขันกันแบบไม่มีวันสิ้นสุดจะไม่เปิดโอกาสให้คนประสบความสำเร็จซึ่งวิชาปรัชญาถือว่าเป็นจุดมุ่งหมายของชีวิต

อีกด้านหนึ่งได้แก่การมองและการกระทำต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เศรษฐศาสตร์กระแสหลักมองว่า มนุษย์จะต้องแสวงหาประโยชน์อย่างเต็มที่จากธรรมชาติโดยการนำเอาทรัพยากรทุกอย่างมาใช้ให้มากที่สุด เศรษฐศาสตร์จึงแยกคนออกจากสิ่งแวดล้อมโดยสิ้นเชิง แต่ปรัชญาของศาสนาคริสต์ไม่มองเช่นนั้น หากมองว่ามนุษย์มีหน้าที่ปกปักรักษาสิ่งแวดล้อมอันเป็นที่พระเจ้าผู้เป็นเจ้าของสร้างขึ้น ส่วนปรัชญาของศาสนาพุทธมองว่ามนุษย์จะต้องเคารพและไม่ทำร้ายธรรมชาติ และหากเป็นไปได้มนุษย์ควรปลูกและดูแลรักษาต้นไม้อยู่เสมอ

ผู้วิจัยเสนอว่า เท่าที่ผ่านมาเศรษฐศาสตร์กระแสหลักพามนุษย์หลงทางและกำลังนำไปสู่การทำลายโลกซึ่งเท่ากับการทำลายตัวเอง แต่มันยังไม่สายเกินไปที่จะกลับลำซึ่งจะต้องทำด้วยการเปลี่ยนฐานความคิดไปสู่หลักเศรษฐกิจแบบมีจิตวิญญาณ

ภาคสุดท้ายพูดถึงมรดกตกทอดเริ่มด้วยเรื่องวิวัฒนาการด้านแนวความคิดของซูเมกเกอร์ว่า ในตอนเริ่มต้นเขาเลื่อมใสในลัทธิคอมมิวนิสต์แต่ก็เลื่อมศรัทธาไปในที่สุด เขาจึงออกค้นคว้าหาฐานความคิดใหม่และพบในศาสนาพุทธและศาสนาคริสต์ โดยเฉพาะจากคำสอนของพระสันตะปาปา ลีโอที่ ๑๓ [๒๔๒๑ - ๒๔๕๖] ที่ว่าความเป็นเจ้าของในสินทรัพย์โดยเฉพาะที่ดินจะนำไปสู่ความเป็นธรรม

และความเป็นปึกแผ่นในสังคมเพราะความแตกต่างระหว่างความร่ำรวยมหาศาลกับความยากจนชั้น
 แค้นแสนสาหัสจะลดลง คำสอนแนวนี้มีมานานแล้วและมาได้รับการเน้นย้ำอีกครั้งในสมัยของ
 สันตะปาปาจอห์นที่ ๒๓ ซึ่งพิมพ์ความเห็นทางด้านสังคมของท่านออกมาเมื่อเดือนพฤษภาคม ๒๕๐๔
 ท่านเน้นย้ำถึงความสำคัญของการมีส่วนร่วมเป็นเจ้าของในบริษัทห้างร้านของพนักงานด้วย คำสอนแนวนี้
 ถูกนำไปใช้ได้ผลดีเยี่ยมในภาคพื้นมอนด์รากอนในสเปนซึ่งมีสหกรณ์ผู้ผลิตเป็นพาหะหลักของคนใน
 ท้องถิ่น^{๑๔}

ซูเมกเกอร์มิใช่ผู้เดียวที่เชื่ออย่างแรงกล้าว่าการมีส่วนร่วมในการเป็นเจ้าของเป็นหัวใจ
 ของการพัฒนา นักคิดนักเขียนชาวรัสเซียเช่นอะเล็กซานเดอร์ โซลเชนิตซิน เจ้าของรางวัลโนเบล
 สาขาวรรณกรรมประจำปี ๒๕๑๓ ก็มีความเชื่อเช่นเดียวกัน เขาจึงเสนอให้มีการปฏิรูปที่ดินขนาน
 ใหญ่ในรัสเซียเพื่อรื้อฟื้นประเทศนั้นให้คืนชีพกลับมาอีกครั้งผ่านการมีที่ดินอย่างทั่วถึงของชาวรัสเซีย
 ผู้วิจัยเห็นว่าการปฏิรูปที่ดินในแนวดังกล่าวพร้อมกับการมีส่วนร่วมเป็นเจ้าของทุนไม่เฉพาะจะใช้ได้ใน
 รัสเซียเท่านั้น หากใช้ได้กับสังคมทั่วโลกโดยผ่านกรรมวิธี ๓ ด้านคือ (๑) สนับสนุนวิสาหกิจขนาดย่อม
 ด้วยมาตรการต่าง ๆ โดยเฉพาะการปกป้องจากการเอาเปรียบของบริษัทขนาดใหญ่ (๒) ใช้หลักการ
 บริหารจัดการด้วยการแยกกิจการขนาดใหญ่ออกเป็นหน่วยอิสระขนาดเล็ก และ (๓) ก่อตั้งสหกรณ์
 ผู้ผลิตขึ้นอย่างกว้างขวาง เนื่องจากผู้วิจัยได้กล่าวถึงกรรมวิธีสองด้านแรกบ้างแล้วในภาคต้น ๆ ใน
 ภาคนี้เขาจึงพูดถึงเรื่องสหกรณ์เพียงอย่างเดียว

ผู้วิจัยจะเล่าเรื่องสหกรณ์ในอังกฤษด้วยการกล่าวถึงสหกรณ์การผลิตชื่อ “สกอตต์
 เบเตอร์” ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเจ้าของบริษัทเคมีภัณฑ์ชื่อเบเตอร์ถ่ายโอนหุ้น ๙๐% ในบริษัทให้แก่คนงาน
 เมื่อปี ๒๔๙๔ ผู้เชี่ยวชาญพากันทำนายว่าการกระทำเช่นนั้นจะไร้ผล แต่บริษัทซึ่งได้กลายเป็น
 สหกรณ์กลับประสบความสำเร็จสูงขึ้นและอีก ๑๒ ปีต่อมาเจ้าของก็ถ่ายโอนหุ้นส่วนที่เหลือทั้งหมด
 ให้แก่คนงาน สหกรณ์นั้นมีหลักเกณฑ์การบริหารจัดการหลายอย่างที่ต่างจากรูทีจโดยทั่วไป เช่น จะ
 เป็นองค์กรขนาดเล็กต่อไปซึ่งมีหุ้นส่วนหรือสมาชิกไม่เกิน ๓๕๐ คน หากกิจการขยายออกไปจน
 จำเป็นต้องมีหุ้นส่วนเพิ่มขึ้นให้ก่อตั้งหน่วยอิสระขึ้นมาใหม่ซึ่งมีการบริหารจัดการในแนวเดียวกัน
 สำหรับในด้านค่าตอบแทน สมาชิกที่มีความรับผิดชอบมากที่สุดจะได้รับค่าตอบแทนไม่เกิน ๗ เท่าของ
 สมาชิกที่มีความรับผิดชอบน้อยสุด นอกจากนั้นสมาชิกจะนำผลกำไรไม่เกิน ๔๐% มาจ่ายเป็นค่า
 โบนัส กำไรส่วนที่เหลือจะต้องนำไปใช้เพื่อการกุศล และข้อสุดท้ายสหกรณ์จะต้องไม่ขายผลผลิต
 ให้แก่ลูกค้าที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกิจการสงคราม

สหกรณ์เบเตอร์สามารถอยู่ได้แม้กระทั่งในภาวะเศรษฐกิจถดถอยจนคู่แข่งล้มละลาย
 หรือถูกบริษัทขนาดใหญ่ซบ สหกรณ์นั้นจึงเป็นตัวอย่างของการเคลื่อนไหวทางสังคมอย่างหนึ่งใน
 สหราชอาณาจักร ยังผลให้เกิดสหกรณ์ขึ้นทุกมุมเมืองและครอบคลุมธุรกิจทุกชนิดไม่ว่าจะเป็นธุรกิจ
 ก่อสร้าง บริการคอมพิวเตอร์ หรือจัดอาหาร อย่างไรก็ตามผู้วิจัยเห็นว่า แนวคิดเรื่องการจัดตั้งสหกรณ์
 ไม่ใช่ของใหม่ในอังกฤษเพราะสหกรณ์เกิดขึ้นครั้งแรกในปี ๒๔๒๙ เมื่อคนงานของบริษัทผลิตรองเท้า
 รวมตัวกันตั้งสหกรณ์ขึ้นเพื่อผลิตรองเท้า อีกร้อยปีต่อมา สหกรณ์นั้นก็ยังคงอยู่และมีชื่อเสียงโด่งดังใน
 การผลิตรองเท้าที่มีคุณภาพสูงพร้อมกับสามารถยึดหยัดต่อสู้กับรองเท้านำเข้าราคาถูกได้เป็นอย่างดี

^{๑๔} สมบูรณ์ ศุภศิลป์ แปล, จิวแต่แจ้ว : เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ, หน้า ๔๒๔.

สหราชอาณาจักรเป็นเพียงหนึ่งในหลายประเทศในยุโรปที่สหกรณ์ประสบความสำเร็จสูง สเปนและอิตาลีก็มีสหกรณ์จำนวนมาก โดยทั่วไปสหกรณ์มักมีขนาดเล็กและประสบความสำเร็จได้ด้วยความศรัทธา มีวินัยและความทุ่มเทของสมาชิก

จากมุมมองของมรดกตกทอด มรดกของชาวโลกปัจจุบันได้แก่การต่อสู้กันอย่างเข้มข้นระหว่างแนวคิดทางด้านวิทยาศาสตร์และแนวคิดทางด้านปรัชญา หรืออาจเรียกว่าการต่อสู้กันของด้านหัวใจกับด้านหัวใจก็ได้ ด้านวิทยาศาสตร์มองว่าความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์จะสามารถตอบสนองความต้องการพร้อมกับแก้ปัญหาของมนุษยชาติได้ แต่ฝ่ายยึดหลักปรัชญามองว่าความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไม่สามารถช่วยอะไรได้ถ้าความก้าวหน้ามันไม่วางอยู่บนฐานของคุณธรรมและจริยธรรม ตรงข้ามมันจะเป็นอันตรายถึงกับทำลายล้างมนุษยชาติเอง

หลักปรัชญาซึ่งมีรากฐานมาจากวัฒนธรรมของโลกตะวันออกมองมนุษย์ว่ามีทั้งร่างกายและจิตวิญญาณที่จะต้องได้รับการพัฒนา แต่ฝ่ายวิทยาศาสตร์ซึ่งก้าวหน้ามาจากการค้นคว้าของสังคมตะวันตกไม่ยอมรับด้านจิตวิญญาณ ฉะนั้นการพัฒนาจากมุมมองของวิทยาศาสตร์คือการแสวงหาวัตถุเพิ่มขึ้น วัตถุคือสิ่งที่จะนำไปสู่ความสุขและสนุกสนานอันเป็นความต้องการของมนุษย์ แนวคิดนี้กำลังแพร่ขยายออกไปครอบคลุมโลก แต่ก็ยังแก้ปัญหาของโลกไม่ได้ ตรงข้ามมันกลับนำไปสู่ปัญหาที่หนักหนาสาหัสเพิ่มขึ้นจากความโลภที่ไม่มีวันสิ้นสุด การบริโภคแบบสุดโต่ง ความฉ้อฉล ความโหดร้าย การเอาใจเอาเปรียบ ความอิจฉาริษยา ความทรนง ฯลฯ ผู้วิจัยเชื่อตามซูเมกเกอร์และปรัชญาตะวันออกกว่า มนุษยชาติแก้ปัญหาไม่ได้เพราะเรายังไม่รู้ต้นตอของปัญหาที่แท้จริง และเราจะไปรู้ต้นตอของปัญหาจนกว่าเราจะรู้ว่าเราเป็นใครและเกิดมาเพื่ออะไร นั่นหมายความว่าเราจะต้องรู้จักตนเองเสียก่อน

ในขณะที่การต่อสู้ระหว่างสองแนวคิดดำเนินไปอย่างเข้มข้นนี้มีฝ่ายที่สามปรากฏตัวขึ้นแล้ว นั่นคือ สิ่งแวดล้อม ซึ่งกำลังถูกรังแกอย่างหนักจากแนวคิดด้านวิทยาศาสตร์ ในสภาพเช่นนี้ผู้วิจัยมองว่าแนวคิดด้านวิทยาศาสตร์ไม่มีทางจะเอาชนะได้ นั่นหมายความว่ามนุษยชาติกำลังทำลายตัวเอง นอกเสียจากจะเริ่มเปลี่ยนฐานความคิดซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะมาจากหลัก ๗ ข้อคือ (๑) หยุดรังแกกันเองและรังแกธรรมชาติ (๒) หยุดทำอะไรที่มีขนาดใหญ่เกินตัว (๓) รู้จักพอเมื่อร่างกายได้สิ่งที่ต้องการครบถ้วน (๔) หยุดโอหัง (๕) ให้ความร่วมมือกับเพื่อนมนุษย์ (๖) ปกป้องรักษาสิ่งแวดล้อม และ (๗) เดินไปสู่จุดหมายปลายทางบนหลักของคุณธรรม

ข้อคิดเห็นเชิงวิพากษ์: ในช่วงที่ซูเมกเกอร์จุดพลุขึ้นด้วยหนังสือเรื่อง *Small is Beautiful* เมื่อปี ๒๕๑๖ มีหนังสืออีกเล่มหนึ่งซึ่งก่อให้เกิดการถกเถียงกันอย่างหนักไม่น้อยกว่าคือเรื่อง *Limits to Growth* เรื่องนี้พูดถึงปัญหาที่จะตามมาหากประชากรโลกยังเพิ่มขึ้นอย่างไม่หยุดยั้งเนื่องจากทรัพยากรของโลกมีจำกัด แนวคิดนี้ถูกนำมาปรับเปลี่ยนเมื่อปี ๒๕๔๗ ในหนังสือชื่อ *Limits to Growth: The 30 - Year Update* ซึ่งคอลัมน์นี้จะนำมาเสนอในโอกาสหน้า ย้อนไปในช่วงปี ๒๕๑๖ มีชาวโลกเพียงหยิบมือเดียวที่ให้ความสนใจแก่สิ่งแวดล้อม ผู้อยู่ในแนวหน้าของการเคลื่อนไหวให้ชาวโลกปกป้องรักษาสิ่งแวดล้อมมักเป็นนักศึกษาและนักรักอิสระ หรือ *Hippies* ที่เหนียวแน่นกับลัทธิวัตถุนิยมเพราะพวกเขามองว่ามันกำลังจะพามนุษยชาติไปสู่ความล่มสลาย ตอนนี้น่าจะเป็นที่ประจักษ์อย่างแจ่มชัดแล้วว่า พวกเขาอ่านปัญหาสิ่งแวดล้อมได้ถูกต้อง แต่การแก้ไขก็ยังไม่สามารถป้องกันมิให้สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมต่อไปยกเว้นในบางกรณีเท่านั้น ในขณะเดียวกันปัญหาใหม่ก็เริ่มผุด

ขึ้นมาให้เห็น เช่น โรคติดต่อที่ไม่เคยมีมาก่อนและอุณหภูมิของโลกที่ร้อนขึ้น เรื่อย ๆ อย่างไรก็ตาม ชาวโลกส่วนใหญ่ยังคงจะไม่ตระหนักถึงความหนักหนาสาหัสของปัญหาเหล่านี้ ฉะนั้นการต่อสู้กันระหว่างฝ่ายที่เคลื่อนไหวเพื่อสิ่งแวดล้อมกับฝ่ายที่คิดว่าไม่น่าจะต้องทำอะไร ฝ่ายหลังอาจชนะซึ่งหมายความว่ามนุษยชาติกำลังเดินเข้าสู่กระบวนการฆ่าตัวตาย

๓.๔ การพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักเศรษฐศาสตร์

ในทางเศรษฐศาสตร์ การพิจารณาหน่วยเศรษฐกิจซึ่งอยู่ในฐานะผู้ผลิต เป็นบทบาทหลักของบริษัท (Corporation) หรือธุรกิจเอกชน (Business) หรือวิสาหกิจ (Enterprise) ที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวของกลุ่มบุคคลซึ่งมีเป้าหมายร่วมกันที่จะดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ตามที่กำหนดไว้ โดยทั่วไปก็คือการผลิตสินค้าและบริการไว้จำหน่ายเพื่อแลกเปลี่ยนเป็นเงินตรา หรือที่เรียกว่า ผลกำไรจากการดำเนินงาน หน่วยเศรษฐกิจซึ่งอยู่ในฐานะผู้บริโภค ที่เป็นผู้ซื้อสินค้าและบริการจากองค์กรธุรกิจมาเพื่อการบริโภคใช้สอย ได้แก่ ครัวเรือน (Household) ต่างๆ โดยบุคคลซึ่งเป็นสมาชิกของครัวเรือนเหล่านี้ ก็ยังดำรงบทบาทเป็นแรงงานให้แก่หน่วยเศรษฐกิจการผลิตไปพร้อมๆ กัน

ทั้งหน่วยเศรษฐกิจการผลิตและหน่วยเศรษฐกิจการบริโภค หรือเรียกย่อๆ ว่า หน่วยผลิตและหน่วยบริโภคเหล่านี้ อาศัยอยู่รวมกันเป็นจำนวนหลายๆ หน่วย มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันก่อให้เกิดระบบตลาด ระบบแลกเปลี่ยน เป็นชุมชนทางเศรษฐกิจ ที่จำเป็นต้องมีระเบียบแบบแผนเพื่อให้ชุมชนหรือสังคมดังกล่าวมีความเป็นอยู่และเป็นไปด้วยความสงบเรียบร้อย หน่วยผลิตและหน่วยบริโภคเหล่านั้น จึงร่วมกันกำหนดตัวแทนขึ้น เพื่อให้เป็นผู้ออกกฎระเบียบต่างๆ คอยกำกับดูแลให้เป็นไปตามระเบียบแบบแผน รวมถึงมีกลไกในการใช้อำนาจตรวจสอบ ถ่วงดุล เพื่อมิให้มีการละเมิดสิทธิเสรีภาพที่พึงได้รับและอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างปกติสุข ผู้ที่ได้รับบทบาทนี้อย่างเป็นทางการ เรียกว่า ภาครัฐ (Government) ซึ่งมีเขตอำนาจครอบคลุมที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละชุมชน ไปจนถึงระดับประเทศ ส่วนผู้ที่ดำรงบทบาทนี้อย่างไม่เป็นทางการ เรียกกันว่า ภาคประชาสังคม (Civil Society) ที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวและการตกลงยอมรับกันภายในกลุ่มเพื่อดูแลตรวจสอบให้สังคมนั้นๆ ดำเนินไปตามระเบียบแบบแผนที่พึงประสงค์ด้วยความสงบเรียบร้อยซึ่งก็อาจเป็นไปได้ตั้งแต่ระดับชุมชน ไปจนถึงระดับประเทศเช่นเดียวกัน

ในทุกหน่วยเศรษฐกิจจะมีมนุษย์เป็นหัวใจหลัก ซึ่งเป็นผู้ก่อให้เกิดระบบเศรษฐกิจทั้งหมดขึ้น นับตั้งแต่การแสวงหาทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ในการผลิตและการบริโภค การสร้างทรัพยากรใหม่จากการแปรรูปสิ่งต่างๆ มาเป็นเทคโนโลยี เครื่องจักรกล ทรัพย์สินทางปัญญา ฯลฯ การจัดสรรผลผลิตโดยการสร้างระบบตลาด ระบบเงินตรา ระบบแลกเปลี่ยน ดังนั้นการศึกษาโดยเริ่มต้นจากระดับปัจเจกบุคคลก่อน จะทำให้เห็นภาพการประยุกต์ใช้ตัวชีวิตในหน่วยเศรษฐกิจต่างๆ อันมีมนุษย์เป็นส่วนประกอบหลักได้ดียิ่งขึ้น

คุณภาพชีวิต เกิดจากการตีความในคำว่า คุณภาพ กับคำว่า ชีวิต ซึ่งพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้อธิบาย ไว้ว่า คุณภาพ หมายถึง ลักษณะความดี ลักษณะประจำบุคคลหรือ

สิ่งของ ส่วนคำว่า ชีวิต หมายถึง ความเป็นอยู่ ดังนั้น คุณภาพชีวิต จึงหมายถึง ความเป็นอยู่ที่ดีของบุคคล^{๑๕}

องค์การยูเนสโก (UNESCO) ได้นิยามคำว่า คุณภาพชีวิต หมายถึง ความรู้สึกของการอยู่อย่างพอใจ มีความสุข ระดับความเป็นอยู่ในสังคม และระดับความพอใจในองค์ประกอบต่าง ๆ ที่มีส่วนสำคัญต่อความต้องการของบุคคลหรือในฐานะส่วนหนึ่งของมนุษย์^{๑๖}

องค์การอนามัยโลก (WHO) ได้ให้ความหมายของคุณภาพชีวิตไว้ว่า เป็นการรับรู้ของแต่ละบุคคลต่อสถานะในชีวิตของพวกเขา ภายใต้บริบทของวัฒนธรรมและความหมายของระบบในสังคมที่พวกเขาอาศัยอยู่ และจะสัมพันธ์กับเป้าหมาย ความคาดหวัง มาตรฐานของสังคม และสิ่งอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับผู้พวกเขา เป็นแนวความคิดที่กว้างเต็มไปด้วยความซับซ้อน ครอบคลุมในแง่ขององค์ประกอบใน ๔ มิติ คือ มิติด้านสุขภาพกาย มิติด้านสุขภาพจิต มิติด้านความสัมพันธ์ทางสังคม และมิติด้านสภาพแวดล้อม^{๑๗}

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) ได้อธิบายความหมายของคุณภาพชีวิตว่า คือ ลักษณะความเป็นอยู่ที่ดีของบุคคลที่ประกอบด้วยปัจจัยพื้นฐานที่พอเพียงและสามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีความสุขตามอัตภาพของแต่ละบุคคลทั้งด้านร่างกาย สติปัญญา อารมณ์ ความรู้สึกนึกคิด เศรษฐกิจส่วนบุคคลหรือครอบครัว เป็นบุคคลที่รู้จักตนเอง เผื่อแผ่ผู้อื่น มองโลกในแง่ดี มีความเชื่อ มีสัมพันธภาพที่ดีต่อสิ่งแวดล้อม^{๑๘}

โดยสรุปแล้ว คำว่า คุณภาพชีวิต ตามทัศนะของผู้วิจัย จึงหมายถึง ลักษณะความเป็นอยู่ที่ดีของบุคคลที่ประกอบด้วยปัจจัยพื้นฐานที่พอเพียงและสามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีความสุขตามอัตภาพของแต่ละบุคคลทั้งด้านร่างกายและจิตใจ

แนวคิดเรื่องคุณภาพชีวิตที่นิยมใช้กันทั่วโลกและถือเป็นตัวชี้วัดการพัฒนาของ ประเทศอย่างแท้จริงจะเชื่อมโยงกับแนวคิดในการพัฒนาสังคมแบบยั่งยืน โดยสำหรับประเทศที่ พัฒนาแล้ว นิยมใช้แนวคิดมาตรฐานคุณภาพชีวิตกับการพัฒนาแบบยั่งยืนเข้าด้วยกัน โดยเลือกใช้ เฉพาะตัวชี้วัดสำคัญ ๆ เท่านั้น ไม่นิยมใช้ตัวชี้วัดที่มีจำนวนมาก ในขณะที่หลาย ๆ ประเทศ โดยทั่วไปในแถบทวีปเอเชียนิยมใช้มาตรฐานคุณภาพชีวิตที่มีตัวชี้วัดหลายด้าน โดยเฉพาะการใช้ แนวคิดเรื่องคุณภาพชีวิตที่วัดแยกออกมาจากการพัฒนาแบบยั่งยืน^{๑๙}

^{๑๕} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๓, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๓), หน้า ๓๕๓.

^{๑๖} UNESCO, Quality of life : Orientation to Population Education, (Bangkok : UNESCO, 1993), p. 40.

^{๑๗} THE WHOQOL GROUP, The World Health Organization Quality of Life Assessment : position paper from the World Health Organization, (Social Sciences Medicine : 41 (10), 1995), p.143.

^{๑๘} สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.), คุณภาพชีวิต การทำงาน และความสุข, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมดาเพลส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๖.

^{๑๙} สำนักงานส่งเสริมสวัสดิภาพและคุ้มครองสิทธิเด็ก เยาวชน ผู้ด้อยโอกาส คนพิการ และผู้สูงอายุ ประเทศไทย, การพัฒนามาตรฐานและคู่มือการใช้งานมาตรฐานการส่งเสริมสวัสดิภาพและคุ้มครองสิทธิเด็ก เยาวชน ผู้ด้อยโอกาส คนพิการ และผู้สูงอายุเพื่อการขยายผลและนำไปใช้ : แนวคิดคุณภาพชีวิต, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.opp.go.th> (๑๘ เมษายน ๒๕๕๘).

นอกจากนี้ยูเนสโก (UNESCO) ได้แบ่งมาตรวัดคุณภาพชีวิตออกเป็น ๒ ด้าน ได้แก่ (๑) มาตรวัดด้านวัตถุวิสัย (Objectivity) ได้แก่ ปัจจัยลักษณะทางด้านประชากร (อายุ เพศ โรคประจำตัว) ปัจจัยด้านสังคม (ระดับการศึกษา ลักษณะการอยู่อาศัย การเงิน สมาชิกชมรมต่าง ๆ) ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ (การประกอบอาชีพปัจจุบัน อาชีพก่อนเกษียณ รายได้ต่อเดือน การมีเงินออม) สถานะทางสังคม (การมีกรรมสิทธิ์ในที่อยู่อาศัย ภาระหนี้สิน) และ (๒) มาตรวัดด้านจิตพิสัย (Subjectivity) ได้แก่ ความรับรู้ ความรู้สึก ความพึงพอใจต่อองค์ประกอบต่าง ๆ ที่เป็นตัวบ่งชี้คุณภาพชีวิตทั้งด้านสภาพแวดล้อม บุคคล และสถานที่ เศรษฐกิจ การรับรู้ที่จะปฏิบัติกิจกรรมต่าง ๆ และการพึ่งพาตนเอง^{๒๐}

หากพิจารณาเชื่อมโยงกับแนวทางในการจะพัฒนาคุณภาพชีวิตอันเป็นผลสืบเนื่องจากข้อเสนอของสหประชาชาติในปี ค.ศ.๑๙๗๓ (พ.ศ.๒๕๑๖) ที่ได้กล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับคุณภาพชีวิตว่า เนื่องจากเป็นแนวคิดที่ไม่สามารถกำหนดนิยามของคุณภาพชีวิตให้เป็นที่ยอมรับในระดับสากลได้จากหลายปีที่ผ่านมาในลักษณะเอกภาพ ดังนั้น จึงได้มีการให้คำนิยามใน ๓ มิติใหม่ คือ ความสามารถในการกระทำการรับรู้และลักษณะอาการต่าง ๆ ซึ่งแยกออกเป็นประเด็นย่อยคือ ภารกิจประจำวัน การปฏิบัติกิจกรรมทางด้านสังคม การใช้สติปัญญา อารมณ์ และความรู้สึก สถานภาพทางเศรษฐกิจ สถานภาพทางด้านสุขภาพ ความเป็นอยู่ที่ดี และความพึงพอใจในชีวิต โรครภัยต่าง ๆ^{๒๑} และจากกรอบของทฤษฎีคุณภาพชีวิตบุคคล (Theoretical framework) ที่มีพัฒนาการมาจากผลงานของนักจิตวิทยา ๒ คน คือ มาสโลว์ (Maslow) และชาร์มา (Sharma) โดยมีกรอบแนวคิดการศึกษาเกี่ยวกับชีวิต ซึ่งต้องประกอบด้วยร่างกายและจิตใจ ชีวิตจะเจริญเติบโตได้ด้วยมีปัจจัยมาหล่อเลี้ยงทั้งร่างกายและจิตใจ มาสโลว์ ได้เสนอทฤษฎี Maslow's Hierarchy Needs แสดงให้เห็นว่า มนุษย์จะมีความต้องการเป็นแรงผลักดันหรือเป็นแรงจูงใจอยู่ภายในที่จะใช้พลังความรู้ความสามารถเพื่อนำตนเองไปสู่จุดมุ่งหมายตามความต้องการนั้นและ ได้ลำดับขั้นของความต้องการในแต่ละระดับที่ก่อให้เกิดแรงจูงใจที่ละชั้นจากระดับต่ำสู่ระดับสูง ให้เกิดการปฏิบัติเพื่อให้ได้รับหรือสนองความต้องการตามลำดับ คือ

ระดับ ๑ คือ ความต้องการพื้นฐานด้านร่างกาย (Physiological Needs) เป็นความต้องการปัจจัยที่จำเป็นต่อการอยู่รอดของชีวิตด้านร่างกายขาดไม่ได้ได้แก่ความต้องการในปัจจัย ๔ ได้แก่ อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค การได้รับการตอบสนองต่อสิ่งที่ต้องการด้านปัจจัย ๔ และสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อร่างกายจะทำให้เกิดสุขภาพกายดี

ระดับ ๒ คือ ความต้องการความปลอดภัยมั่นคงทั้งร่างกายและจิตใจ (Safety and Security of Physical and Mental Needs) ได้แก่ การที่ร่างกายและจิตใจไม่ต้องเผชิญหรือหวั่นไหวหวาดระแวงต่ออันตรายหรือความไม่แน่นอนที่ไม่พึงปรารถนา จากสภาพแวดล้อมหรือจากกิจกรรมการดำเนินชีวิตทำให้สุขภาพจิตดี

^{๒๐} UNESCO, Evaluation the Quality of Life in Belgium (Social Indicators Research) , (Belgium : UNESCO, 1980), p.312.

^{๒๑} พระมหาสุทิตย์ อากาศโร และเชมณัญญู อินทสุวรรณ, **ตัวชี้วัดความสุข : กลยุทธ์การสร้างและการใช้เพื่อชุมชนเป็นสุข**, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข, ๒๕๕๓), หน้า ๓๖ - ๔๓.

ระดับ ๓ คือ ความต้องการความรักความเป็นที่ยอมรับของสังคม (Love and Belonging Needs) ได้แก่ ความต้องการที่จะได้เป็นทั้งผู้ให้และผู้รับในปัจจุบันที่พึงพอใจและนำมาซึ่งการมีสุขภาพจิตดี

ระดับ ๔ คือ ความต้องการความนับถือและความต้องการความสุนทรีย์ภาวะ (Esteem and Esthetic Needs) เป็นความต้องการที่จะได้รับการเห็นคุณค่าของตน (คือความนับถือ) หรือได้เห็นคุณค่าของสิ่งอื่น (ความงามของธรรมชาติหรือความไพเราะของบทเพลงหรือบทกวี) ทำให้สุขภาพจิตดี

ระดับ ๕ คือ ความต้องการบรรลุศักยภาพแห่งตน (Self - Actualization Needs) เป็นความต้องการที่จะบรรลุความสามารถของบุคคลตามที่ตนตระหนักในศักยภาพดังนั้นการที่บุคคลสมประสงค์ในความสามารถของตนในเรื่องต่าง ๆ ทำให้สุขภาพจิตของบุคคลดี^{๒๒}

ด้วยเหตุและผลความเชื่อมโยงดังกล่าวข้างต้น จึงทำให้องค์การศึกษาระดับปริญญาตรีและวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติได้กำหนดเครื่องบ่งชี้คุณภาพชีวิตของประชากรไว้ ๘ ด้านได้แก่ อาหารและโภชนาการ สุขภาพ การศึกษา สภาพแวดล้อม รายได้ การมีงานทำ สถานภาพสตรี และที่อยู่สตรี ซึ่งต่อมาคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมในภูมิภาคเอเชียและแปซิฟิกแห่งสหประชาชาติ ได้นำแนวความคิด คุณภาพชีวิต มากำหนดเป็นเกณฑ์การวัดคุณภาพชีวิตหรือดัชนีชี้วัดคุณภาพชีวิต โดยมองคุณภาพชีวิตในฐานะที่เป็นภาพรวมขององค์ประกอบต่างๆ ประกอบด้วย ๗ ด้าน ๒๘ ตัวชี้วัด คือ ด้านความมั่นคงปลอดภัยทางเศรษฐกิจ ด้านสุขภาพ ด้านการศึกษา (การใช้สติปัญญา) ด้านชีวิตการทำงาน ด้านชีวิตครอบครัว ด้านชุมชน และด้านสภาพแวดล้อมทางกายภาพ นอกจากนี้ องค์กรสหประชาชาติได้กำหนด เครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิตของประชากรในกลุ่มประเทศภาคพื้นเอเชียและแปซิฟิกไว้ ๙ หมวด ๔๕ ตัวชี้วัด อันได้แก่ ด้านคุณภาพอนามัย ด้านการศึกษาด้านการจ้างงานและชีวิตการทำงาน ด้านที่อยู่อาศัย ด้านรายได้ด้านสวัสดิการสังคม ด้านวัฒนธรรม ด้านความปลอดภัยของสาธารณะ และด้านสิ่งแวดล้อม^{๒๓}

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๔๘ ได้มีการพัฒนาดัชนีคุณภาพชีวิต เปรียบเทียบระหว่างประเทศ โดยนิตยสารนักเศรษฐศาสตร์โดยแบ่งเป็น ๙ องค์ประกอบ ได้แก่ ด้านความเป็นอยู่ที่ดีทางวัตถุ ด้านสุขภาพ ด้านชีวิตครอบครัว ด้านชีวิตชุมชนด้านสภาพภูมิศาสตร์และภูมิอากาศ ด้านความมั่นคงในการทำงาน ด้านเสถียรภาพและความมั่นคงปลอดภัยทางการเมือง ด้านเสรีภาพทางการเมือง และด้านความเท่าเทียมระหว่างเพศจึงเกิดการกำหนดส่วนประกอบ สำหรับการวัดคุณภาพชีวิตในต่างประเทศ มีสาระสำคัญที่น่าสนใจดังนี้

๑) แบบจำลองการสำรวจคุณภาพชีวิตของ ESCAP คือ คณะผู้แทนที่ทำงานเกี่ยวข้องกับการกำหนดนโยบายและวางแผนพัฒนาของคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมสำหรับเอเชียและแปซิฟิกจาก ๕๔ ประเทศ พร้อมกับสมาชิกอีก ๕ เขตการปกครอง ได้ร่วมกันสร้างแบบจำลอง การสำรวจคุณภาพชีวิตของประชากรในภาคพื้นเอเชียและแปซิฟิก โดยมีส่วนประกอบ ๗ ด้าน คือ ด้าน

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน Maslow. A.H. **Motivation and Personality**. 2nd, (Ed. New York : Harper 8 Row, 1970), p. 138.

^{๒๓} บงกช นพวงศ์ ณ อยุธยาและคณะ, รายงานฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยปฏิบัติการเสริมพลังความมั่นคงของชาติ, (ปัตตานี : ศูนย์ศึกษาและพัฒนาธรรมาธิปไตย, ๒๕๕๓), หน้าบทคัดย่อ.

สุขภาพ ด้านการศึกษา ด้านชีวิตการทำงาน ด้านสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ด้านชีวิตครอบครัว ด้านชีวิตชุมชน และด้านชีวิตวัฒนธรรม (ชีวิตจิตใจและชีวิตเวลาเสรี)

๒) การวัดคุณภาพชีวิตของประเทศมาเลเซีย พบว่า ประเทศมาเลเซียได้สร้างตัวบ่งชี้คุณภาพชีวิตโดยพิจารณาจากเกณฑ์ ๓ เกณฑ์ คือ ความสำคัญของตัวบ่งชี้ ความสามารถที่สะท้อนมิติเหล่านั้น และการมีข้อมูลที่จะนำมาใช้ในการวิเคราะห์ และได้ให้ความหมายของคุณภาพชีวิตว่าเป็นผลรวมของส่วนประกอบ ๑๐ ด้าน คือ ด้านรายได้และการกระจายรายได้ ด้านการขนส่งและการสื่อสาร ด้านสุขภาพ ด้านการศึกษา ด้านที่อยู่อาศัย ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านชีวิตเวลาเสรีครอบครัว ด้านการมีส่วนร่วมทางสังคม ด้านความปลอดภัยสาธารณะ และด้านวัฒนธรรม

๓) เครื่องมือวัดคุณภาพชีวิตขององค์การอนามัยโลก องค์การอนามัยโลกโดยทีมงาน WHOQOL ซึ่งประกอบด้วยศูนย์ปฏิบัติงานภาคสนามจำนวน ๑๕ ประเทศ ได้พัฒนาและนำเสนอเครื่องมือวัดคุณภาพชีวิตที่สามารถนำไปใช้ได้ทั่วไป แม้ในกลุ่มประชากรที่มีสังคมและวัฒนธรรมแตกต่างกัน เครื่องมือดังกล่าวให้ความสำคัญกับกระบวนการดูแลสุขภาพ ผลของการรักษาและความเป็นที่ดีของผู้ป่วย โดยมีข้อคำถามจำนวนทั้งสิ้น ๑๐๐ ข้อ แบ่งเป็นคำถามด้านคุณภาพชีวิตและสุขภาพโดยรวม ๔ ข้อ อีก ๙๖ ข้อ จัดเป็น ๒๔ หัวข้อ แต่ละหัวข้อมี ๔ คำถาม และในจำนวน ๒๔ หัวข้อ ได้จัดกลุ่มเป็น ๖ ด้าน คือ ด้านร่างกาย ด้านจิตวิทยา ด้านระดับความเป็นอิสระของบุคคล ด้านความสัมพันธ์กับสังคม ด้านสิ่งแวดล้อม และด้านจิตใจหรือด้านความเชื่อบุคคล^{๒๔}

สำหรับในประเทศไทยได้มีการเสนอกรอบแนวคิดและการจัดทำตัวชี้วัดการพัฒนาคุณภาพชีวิตและการพัฒนาสังคมในลักษณะต่าง ๆ โดยนักวิชาการ นักวิจัย และประชาชนชาวบ้าน ตลอดจนองค์กรต่าง ๆ เพื่อนำไปเป็นทางเลือกให้แก่สังคมมากขึ้น มีดังนี้

(๑) ด้านสิทธิเสรีภาพและการเมือง นักวิชาการ เช่น ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ศาสตราจารย์ ดร.ลีปนันท เกตุทัต เป็นต้น ที่นำเสนอแนวทางการจัดการทางกฎหมายและสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร ซึ่งเป็นเครื่องบ่งบอกการรับรู้สิทธิของภาคประชาชน

(๒) ด้านการศึกษา ได้มีการนำเสนอแนวคิดจากนักวิชาการจากองค์กรต่าง ๆ ภายใต้การกำกับดูแลของกระทรวงศึกษาธิการทั้งการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน อาชีวศึกษา และอุดมศึกษาในการจัดมาตรฐานทางการศึกษา ทั้งในแง่การพัฒนาบุคคล สถานศึกษา ระบบการบริหารจัดการการศึกษาทางเลือก และการรับรู้ของประชาชนในการเรียนรู้ เป็นต้น

(๓) ด้านสิ่งแวดล้อม ได้มีการนำเสนอกระบวนการจัดการระบบนิเวศของฝ่ายต่างๆ โดยประเมินผลกระทบที่มีต่อสิ่งแวดล้อม ตลอดจนองค์กรเอกชน อาทิ มูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืชแห่งประเทศไทย สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา ได้เสนอแนวทางในการจัดทำตัวชี้วัด การพัฒนาในด้านต่าง ๆ เช่น สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร การอนุรักษ์ทรัพยากรโดยชุมชน การแก้ไขปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม เป็นต้น

(๔) ด้านคุณภาพชีวิตและการพัฒนาสังคม ที่นำเสนอโดยพระธรรมปิฎก ศาสตราจารย์ นายแพทย์ ประเวศ วะสี ดร.ปวย อึ้งภากรณ์ ศาสตราจารย์ ดร.อมรา พงศาพิชญ์ ดร.เสรี พงศ์พิศ

^{๒๔} อภิวัฒน์ บุญสาธร, เครื่องมือวัดคุณภาพชีวิตตามแนวการศึกษาทฤษฎีเชิงระบบ, (สมาคมนักประชากรไทย : การประชุมวิชาการประชากรศาสตร์แห่งชาติ, ๒๕๔๙), หน้า ๑๖๗ - ๑๖๘.

และดร.สีลภรณ์ (นาครทรรพ) บัวสาย ดังตัวอย่าง เช่น ศาสตราจารย์นายแพทย์ ประเวศ วะสี ได้ อธิบายว่า คุณภาพชีวิต ควรประกอบด้วยเสรีภาพ ๓ ด้าน ได้แก่ ด้านวัตถุ เช่น การมีวัตถุปัจจัย พอเพียงเลี้ยงชีวิตไม่ต้องถูกบีบคั้นจากความอดอยากขาดแคลน ด้านสังคม เช่น ไม่มีการกดขี่ เบียดเบียนกันในสังคมมนุษย์ สามารถเป็นตัวของตัวเอง สามารถตัดสินใจด้วยตนเองได้ที่จะเลือกดำเนิน ชีวิตที่ถูกต้องและดีงามได้ และสุดท้ายคือ ด้านจิตใจ ที่สมบูรณ์และเป็นปกติสุข^{๒๕}

สำหรับดัชนีการพัฒนามนุษย์ (Human Development Index) หรือ เรียกสั้น ๆ ว่า ดัชนี HDI นี้ เป็นตัวบ่งชี้ที่ใช้วัดระดับการพัฒนามนุษย์ของประเทศซึ่งถูกนำไปใช้วัดระดับคุณภาพชีวิต ดัชนี การพัฒนามนุษย์ถูกคิดค้นในปี ค.ศ. ๑๙๙๐ โดยนักเศรษฐศาสตร์ชาวอินเดียซึ่งได้รับรางวัลโนเบล สาขาเศรษฐศาสตร์ชื่อว่า Amartya Sen ทั้งนี้ ในปัจจุบันดัชนีการพัฒนามนุษย์ได้ถูกนำไปใช้โดย สหประชาชาติ (UN) เพื่อวัดระดับคุณภาพชีวิตของประชาชนในประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก ภายใต้ โครงการ United Nations Development Programme หรือ UNDP โดยดัชนีการพัฒนามนุษย์จะวัด ระดับคุณภาพชีวิตของคนใน ๓ ด้าน คือ ด้านสุขภาพ (ตัวบ่งชี้ คือ ความคาดหมายการคงชีพเมื่อแรก เกิด) ด้านการศึกษา (ตัวบ่งชี้ คือ จำนวนปีเฉลี่ยที่ได้รับการศึกษาและจำนวนปีที่คาดว่าจะได้รับการ ศึกษา) และด้านมาตรฐานการครองชีพ (ตัวบ่งชี้ คือ รายได้ประชาชาติมวลรวมต่อบุคคล)^{๒๖}

โดยสรุปแล้ว คุณค่าและความหมายของคำว่า คุณภาพชีวิต ที่ได้สรุปไว้ข้างต้นว่า หมายถึง ลักษณะความเป็นอยู่ที่ดีของบุคคลที่ประกอบด้วยปัจจัยพื้นฐานที่พอเพียงและสามารถ ดำรงชีวิตได้อย่างมีความสุขตามอัตภาพของแต่ละบุคคลทั้งด้านร่างกายและจิตใจ จึงต้องสามารถ บ่ง บอกหรือสะท้อนให้เห็นถึงองค์ประกอบของควมมีคุณภาพได้อย่างแท้จริง

๓.๕ พัฒนาการแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์ตะวันตกที่มีอิทธิพลส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจ

วิชาเศรษฐศาสตร์การพัฒนาศสมัยใหม่ เกิดขึ้นใน ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ในช่วงต้น ทศวรรษ ๑๙๕๐ โดยสหรัฐอเมริกาในฐานะผู้นำประเทศโลกเสรี มีบทบาทสำคัญในการวางแผน พัฒนาให้แก่ประเทศด้อยพัฒนาต่างๆ ให้มีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น จะขอยกตัวอย่างคำกล่าวปราศรัย ของประธานาธิบดีทรูแมน (Harry S. Truman) เมื่อเข้ารับตำแหน่งเมื่อเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๙๔๙ ต่อ หน้ารัฐสภาอเมริกันในเรื่องนี้สรุปว่าพื้นที่ส่วนใหญ่ในโลกยังคงด้อยพัฒนา จำเป็นต้องได้รับการพัฒนา เพื่อให้มีผลผลิตเพิ่มขึ้น ซึ่งเป็นกุญแจสำคัญต่อความเจริญรุ่งเรือง และสันติภาพ โดยที่ทรูแมนได้เน้น แผนการที่สหรัฐอเมริกาจะต้องมีส่วนสำคัญในการให้ความช่วยเหลือทางวิชาการแก่ประชาชนที่ ยากจนในประเทศเหล่านั้น ด้วยการพัฒนาอุตสาหกรรมและยกระดับมาตรฐานการครองชีพของ ประชาชนเหล่านั้นให้สูงขึ้น

^{๒๕} เสรี พงศ์พิช, ภูมิปัญญาชาวบ้าน, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.phongphit.com> (๑๖ พฤษภาคม ๒๕๕๘).

^{๒๖} UNDP (2010b), **Country Profiles and international Human Development indicators**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://hdr.undp.org/en/countries/> (๑๙ เมษายน ๒๕๕๘).

แนวคิดในการพัฒนาในระยะเวลาที่ ๑ หรือในช่วงทศวรรษ ๑๙๕๐ - ๑๙๖๐ แนวคิดหลักในช่วงเวลานี้เน้นไปที่บทบาทของรัฐโดยมีความเชื่อว่ารัฐบาลจะเป็นแกนหลักในการนำพาระบบเศรษฐกิจให้เกิดการเจริญเติบโตได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทฤษฎีการพัฒนาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงนี้มีทฤษฎีที่เห็นว่าการพัฒนาเป็นวงจรแห่งความดี การทำประเทศให้ทันสมัยก็จะนำมาซึ่งความทันสมัยต่อมาอีกเป็นวัฏจักร ในขณะที่ประเทศที่ยังคงด้อยพัฒนาอยู่เพราะไม่สามารถทำให้วงจรนี้หมุนต่อไปได้ และก็จะติดอยู่ในกับดักของความไม่พัฒนา จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่รัฐบาลจะต้องเข้ามาดำเนินนโยบายต่างๆ เพื่อให้กับดักนี้ถูกทำลายไป แนวคิดทางด้านนโยบายต่างๆ ที่จะทำลายกับดักนี้ก็อาจแตกต่างกันออกไปดังเช่น โรเซนสไตน์-โรแดน (Rosenstein-Rodan) และท่านอื่นๆ อาทิ เนิร์กเซ (Nurkse) เห็นว่าควรใช้นโยบายการพัฒนาในทุกๆ ด้านมีการลงทุนในแผนงานและโครงการต่างๆ อย่างกว้างขวางและครอบคลุม ในขณะที่เฮริชชแมน (Hirschman) ไม่เห็นด้วยกับแนวคิดนี้ โดยเห็นว่าควรใช้นโยบายส่งเสริมเฉพาะโครงการหลักๆ เพียงไม่กี่โครงการซึ่งเป็นโครงการที่มีความเชื่อมโยงกับโครงการและแผนงานต่างๆ อย่างมาก แล้วจึงค่อยพัฒนาไปยังโครงการหรือกิจกรรมอื่นๆ เพื่อแก้ไขปัญหอันอาจเกิดขึ้นจากการลงทุนในโครงการต่างๆ เหล่านี้ต่อไป

แต่อย่างไรก็ตาม นักเศรษฐศาสตร์พัฒนาในช่วงเวลานี้เกือบทั้งหมดก็เห็นว่าการเข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจของรัฐเป็นสิ่งจำเป็นในการทำให้กับดักของความไม่พัฒนาถูกทำลายไป รัฐบาลต้องเข้าไปมีบทบาทสำคัญในการจัดหาเงินทุนสนับสนุนโครงการพัฒนาต่างๆ โดยตรง หรือให้การช่วยเหลือทางการเงินและอื่นๆ ในรูปแบบต่างๆ รวมทั้งการเข้าไปลงทุนโดยตรงในกิจกรรมที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ และอุตสาหกรรมพื้นฐานของประเทศ การสะสมทุนที่เป็นทุนทางกายภาพ นับเป็นเงื่อนไขเดียวที่จำเป็นและเพียงพอ ต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ

แนวคิดในการพัฒนาในระยะเวลาที่ ๒ หรือ ช่วงเวลาในทศวรรษ ๑๙๗๐ - ๑๙๘๐ ได้เน้นบทบาทของกลไกตลาด เป็นช่วงเวลาที่มียุทธศาสตร์ต่อต้านกับนโยบายการเข้าแทรกแซงหรือการมีบทบาทหลักในระบบเศรษฐกิจของรัฐบรรดานักเศรษฐศาสตร์จำนวนมาก มีความวิตกกังวลในเรื่องนี้ที่สำคัญก็คือในช่วงเวลานี้เป็นช่วงเวลาที่เศรษฐกิจโลกเผชิญกับปัญหาวิกฤตในระบบเศรษฐกิจมหภาคของโลกเริ่มจากการมีวิกฤตการณ์พลังงานครั้งแรกและทำให้เกิดเศรษฐกิจโลกตกต่ำในเวลาต่อมา การเกิดวิกฤตการณ์น้ำมันครั้งที่สองทำให้ราคาน้ำมันเพิ่มขึ้นอย่างมาก อันมีผลกระทบไปสู่การเกิดวิกฤตปัญหาหนี้สินของประเทศในกลุ่มลาตินอเมริกา และราคาสินค้าโภคภัณฑ์ต่างๆ ตกต่ำลงอย่างหนัก ต่อมาในช่วงเวลากลางทศวรรษ ๑๙๘๐ นอกจากนี้การล่มสลายของระบบการเงินระหว่างประเทศ หรือที่เรียกว่าระบบเบรตตันวูดส์ (Bretton Woods Regime) ส่งผลกระทบต่อประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลายต้องเปลี่ยนแปลงปฏิรูปนโยบายเศรษฐกิจมหภาคของตนครั้งใหญ่ การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจนี้ รวมถึงการยกเลิกนโยบายและมาตรการที่เป็นการบิดเบือนระบบตลาดต่างๆ ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การมีอัตราแลกเปลี่ยนหรือค่าของเงินที่สูงเกินความเป็นจริง การยกเลิกวิสาหกิจที่ไร้ประสิทธิภาพอย่างเรื้อรัง ทศวรรษ ๑๙๘๐ นี้จึงกลายเป็นทศวรรษแห่งการปรับโครงสร้างต่างๆ ในระบบเศรษฐกิจทั้งในส่วนองเศรษฐกิจมหภาคและจุลภาค และที่สำคัญ เหตุการณ์ต่างๆ นี้เกิดขึ้นในช่วงเวลาหรือยุคที่มีอุดมการณ์หรือแนวคิดเศรษฐกิจเสรีตามกลไกตลาด หรือการเปิดตลาดเสรี ในทศวรรษ ๑๙๘๐ นี้ ผู้นำของประเทศมหาอำนาจที่เป็นผู้สร้างอิทธิพลในแนวคิดนี้ ก็คือ นายโรนัลด์ เร

แกน (Ronald Reagan) แห่งสหรัฐอเมริกา นางมาร์กาเรต แทตเชอร์ (Margaret Thatcher) แห่งอังกฤษ และนายเฮลมุท โคห์ล (Helmut Kohl) แห่งเยอรมนี บรรยากาศในช่วงนี้ก่อให้เกิดฉันทามติร่วมกันของแนวคิดเสรีนิยมใหม่ หรือฉันทานุมัติแห่งวอชิงตัน (Washington Consensus) ที่ให้ข้อเสนอแนะแก่ประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลายที่จะต้องส่งเสริมนโยบายการค้าและการเงินที่เสรี ลดบทบาทของรัฐในระบบเศรษฐกิจลง แนวคิดหลักของฉันทามตินี้เห็นว่าการเปิดเสรีจะนำไปสู่การเกิดการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจได้

แนวคิดในการพัฒนาในระยะเวลาที่ ๓ หรือ ตั้งแต่ทศวรรษ ๑๙๙๐ เป็นต้นมา ในช่วงเวลานี้ได้เกิดปฏิกิริยาที่ต่อต้านแนวคิดเสรีนิยมใหม่ โดยแย้งว่าการสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ มิใช่การมองเพียงการใช้กลไกตลาดเป็นตัวจัดสรรทรัพยากรหรือกำหนดราคาสินค้าและบริการต่างๆ ในระบบเศรษฐกิจ โดยรัฐลดบทบาทในระบบเศรษฐกิจลงเท่านั้น แต่ยังคงต้องมองถึงเรื่องสถาบัน อันหมายถึง กฎ กติกา วัฒนธรรม คุณค่าต่างๆ ในสังคม ที่ส่งผลต่อการเจริญเติบโตหรือการพัฒนาด้วย

นอกจากนี้ยังเห็นว่าในโลกปัจจุบันที่การเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในระบบเศรษฐกิจเป็นไปอย่างรวดเร็ว และมีความผันผวนมาก ความสำเร็จของประเทศหนึ่งๆ ในการที่จะรักษาอัตราความเจริญเติบโตไว้ได้ก็ขึ้นอยู่กับว่า ประเทศนั้นๆ จะสามารถปรับตัวเข้ากับความผันผวนนั้นๆ ได้มากน้อยเพียงใด บทบาทของรัฐจึงจำเป็นในการสร้างเสถียรภาพในเศรษฐกิจมหภาค ความช่วยเหลือของรัฐต่อสถาบันเศรษฐกิจต่างๆ ที่ช่วยให้เกิดความเจริญเติบโต การบริหารจัดการความผันผวนทางเศรษฐกิจจากภายนอก การแก้ไขปัญหาความขัดแย้งภายในต่างๆ เหล่านี้นับเป็นแผนหลักของความสำเร็จในช่วงนี้ ซึ่งเป็นตัวชี้ให้เห็นบทบาทของรัฐในเชิงสถาบันอันสำคัญยิ่งในกระบวนการสร้างความเจริญเติบโตในระบบเศรษฐกิจเส้นทางการพัฒนาในช่วงระยะเวลานี้มิใช่เส้นทางที่มีแนวคิดหรือแนวทางเดินเพียงเส้นทางเดียวตามแนวคิดเศรษฐศาสตร์กระแสหลักที่สร้างขึ้นจากนักคิดในประเทศทางตะวันตกที่มีอิทธิพลต่อทฤษฎีที่เกี่ยวกับการพัฒนาเป็นอย่างมากในช่วงเวลาที่ผ่านมา

ความเชื่อเกี่ยวกับแนวคิดในการพัฒนาในช่วงเวลาที่ ๓ นี้จึงมีทางเลือกที่หลากหลาย มีการเพิ่มบทบาทของสถาบันหรือกฎ กติกาต่างๆ ในสังคมที่มีหลากหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะ เป็นเศรษฐกิจชุมชนที่เกิดขึ้นในส่วนต่างๆ ของโลก เศรษฐกิจพอเพียงที่เป็นแนวคิดของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบัน ในประเทศไทย ซึ่งมีส่วนช่วยในการพัฒนาได้มากมาย แนวคิดนี้แตกต่างไปอย่างสิ้นเชิงจากแนวคิดในช่วงระยะเวลาที่ ๒ ของสำนักเสรีนิยมใหม่ที่เน้นบทบาทของกลไกตลาดเป็นกลไกในการจัดสรรทรัพยากรจะสร้างความเจริญเติบโตให้กับระบบเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว^{๒๗}

๓.๖ กระบวนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามทฤษฎีตะวันตก

การอยู่ร่วมกันของมนุษย์โลกนี้ประกอบไปด้วย ระบบต่าง ๆ ที่เปรียบเสมือนลูกโซ่หรือฟันเฟืองจำนวนมากที่เกาะเกี่ยวสัมพันธ์กันอยู่ เมื่อระบบเศรษฐกิจซึ่งเป็นฟันเฟืองตัวใหญ่ตัวหนึ่งอยู่ในสถานะที่เป็นปรกติ หรือดี ประชาชนไม่ยากจนไม่มีความลำบากในการทำมาหากินแล้ว ก็จะส่งผล

^{๒๗} <http://www.stou.ac.th/Study/Services/Sec/60335.01-01.html>

ต่อฟันเฟืองตัวอื่น ๆ ได้แก่ ระบบสังคม คือคนในสังคม ประชาชนในประเทศก็จะมีคุณภาพ การเมือง และการปกครองก็ราบรื่นไม่สะดุดติดขัด และในท้ายที่สุดความสันติสุขก็จะเกิดขึ้นกับสังคม ๆ นั้น

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ มีเป้าหมายสำคัญในการจัดการเรียนรู้เพื่อเพิ่มพูนความรู้ ทักษะและเจตคติที่ดี ซึ่งจะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมและประสิทธิผลการปฏิบัติงานของ บุคคลให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมที่พึงประสงค์ขององค์การ และสามารถปรับตัวให้สอดคล้องกับการ เปลี่ยนของสภาพแวดล้อมได้ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์จะประสบความสำเร็จ บรรลุตามเป้าหมาย ดังกล่าวจำเป็นที่จะต้องมีการวางแผนและดำเนินการอย่างเป็นระบบเป็นขั้นตอน มีผู้นำเสนอ กระบวนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ไว้หลายคน อาทิเช่น

เฮอร์เบิร์ต จี ฮีนิแมนและคณะ (Herbert G. Heneman et all) ที่ได้เสนอ กระบวนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ในฐานะที่เป็นบุคลากรขององค์การไว้ ๔ ขั้นตอน^{๒๘}

๑. การระบุความต้องการการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ความต้องการการพัฒนาทรัพยากร มนุษย์ หมายถึง ปัญหาเกี่ยวกับการปฏิบัติงาน ซึ่งเกิดจากช่องว่างระหว่างผลการปฏิบัติที่เกิดขึ้นจริง กับผลการปฏิบัติงานที่องค์การต้องการ ปัญหานี้มีความสำคัญต่อองค์การและสามารถแก้ไขได้โดยการ ให้การศึกษา การฝึกอบรม และการพัฒนา

๒. การวางแผนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ หลังจากที่ได้ระบุความต้องการการพัฒนา ทรัพยากรมนุษย์ ขั้นต่อไปก็จะเป็นการวางแผนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ทั้งนี้เพราะโดยทั่วไปแล้ว ความต้องการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์มักจะมีมากมายเกินกว่าที่จะจัดการได้ทั้งหมด ภายใต้ทรัพยากร ที่มีจำกัดขององค์การ ดังนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องมีการกำหนดกลยุทธ์ให้ตอบสนองต่อความต้องการให้ มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ภายใต้ทรัพยากรมนุษย์ เงินทุนและสิ่งอำนวยความสะดวกที่มี ขั้นตอนการ จัดสรรในการกำหนดกลยุทธ์จะเริ่มจากการลำดับความจำเป็นของความต้องการทรัพยากรมนุษย์ ขั้น ต่อมาก็จะจัดสรรทรัพยากรให้แต่ละโครงการตามลำดับ ขั้นสุดท้ายจึงเป็นการบูรณาการโครงการต่าง ๆ ให้เป็นแผนดำเนินการในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ อนึ่งในการตัดสินใจลำดับความจำเป็นของ ความต้องการการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์มักต้องมีเกณฑ์ซึ่งปรากฏในแผนพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เกี่ยวกับประเด็นที่ว่า “ใครจะเป็นผู้รับการพัฒนา และบุคคลที่รับผิดชอบเป็นใครอะไร เป็นโปรแกรม หรือรายการหลักในการพัฒนาขอบเขตระยะเวลาที่กำหนดการพัฒนา คือเมื่อใดทรัพยากรและ อุปกรณ์หรือเครื่องมืออะไรที่มีความจำเป็นต้องใช้”

๓. การคัดเลือก ออกแบบ และดำเนินกิจกรรมพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ขั้นนี้เป็นการ คัดเลือกและออกแบบโครงการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งต้องเริ่มจากการกำหนดวัตถุประสงค์ของ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ โดยทั่วไปแล้ววัตถุประสงค์ของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์สามารถจำแนก ออกได้ลักษณะ ได้แก่ วัตถุประสงค์การเรียนรู้ วัตถุประสงค์ด้านทัศนคติ วัตถุประสงค์ด้านทักษะ วัตถุประสงค์ด้านพฤติกรรมการทำงานและวัตถุประสงค์ด้านผลที่ได้รับขององค์การ วัตถุประสงค์ ๓ ลักษณะแรกเป็นวัตถุประสงค์ระยะสั้น ส่วนอีกสองลักษณะหลังเป็นวัตถุประสงค์ระยะยาว เมื่อได้ กำหนดวัตถุประสงค์การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์แล้ว ขั้นต่อไปจะเป็นการพิจารณาเนื้อหาของ

^{๒๘} ปภาวดี ประจักษ์ศุภนิมิต, เอกสารประกอบการสอนชุดวิชา “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ใน องค์การ” หน่วยที่ ๓, (มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๖), หน้า ๙๔ - ๙๕.

โครงการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งเป็นการกำหนดหลักสูตรที่จะให้ผู้เข้ารับการพัฒนาได้เรียนรู้หรือมีส่วนร่วมในโครงการ ซึ่งขั้นตอนต่อมาก็จะเป็นการกำหนดวิธีการและเทคนิคที่จะใช้ในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ และหลังจากนั้นขั้นตอนต่อมาก็จะเป็นการนำเอาวิธีการและเทคนิคนั้นมาใช้ในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

๔. การประเมินผลการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ขั้นตอนสุดท้ายของกระบวนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ก็คือการประเมินผล ซึ่งสามารถกระทำได้ใน ๓ ระดับ ระดับแรก คือ การพิจารณาว่าการดำเนินการตามโครงการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์แต่ละโครงการบรรลุตามวัตถุประสงค์ที่ต้องการหรือไม่ ระดับที่สอง เป็นการพิจารณาถึงประสิทธิภาพและประสิทธิผลของความพยายามในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ทั้งหมดว่าตอบสนองต่อความต้องการการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ขององค์การหรือไม่

โนอี และคณะ (Noe et al) ได้อธิบายกระบวนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามแนวทางการฝึกอบรมและพัฒนาทรัพยากรมนุษย์โดยการออกแบบการสอน (instructional design) ว่าเป็นกระบวนการที่เป็นระบบในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้สอดคล้องกับความจำเป็น ดังนี้^{๒๙}

๑. การประเมินความจำเป็น (needs assessment) คือ กระบวนการประเมินองค์การ เพื่อตรวจสอบว่าการฝึกอบรมและการพัฒนาจะเกิดขึ้นในบริบทอะไร การประเมินบุคลากรว่าใครบ้างจำเป็นที่จะต้องได้รับการฝึกอบรม และการประเมินงานว่าควรจะจัดการฝึกอบรมในเรื่องอะไรเพื่อใช้วางแผนการฝึกอบรมให้มีประสิทธิภาพ โดยทำการวิเคราะห์ ๓ ระดับ คือ

๑.๑ การวิเคราะห์องค์การ เป็นกระบวนการกำหนดถึงความเหมาะสมของการฝึกอบรม โดยประเมินคุณลักษณะขององค์การจากกลยุทธ์ ความพร้อมของทรัพยากรที่จะใช้และการให้การสนับสนุนต่อกิจกรรม เช่น งบประมาณ ระยะเวลา และผู้เชี่ยวชาญด้านการฝึกอบรม เป็นต้น

๑.๒ การวิเคราะห์บุคคล เป็นกระบวนการกำหนดความจำเป็นและความพร้อมของบุคลากรเป็นรายบุคคล โดยพิจารณาจากขาดประสิทธิภาพในการปฏิบัติงาน การมีเทคโนโลยีหรือบริการใหม่ ๆ ที่ทำให้บุคลากรขาดความรู้ ทักษะและความสามารถ

๑.๓ การวิเคราะห์งาน เป็นกระบวนการระบุถึงความรู้ ทักษะและพฤติกรรมที่ควรจะให้มีความสำคัญในการจัดกิจกรรม ซึ่งปกติจะดำเนินการควบคู่ไปกับการวิเคราะห์บุคคลด้วย

๒. ความพร้อมในการฝึกอบรม (readiness for training) เป็นการประสานระหว่างคุณลักษณะของบุคลากร เช่น ความสามารถในการเรียนรู้ ทักษะต่อการฝึกอบรม แรงจูงใจในการเรียนรู้ และสภาพแวดล้อมของงานที่สนับสนุนต่อการฝึกอบรม ได้แก่ สถานการณ์ที่บังคับเช่น การขาดแคลนงบประมาณ การที่ไม่มีเวลาสำหรับการฝึกอบรม ความล้มเหลวในการสนับสนุนอุปกรณ์เครื่องมือหรือเนื้อหาหลักสูตรสำหรับการฝึกอบรม เป็นต้น การสนับสนุนทางสังคม เช่น การเปิดโอกาสให้นำความรู้ที่ได้รับจากการฝึกอบรมมาใช้ในการปฏิบัติงาน การสนับสนุนและเปิดโอกาสให้เข้ารับการฝึกอบรม การประเมินผลการปฏิบัติงานจากการนำความรู้ที่ได้มาใช้ในการปฏิบัติงาน เป็นต้น

^{๒๙} สมชาย สรรประเสริฐ, “กลยุทธ์การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของกองบัญชาการตำรวจท่องเที่ยว สำนักงานตำรวจแห่งชาติ”, การศึกษาตามหลักสูตรปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต (รัฐประศาสนศาสตร์), (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๓), หน้า ๑๗- ๑๘.

๓. การวางแผนการฝึกอบรม (planning the training program) เมื่อพบว่า มีความจำเป็นในการฝึกอบรมและบุคลากรมีความพร้อมที่จะเรียนรู้ ถือเป็นความรับผิดชอบของผู้เชี่ยวชาญด้านการฝึกอบรมหรือฝ่ายทรัพยากรมนุษย์ขององค์กรที่จะต้องวางแผนการฝึกอบรม โดยเริ่มจากการกำหนดวัตถุประสงค์ที่ชัดเจนเพื่อช่วยให้ผู้สอนและผู้เข้ารับการฝึกอบรมทราบถึงความต้องการขององค์กร และสามารถใช้วัดความสำเร็จของแผนงานการฝึกอบรม การกำหนดผู้เข้ารับการฝึกอบรม ผู้สอน เนื้อหา วิธีการฝึกอบรมและการประเมินผลการฝึกอบรม เป็นต้น โดยสามารถจัดการฝึกอบรมจากบุคลากรภายในองค์กรหรือจ้างผู้เชี่ยวชาญจากภายนอกเป็นผู้ถ่ายทอดด้วยวิธีการต่าง ๆ ได้แก่ การฝึกอบรมในห้องเรียนเพื่อช่วยเพิ่มพูนการเรียนรู้ของบุคลากร เช่น การบรรยาย การถกแถลง กรณีศึกษา การตั้งคำถาม-คำตอบ การแสดงบทบาทสมมติ และการเรียนรู้ผ่านทางไกล เช่น การเรียนรู้ผ่านสื่ออิเล็กทรอนิกส์ เป็นต้น การฝึกอบรมในที่ทำงาน เช่น การฝึกปฏิบัติงานเพื่ออบรมทักษะในการทำงาน สถานการณ์จำลองเพื่อฝึกอบรมทักษะในการตัดสินใจตัวแบบพฤติกรรมเพื่อฝึกอบรมการมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นและโปรแกรมประสบการณ์เพื่อพัฒนาทักษะการทำงานเป็นทีมและการเป็นผู้นำ นอกจากนี้ สามารถใช้การปฐมนิเทศ (orientation of new employees) สำหรับบุคลากรใหม่โดยเปลี่ยนแปลงจากการนำเสนอ เพียงกฎและระเบียบขององค์กรตามปกติเป็นให้ความสำคัญกับพันธกิจขององค์กร ตลอดจนวิธีการฝึกอบรมต้องคำนึงถึงความหลากหลายของบุคลากร (diversity training) ที่มีความแตกต่างทางวัฒนธรรม ภาษาเชื้อชาติ ทำให้จำเป็นต้องปฏิบัติอย่างเป็นธรรมและมีความเสมอภาคกัน

๔. การนำแผนงานการฝึกอบรมไปปฏิบัติ (implementing the training program) ต้องคำนึงถึงหลักการเรียนรู้ว่าคนสามารถเรียนรู้ได้อย่างไร ปกติบุคลากรจะสนใจเรียนรู้เรื่องที่เกี่ยวข้องกับงาน ในปัจจุบันจึงต้องอาศัยการสื่อสารอย่างชัดเจนถึงวัตถุประสงค์ของการเรียนรู้ การนำเสนอข้อมูลที่มีความเด่นชัดและจดจำได้ง่าย และการช่วยเหลือผู้เข้ารับการฝึกอบรมให้สามารถนำความรู้ไปใช้ในการทำงานรวมถึงการจัดเตรียมสภาพแวดล้อมของการเรียนรู้ เช่น อุปกรณ์ต่าง ๆ เพื่อให้ผู้เข้ารับการฝึกอบรมได้รับความรู้และทักษะจากการฝึกอบรมและสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติงานได้จริง

๕. การวัดผลลัพธ์ของการฝึกอบรม (measuring results of training) เพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ ปกติจะกำหนดการวัดตั้งแต่การพัฒนาแผนงานการฝึกอบรมพร้อมไปกับการกำหนดวัตถุประสงค์และเนื้อหาเพื่อระบุถึงวิธีวัดความสำเร็จโดยวัดได้จาก (๑) ความพึงพอใจของผู้เข้ารับการฝึกอบรม (๒) ความรู้หรือความสามารถที่จะได้รับการฝึกอบรม (๓) การนำทักษะและพฤติกรรมใหม่ที่ได้จากการฝึกอบรมมาใช้ในการปฏิบัติงาน (๔) การปรับปรุงผลการปฏิบัติงานทั้งระดับบุคคลและองค์กร สามารถใช้การทดสอบสำหรับวัดความรู้ เช่น การประเมินทั้งก่อนและหลังการฝึกอบรม การเปรียบเทียบระหว่างผู้เข้ารับการฝึกอบรมกับผู้ที่ไม่ได้รับการฝึกอบรม การทดสอบก่อนและหลัง และการทดสอบหลังการสำเร็จการฝึกอบรม เป็นต้น การสังเกตเพื่อประเมินทักษะแลพฤติกรรมและการสำรวจเกี่ยวกับการปรับเปลี่ยนทัศนคติ อย่างไรก็ตาม การจัดการฝึกอบรมจะเกี่ยวข้องทั้งงบประมาณจึงต้องวัดทางเศรษฐกิจ เพื่อประเมินความคุ้มค่าของแผนงานการฝึกอบรมด้วย

แนวคิดในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ที่สำคัญอยู่ ๒ ประการ คือ

๑. แนวคิดแบบดั้งเดิม เป็นแนวคิดที่มีมาแต่เดิมว่า การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ได้เกิดขึ้นค่อนข้างชัดเจนในช่วงที่มีการปฏิวัติอุตสาหกรรมในระยะปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ และต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ การปฏิวัติอุตสาหกรรมทำให้มีการนำเอาเครื่องจักรเข้ามาใช้ในการอุตสาหกรรม เครื่องจักรกลายเป็นสิ่งสำคัญสำหรับนายจ้าง^{๓๐}

ดังนั้นการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์จึงเป็นลักษณะการจัดการมนุษย์ในองค์กรที่เน้นอำนาจนิยม โดยที่ผู้บริหารไม่ได้ให้ความสำคัญของทรัพยากรมนุษย์ ไม่ให้ความสำคัญของศักดิ์ศรีของความเป็นคน คนเปรียบเสมือนเพียงส่วนประกอบของเครื่องจักร เป็นการบริหารที่เน้นให้ความสำคัญแก่เครื่องจักร ค่าใช้จ่ายในการบำรุงรักษาเครื่องจักรมักจะสูงกว่าค่าใช้จ่ายในการจ้างคน ผู้บริหารใช้อำนาจควบคุมผู้ใช้แรงงานในโรงงานอุตสาหกรรมเพื่อให้เกิดผลผลิตตามที่ผู้บริหารต้องการ ซึ่งเหตุการณ์บริหารแบบนี้ใช้ในระยะเวลาที่สังคมเปลี่ยนจากสังคมเกษตรกรรมเป็นสังคมอุตสาหกรรมใหม่ ๆ ระยะเวลาแรกผู้บริหารสามารถประสบผลตามที่ต้องการ เพราะคนงานในสังคมอุตสาหกรรมช่วงแรก ๆ นั้นมีฐานะยากจนอดอยากมาก ต้องนำเอาแรงงานของตนออกขายเพื่อแลกกับอาหาร ที่อยู่ ยารักษาโรค เสื้อผ้า ทั้งนี้เพื่อความอยู่รอดของผู้ใช้แรงงานและครอบครัว ถ้าพิจารณาในเรื่องของจิตใจแล้วเห็นได้ชัดว่าผู้ใช้แรงงานภายใต้การจัดการมนุษย์ ในองค์กรที่เน้นอำนาจนิยมได้รับความกระทบกระเทือนจิตใจมาก เมื่อผู้ใช้แรงงานสามารถรวมพลังกลุ่มได้พร้อมกับเทคโนโลยีใหม่ ๆ ขยายวงกว้างขวาง ผู้ใช้แรงงานมีความรู้มากขึ้น ลักษณะการจัดการมนุษย์ในองค์กรที่เน้นอำนาจนิยมก็ถูกทำลายลงไป

รูปแบบของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์กร “แบบบิดาปกครองบุตร” เป็นการจัดการมนุษย์ในองค์กรที่เกิดขึ้นหลังจากงานบริหารบุคคลที่เน้นอำนาจนิยม ทั้งนี้เพื่อช่วยแก้ปัญหาหรือหาทางให้การจัดการมนุษย์ในองค์กรไปได้รอดในสมัยนั้น ลักษณะสำคัญของการจัดการมนุษย์ในองค์กรแบบนี้ คือ องค์กรมีลักษณะเป็นครอบครัว บิดาคือ นายจ้าง บุตรคือ ผู้ใช้แรงงาน บิดาเป็นผู้ดูแลความประพฤติ อบรมสั่งสอนบุตรซึ่งยังพึ่งตัวเองไม่ได้ การพิจารณาวินิจฉัยเรื่องต่าง ๆ เช่น การให้รางวัล การลงโทษ อยู่ในอำนาจของบิดา การลงโทษอาจรุนแรงถึงขั้นให้ออกก็ได้ การบริหารลักษณะนี้อาจช่วยแก้ปัญหาการบริหารชนิดแรกได้ในระยะแรก ๆ แต่ต่อมาบุตรหรือผู้ใช้แรงงานเริ่มรู้สึกอึดอัดไม่พอใจในการปกครองของบิดาหรือนายจ้าง เพราะว่าบุตรได้รับการปฏิบัติเสมือนคนไร้ความสามารถ คือ ต้องอยู่ในความควบคุมของบิดาตลอดเวลา กล่าวคือ บิดายังเป็นผู้มีอำนาจเด็ดขาดเหมือนการบริหารที่เน้นอำนาจนิยม ต่างกันเพียงเล็กน้อยคือ องค์กรมีลักษณะเป็นครอบครัวทำให้รู้สึกว่าย่อนโยนกว่า ส่วนบิดาหรือนายจ้างแสดงความลำเอียงให้เห็นชัดเจน พอใจบุตรคนใดมากก็ตอบแทนมาก ไม่ให้ความเสมอภาค กล่าวคือ ยังไม่มีกฎเกณฑ์แบบแผนปฏิบัติเพื่อความยุติธรรมและความเสมอภาค ข้อหนึ่งใจของผู้เป็นบิดา หรือนายจ้างก็คือ บุตรไม่เห็นความหวังดีของบิดาเมื่อบิดาให้ค่าตอบแทน ค่าจ้างพิเศษก็จะพอใจ ฉะนั้นเมื่อบิดาต้องการความร่วมมือสูงก็ต้องจ่ายให้บุตรเหล่านั้นสูง บิดาไม่สามารถทราบหรือคาดคะเนค่าใช้จ่ายได้ทั้งต้องเพิ่มผลประโยชน์ให้บุตรตลอดเวลา ทำให้

^{๓๐} ธงชัย สมบูรณ์, การบริหารและจัดการมนุษย์ในองค์กร, (กรุงเทพมหานคร : ปราชญ์สยาม, ๒๕๔๙), หน้า ๑๗.

บิดาหรือนายจ้างต้องใช้ค่าใช้จ่ายสูง การบริการบุคคลแบบบิดาปกครองบุตรจึงค่อย ๆ หายไปจากสังคมอุตสาหกรรม

เมื่อการบริหารจัดการในลักษณะบิดาและบุตร ไม่สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับองค์กรส่วนใหญ่ได้แล้ว ก็มีระบบของการจัดการอีกแบบหนึ่งคือการจัดการมนุษย์ในองค์กรที่เน้น “ระบบราชการหรือลัทธิสำนักงาน (Bureaucracy)” เป็นลักษณะการปกครองหรือการบริหารตามลำดับชั้น มีกฎระเบียบข้อบังคับ มีการกวัดข้นเข้มงวด มีการเลือกเฟ้นผู้ปฏิบัติงาน มีการเขียนกฎเกณฑ์เป็นลายลักษณ์อักษร ตลอดจนมีการเก็บรักษาเอกสาร แนวคิดของการจัดการมนุษย์ในองค์กรแบบนี้เห็นได้ชัดเจนคือ ต้องมีระเบียบข้อบังคับ ตลอดจนมีการควบคุมอย่างใกล้ชิด ทั้งนี้เริ่มเข้มงวดในตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๓๐ เพราะนักบริหารงานบุคคลได้รับอิทธิพลจากแนวความคิดจากการจัดการตามแบบวิทยาศาสตร์ ซึ่งเชื่อว่าคนเรานั้นยังไม่ดีพอ ไม่ชอบทำงาน ไม่รับผิดชอบ จึงต้องสร้างกรอบคือระเบียบให้เดินตาม นอกเหนือจากการมีระเบียบและมีการควบคุมแล้ว ยังต้องพยายามหาแรงจูงใจกระตุ้นให้ทำงานให้ได้ผลผลิตมากขึ้น โดยการเอารายได้มาล่อใจมีการจ้างงานเป็นชิ้นไม่จ้างตามเวลา แต่ต่อมาเมื่อมีการทดลองของ Elton Mayo ความคิดหลังนี้จึงก็ต้องล้มเลิกไป

รูปแบบต่อมาของการจัดการมนุษย์แบบระบบราชการที่เห็นได้ชัดในประเด็นต่อคือ มีการคัดเลือกผู้มีความสามารถสูงสุดเข้ามาปฏิบัติงานและบรรจุคนให้เข้าทำงานเพื่อมีประสิทธิภาพในการทำงานสูงสุด โดยพยายามให้นักจิตวิทยาเข้ามาช่วยสร้างแบบทดสอบเพื่อเป็นเครื่องมือในการคัดเลือก มีการเขียนกฎระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ นั้นเป็นลายลักษณ์อักษร และเก็บไว้อย่างเป็นระเบียบพร้อมทั้งเริ่มเก็บเอกสารข้อมูลต่าง ๆ เกี่ยวกับบุคคลโดยจัดให้มีเจ้าหน้าที่บุคคลขึ้นดำเนินการเก็บเอกสารระเบียบ กฎเกณฑ์ต่าง ๆ เพื่อแสดงความชัดเจนให้เป็นที่ยอมรับทั้งฝ่ายนายจ้างและผู้ใช้แรงงาน อันเป็นผลดีแก่ทั้งสองฝ่าย เช่น กฎเกณฑ์การขึ้นเงินเดือน ผู้ใช้แรงงานสามารถทราบถึงขั้นตอนการได้รับเงินเดือนของตนเองนายจ้างก็สามารถคาดคะเนค่าใช้จ่ายได้ รอดพ้นจากการชื้อเอาเงินเดือนขึ้นจากผู้ใช้แรงงานที่มีความสามารถ

ลักษณะต่อมา เป็นการจัดการมนุษย์ในองค์กรที่มีผู้บริหารเป็นผู้ปกป้องผลประโยชน์ผู้บริหารงานบุคคลมีฐานะเป็นตัวกลางระหว่างนายจ้างกับผู้ใช้แรงงาน หรือผู้บริหารระดับสูงกับผู้ใช้แรงงาน ผู้ใช้แรงงานมักจะมีองค์กรของตน เช่น สหภาพแรงงานหรือคณะกรรมการลูกจ้างเป็นที่รวบรวมความคิดเห็น ความต้องการของผู้ใช้แรงงาน และเสนอข้อมูลนั้น ๆ ต่อผู้บริหาร ผู้บริหารงานบุคคลเป็นตัวกลางดังกล่าว ฉะนั้นดูเหมือนผู้บริหารงานบุคคลมีอำนาจมากแต่อันที่จริงการปฏิบัติงานในฐานะตัวกลางนั้นเป็นเรื่องยากมากเพราะจะต้องเข้ากับทั้งสองฝ่ายได้ดี รักษาผลประโยชน์ของทั้งผู้บริหารสูงสุด และผู้ใช้แรงงานหรือลูกจ้างและนายจ้าง เพื่อให้การปฏิบัติการเป็นตัวกลางประสบความสำเร็จอย่างยิ่ง ผู้บริหารบุคคลจำเป็นต้องเข้าใจผู้ใช้แรงงานและให้การ ศึกษาแก่ผู้ใช้แรงงาน เพราะผู้ที่มีความรู้และการศึกษาจะเข้าใจกันได้ดีจึงทำให้เกิดการฝึกรวมเรื่องต่าง ๆ ให้กับผู้ใช้แรงงาน เช่น นโยบายขององค์กรและผู้บริหารสูงสุด การจ่ายค่าตอบแทน การจัดสวัสดิการ นโยบายเรื่องวินัย และการประพฤติปฏิบัติตามระเบียบวินัย ความระมัดระวังในการปฏิบัติงานเพื่อไม่ก่อให้เกิดอันตราย ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้ผู้บริหารหันมาสนใจความเป็นมนุษย์ของผู้ใช้แรงงานมากขึ้น โดยเฉพาะการจัดสวัสดิการ การเสริมสร้างขวัญและกำลังใจ รวมทั้งการสร้างแรงจูงใจ

๒. แนวคิดแบบใหม่ เป็นแนวคิดที่มีลักษณะตรงข้ามกับแนวคิดแรก คือ เป็นการประสานแนวความคิดของการจัดการตามแบบวิทยาศาสตร์ (Scientific Management) และการจัดการตามแนวมนุษยสัมพันธ์ (Human Relation Approach) เข้าด้วยกันโดยคัดเลือกเฉพาะแนวคิดที่มีประโยชน์ต่อการจัดการมนุษย์ในองค์กร^{๓๑}

การจัดการตามแบบทฤษฎีแผนใหม่เกิดขึ้นเพราะมนุษย์ต้องการความเหมาะสมพอดี ถ้าเราพิจารณาเฉพาะการจัดการแบบวิทยาศาสตร์จะเห็นได้ว่าเป็นแบบแผน (Formal Organization) เกินไป เช่นเดียวกับการจัดการตามแนวมนุษยสัมพันธ์ก็เป็นแบบกันเอง (Informal Organization) เกินไป การนำแนวคิดจากการจัดการทั้ง ๓ รูปแบบนั้นมาผสมผสานกันพร้อมทั้งแต่งเติมสิ่งที่ขาดให้สมบูรณ์ ทำให้แนวความคิดของการจัดการตามทฤษฎีแผนใหม่มีการให้ความสำคัญในแง่มุมต่าง ๆ เช่น ทำงานตามลักษณะความสามารถเฉพาะ (Specialization) เป็นผลให้เกิดการสรรหาบุคคลที่มีความสามารถเหมาะสมกับตำแหน่งงาน การจัดระบบแยกตำแหน่งความรู้ความสามารถ (Position Classification) การจัดอบรม (Training) มีการจัดการอบรมให้ความรู้แก่ผู้ใช้แรงงานเพื่อปรับความรู้ความสามารถของเขาเหล่านั้นให้ทันต่อเทคโนโลยีใหม่ และการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมในเรื่องการจัดสวัสดิการ ผู้บริหารเห็นความสำคัญในการตอบแทนคนงาน โดยจัดสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ เพื่อเป็นการทำนุบำรุงรักษา “คน” ซึ่งเป็นทรัพยากรสำคัญให้มีประสิทธิภาพและการดำรงชีวิตที่มีคุณภาพตามความสมควร พร้อมทั้งมีขวัญและกำลังใจที่ดี การจัดการเรื่องความปลอดภัยในการทำงาน ตลอดจนดูแลสุขภาพของผู้ใช้แรงงาน การเสริมแรง การให้แรงจูงใจ คือ การใช้จิตวิทยาที่เหมาะสมกับผู้ใช้แรงงาน

องค์กรนั้นเป็นแหล่งรวมทรัพยากรมากมายไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรเงิน ทรัพยากรเทคโนโลยี และอื่น ๆ องค์กรเป็นแหล่งที่ก่อให้เกิดผลผลิต และในสังคมปัจจุบันการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ให้เกิดการเรียนรู้ถือเป็นกุญแจสำคัญในการพัฒนาองค์กรให้ทุกคนได้เกิดการเรียนรู้ให้ระดับตนเองและการเรียนรู้ร่วมกันอย่างต่อเนื่องไปสู่การเรียนรู้ตลอดชีวิต ทำให้องค์กรได้พัฒนาขีดความสามารถในการเรียนรู้ที่สูงขึ้นเพื่อให้องค์กรเจริญเติบโต ก้าวหน้า Peter Senge ให้ความหมายขององค์กรแห่งการเรียนรู้ (Learning Organization) ว่าเป็นสถานที่ที่การพัฒนาบุคลากรให้เกิดการเรียนรู้วิธีการเรียนรู้ร่วมกัน ขยายศักยภาพของตนเองได้อย่างต่อเนื่อง เกิดรูปแบบความคิดใหม่ ๆ หลากหลายโดยเน้นที่กระบวนการเรียนรู้ของคนในองค์กรและเป็นองค์กรที่ใช้คนในการสร้างความเป็นเลิศให้แก่คน โดยใช้การเรียนรู้เป็นกระบวนการเชิงกลยุทธ์ที่ต่อเนื่องและบูรณาการเข้ากับการทำงานและใช้การกระจายอำนาจ แก่คนในองค์กร เป็นตัวกระตุ้นให้เกิดความร่วมมือและการเรียนรู้ร่วมกันเป็นทีม ส่งเสริมการสนทนาอย่างเปิดเผยและเชื่อมโยงการพึ่งพาระหว่างบุคคล องค์กร ชุมชนที่ตั้งอยู่

แนวความคิดในการพัฒนาสังคมมนุษย์นั้นมามีวิธีการมากมาย แต่มีบางวิธีการที่เชื่อว่าการจะพัฒนาสังคมได้นั้นจำเป็นต้องพัฒนาจิตใจของทรัพยากรมนุษย์ให้มีศีลธรรม (คุณภาพทางจิต) เสียก่อนแล้วจึงพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

^{๓๑} ธงชัย สมบูรณ์, การบริหารและจัดการมนุษย์ในองค์กร, (กรุงเทพมหานคร : ปราชญ์สยาม, ๒๕๔๙), หน้า ๒๘.

แนวความคิดในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์การเป็นการสร้างบรรยากาศในการทำงานที่เอื้ออำนวยต่อการแสดง ออกของศักยภาพบุคคล ในองค์การทำให้เกิดคุณภาพชีวิตในการทำงาน เกิดการพัฒนาองค์การ รวมทั้งการออกแบบงานใหม่ ซึ่งทั้งหมดนี้เกิดจากภาวะปัจจุบันมีการแข่งขันทางธุรกิจมาก ทำให้องค์การมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงพัฒนาการบริหารงานบุคคล ต้องมีการปรับสภาพเพื่อความอยู่รอดขององค์การ ซึ่งการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์นี้จะเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีลักษณะต่อเนื่องกันไปตลอดชีวิตของบุคคลในองค์การมีความเกี่ยวข้องกับเรื่อง การฝึกอบรม (Training) การศึกษา (Education) จะเน้นที่ตัวบุคคล และการพัฒนา (Development) จะเน้นที่ตัวบุคคลในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์นั้นจะสำเร็จได้ต้องทำอย่างเป็นกระบวนการ การที่มีระบบ และทำอย่างต่อเนื่องติดต่อกันทุกระดับ เพราะคนที่มีความรู้ ความเข้าใจ มีทัศนคติที่แตกต่างกันจะไม่สามารถทำงานร่วมกันได้ การประสานงานให้เป็นระบบต่อเนื่องกัน จึงจะทำให้เกิดผลสำเร็จแก่องค์การได้ เพราะ ฉะนั้นแนวความคิดในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์การแบ่งออกเป็น ๔ ประการ^{๓๒} ดังต่อไปนี้

๑. การเคารพในสิทธิของบุคคล การฝึกอบรมเป็นความจำเป็นของพนักงานที่เข้ารับการอบรม ไม่ว่าจะเป็นอย่างใดรูปแบบ เนื้อหา และวิธีการ

๒. การมุ่งแก้ปัญหาให้แก่องค์การ การมุ่งแก้ปัญหาเป็นตัวกำหนดบทบาททางด้านพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ให้มุ่งส่งเสริมการแก้ปัญหาในฐานะที่การศึกษา การฝึกอบรมเป็นองค์ประกอบของงานพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

๓. มุ่งส่งเสริมการมีส่วนร่วมของผู้เข้ารับการอบรมพัฒนา ทั้งในด้านการเตรียมตัวการจัดหา เนื้อหา รูปแบบ ซึ่งผู้เข้ารับการอบรมพัฒนาต้องมีจิตสำนึกในการมีส่วนร่วมที่จะพัฒนาองค์การ

๔. เป็นกระบวนการที่มีระบบ บุคคลที่มีทัศนคติที่เหมือนกัน การสอดประสานที่เป็นระบบอย่างต่อเนื่องจะทำให้เกิดผลสำเร็จแก่องค์การได้

แนวคิดการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เป็นภารกิจที่สำคัญอย่างหนึ่งที่องค์การทุกองค์การต้องการปฏิบัติมากบ้างน้อยบ้าง ตามนโยบายของแต่ละองค์การในเรื่องนี้มีแนวคิดที่แตกต่างกัน ๒ แนวคิด^{๓๓} คือ

๑) แนวคิดแบบดั้งเดิม เป็นแนวคิดที่เชื่อว่า การพัฒนาบุคลากรเป็นสิ่งที่ไม่จำเป็นสำหรับองค์การและมีใช่เป็นหน้าที่ที่องค์การจะต้องจัดให้มีการพัฒนาบุคลากรของตนแต่อย่างใด องค์การมีหน้าที่เฉพาะแต่เพียงบังคับบัญชาควบคุมให้พนักงานแต่ละคนปฏิบัติหน้าที่ตามคำสั่ง หรือตามที่ได้รับมอบหมาย ถ้าหากบุคลากรจะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อองค์การคุ้มกับเวลาและค่าใช้จ่ายที่ต้องเสียไปในทางตรงกันข้ามแนวคิดนี้เชื่อว่า หากองค์การได้บุคคลที่มีความรู้ความสามารถตั้งแต่แรกเข้ามาอยู่กับองค์การ บุคคลนั้นยังสามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ทุกอย่างตลอดไป ดังนั้น องค์การที่มีพื้นฐานความเชื่อ

^{๓๒} บุญทัน ดอกโรส และธเนศ ต่อมชะเอม, กระบวนการและวิธีการพัฒนาจิตใจเพื่อพัฒนาสังคมไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ริชดา ๘๔ แมเนจเม้นท์, ๒๕๓๙), หน้า ๔๕.

^{๓๓} เต็มศักดิ์ ทองอินทร์, เอกสารประกอบการสอน : การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์, (ภาควิชารัฐศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

เช่นนี้ จึงมุ่งเน้นที่การสรรหาและคัดเลือกบุคลากรเพื่อให้ได้ผู้ที่มีความรู้ความสามารถสูงที่สุดมากกว่าที่จะดำเนินการพัฒนาบุคลากรของตน

๒) แนวคิดแบบสมัยใหม่ เป็นแนวคิดที่เชื่อว่าการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เป็นเรื่องที่สำคัญ และจำเป็นที่องค์กรทุกองค์การต้องกระทำอย่างสม่ำเสมอ ถึงแม้ว่าจะเสียเวลาและค่าใช้จ่ายในการดำเนินการ แต่องค์กรได้รับประโยชน์มากกว่าโดยมีเหตุผลสนับสนุนความเชื่อนี้ ๒ ประการคือ

๒.๑) ถึงแม้ว่าองค์กรจะมีระบบการสรรหาคัดเลือกบุคลากรที่ดีพอได้ผู้ที่มีความรู้ความสามารถเพียงใดก็ตาม แต่ก็มิได้เป็นหลักประกันได้ว่าบุคคลนั้นจะสามารถปฏิบัติหน้าที่ในตำแหน่งอื่นย่อมมีความจำเป็นต้องได้รับการพัฒนาเป็นอย่างดีเสียก่อน

๒.๒) ในปัจจุบันได้มีการคิดค้นและการนำเอาวิทยาการบริหารสมัยใหม่มาใช้ในการบริหารงานด้านต่าง ๆ อย่างแพร่หลาย จึงเป็นความจำเป็นที่บุคคลทุกคนจะต้องปรับปรุงตนเองให้มีความรู้ทันสมัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในองค์การที่ต้องดำเนินการแข่งขันกับผู้อื่น ย่อมมีความจำเป็นที่จะต้องพัฒนาบุคลากรของตนให้มีความรู้ความสามารถที่สูงขึ้นอยู่เสมอ

ดังนั้น เมื่อก้าวถึงกระบวนการในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ที่นักวิชาการชาวตะวันตกได้ให้แนวคิดไว้ หากมองโดยรวมจะเห็นได้ว่า ขั้นตอนในกระบวนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์จะเริ่มจากการพิจารณาความต้องการที่จะเปลี่ยนแปลง การกำหนดวัตถุประสงค์รูปแบบในการพัฒนา ดำเนินการจนถึงขั้นของการประเมินผล ซึ่งหากจะกล่าวโดยสรุป ขั้นตอนของกระบวนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ นั้นก็สามารถแบ่งออกเป็น ๖ ขั้นตอนหลักได้แก่

๑. การสำรวจสิ่งที่ต้องการเพื่อจะพัฒนาที่เกี่ยวกับทรัพยากรมนุษย์
๒. การกำหนดวัตถุประสงค์ของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
๓. การเลือกสรรวิธีการที่จะนำมาใช้ในการพัฒนา
๔. การเลือกสื่อหรือสื่อที่สนับสนุนที่จะนำมาใช้ในการฝึกอบรม
๕. การนำไปปฏิบัติ
๖. การประเมินผลการฝึกอบรม

สรุปได้ว่า การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เป็นการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงได้รวดเร็วยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ก็เป็นการพัฒนากิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้ ซึ่งมีการดำเนินการอย่างเป็นระบบโดยองค์การ เพื่อส่งเสริม สนับสนุน และปรับปรุงให้บุคลากรมีความรู้ ทักษะ และความสามารถในการทำงานที่เหมาะสม มีการเปลี่ยนแปลงเจริญเติบโตทางจิตใจและบุคลิกภาพที่ดีขึ้น ทั้งในงานปัจจุบันและเพื่อเตรียมพร้อมสำหรับงานในอนาคต อันจะส่งผลต่อความสามารถขององค์การในการแข่งขัน และการพัฒนางานอย่างมีประสิทธิภาพ

๓.๗ สรุป

แก่นความคิดของชูเมกเกอร์มักถูกอ้างถึงเสมอเมื่อมีการถกเถียงกันเกี่ยวกับปัญหาซึ่งระบบตลาดเสรีกระแสหลักไม่สามารถแก้ได้ เช่น ความยากจน การกระจุกตัวของรายได้และความ

เสื่อมทรามของสังคมและระบบนิเวศ นักเศรษฐศาสตร์และนักคิดจำนวนหนึ่งเชื่อว่าปัญหาเหล่านี้จะ
ไม่มีความหนักหนาสาหัสดังที่เห็นในปัจจุบันหากชาวโลกหันมาทำตามแนวคิดของชูเมกเกอร์

ความหมายของวิชาเศรษฐศาสตร์มี ๒ แนวทางคือ (๑) เน้นการสร้างสวัสดิการให้แก่
สังคมมนุษย์ ตามนิยามของมาร์แชลและพิกู (๒) เน้นการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด ให้สนองความ
ต้องการของมนุษย์ให้ได้มากที่สุด

คุณค่าและความหมายของคำว่า คุณภาพชีวิต สรุปลงมาหมายถึง ลักษณะความเป็นอยู่ที่ดี
ของบุคคลที่ประกอบด้วยปัจจัยพื้นฐานที่พอเพียงและสามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีความสุขตามอัตภาพ
ของแต่ละบุคคลทั้งด้านร่างกายและจิตใจ บ่งบอกหรือสะท้อนให้เห็นถึงองค์ประกอบของความมี
คุณภาพได้อย่างแท้จริง คุณภาพชีวิตตามทัศนะของผู้วิจัยหมายถึง ลักษณะความเป็นอยู่ ที่ดีของ
บุคคลที่ประกอบด้วยปัจจัยพื้นฐานที่พอเพียงและสามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีความสุขตามอัตภาพของ
แต่ละบุคคลทั้งด้านร่างกายและจิตใจ

จากการศึกษาทฤษฎีตะวันตกเกี่ยวกับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นในส่วน
ของกรอบแนวคิด และกรอบทฤษฎี รวมทั้งกระบวนการและขั้นตอนต่าง ๆ ก็ดี และปัจจัยอื่น ๆ ที่
ส่งผลต่อกระบวนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์การก็ดี ดังได้กล่าวมาแล้วในเบื้องต้น หากจะ
กล่าวโดยรวม กรอบทฤษฎีหลักทางตะวันตกทั้ง ๓ หลัก คือ ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ (Economic
Theory) ทฤษฎีระบบ (System Theory) และทฤษฎีจิตวิทยา (Psychological Theory) นั้น นับได้ว่า
มีความสำคัญต่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์การเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากในปัจจุบันองค์การต่าง
ๆ ทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ได้นำหลักดังกล่าวไปใช้ในการบริหารจัดการระบบการปฏิบัติงานภายใน
องค์การอย่างแพร่หลาย โดยการประยุกต์ใช้ให้เข้ากับสภาพแวดล้อมภายในและปัจจัยอื่น ๆ ของ
องค์การ ซึ่งไม่ว่าจะเป็นในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาบุคลากร เพื่อเป็นการเพิ่มพูนความสามารถ
ความรู้ ทักษะ และความชำนาญ ให้กับตัวบุคลากรในการปฏิบัติงานที่ดี หรือเพื่อพัฒนา
ประสิทธิภาพของระบบการปฏิบัติงานภายในองค์การก็ดี รวมทั้งการประเมินผลและวัดผลการ
ปฏิบัติงานของบุคลากรที่ดี นับได้ว่าจัดอยู่ในกรอบทฤษฎีหลักทางตะวันตกทั้ง ๓ นี้ทั้งสิ้น

บทที่ ๔

การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์

แนวคิดเรื่องการบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ แนวคิดของพุทธศาสนาโดยเฉพาะพุทธศาสนาเถรวาทรวมถึงการประยุกต์ใช้ให้เกิดผลด้วยให้ชื่อว่า แนวคิดการบูรณาการเชิงพุทธในภาคทฤษฎี การบูรณาการเป็นการนำแนวคิด วิธีการ และเทคนิคจากหลายๆ ทฤษฎี มาใช้อย่างกลมกลืน โดยมีเป้าหมายเพื่อให้สามารถแก้ไขปัญหาและเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่พึงประสงค์ โดยการบูรณาการที่ใช้กันทั่วไปคือการบูรณาการใช้เทคนิคเป็นรูปแบบที่ใช้มากที่สุด โดยเลือกใช้เฉพาะเทคนิคที่มีความเหมาะสมกับการแก้ปัญหานั้นๆ อย่างน้อยสองเทคนิคมาใช้เพื่อให้ครอบคลุมปัญหา และการบูรณาการแนวคิดของแต่ละทฤษฎี ซึ่งเป็นการนำแนวคิดของแต่ละทฤษฎีมาสังเคราะห์เพื่อสร้างทฤษฎีใหม่

๔.๑ สารสำคัญของหลักพุทธเศรษฐศาสตร์

๑. ความรู้ทั่วไปของพุทธศาสตร์ที่สัมพันธ์กับเศรษฐศาสตร์ ประกอบด้วยเนื้อหาสองส่วนคือหลักพุทธศาสตร์ที่เกี่ยวกับเศรษฐศาสตร์โดยตรง กับเครื่องมือหรือหลักสัจธรรมในพุทธศาสตร์ที่สามารถนำไปประยุกต์ในการศึกษาเศรษฐศาสตร์ เพื่อเกิดความสงบสว่างต่อชีวิตและสังคม พร้อมด้วยเสรีภาพเพื่อชีวิตที่สมบูรณ์และความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสและเพื่อประสพกับความสุขที่มั่นคงสถาพรอันเป็นสุขสูงสุดตลอดชีวิต

๒. หลักพุทธศาสตร์มีหลักวิชาการของเศรษฐศาสตร์ระดับจุลภาค ได้แก่ การผลิตการบริโภคและการตลาด ทั้งที่เป็นเนื้อหาโดยตรง และการนำหลักพุทธธรรมไปประยุกต์ในการวิเคราะห์หลักจุลเศรษฐศาสตร์ เพื่อประโยชน์ต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตและสังคม

๓. หลักพุทธศาสตร์มีหลักวิชาการของเศรษฐศาสตร์มหภาค คือหลักเศรษฐศาสตร์ที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม โดยส่วนระดับในสังคม และระหว่างประเทศระหว่างชาติปัจจุบันและชาติหน้าตลอดจนสังคมในไตรภุมิ คือ กามภุมิ รูปภุมิและอรุภุมิ หลักการนี้เพื่อให้รู้จักการวางแผนชีวิตไปสู่ความมั่งคั่ง มั่นคงในสุคติภุมิ พ้นจากทุกคติภุมิที่เต็มไปด้วยความทุกข์ยากลำบากในการดำรงชีวิต

๔. หลักพุทธศาสตร์มีหลักการพัฒนาเศรษฐศาสตร์เชิงบูรณาการโดยมีศูนย์รวมอยู่ที่การพัฒนาชีวิตจิตใจ มีการรู้จักใจกว้างและมีโยนิโสมนสิการ ในการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจและให้ใช้กุศลจิตที่มีสติปัญญา สัมมาทิฐิในการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยอาศัยหลัก ๕ สหประสานในทางเศรษฐกิจ^๑ คือ หลักการพัฒนาเศรษฐกิจต้องรู้จักใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลโดยประสานกับคุณภาพของจิตใจ สุขภาพกายสิ่งแวดล้อม และสังคมทุกระดับ

๕. หลักพุทธศาสตร์มีหลักสัจธรรม ที่เป็นประโยชน์ต่อการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจเชิงระบบ ทั้งระยะสั้นและระยะยาว มีกระบวนการแก้ปัญหาเศรษฐกิจ โดยประยุกต์จากอริยสัจ ๔ คือ

^๑ หลัก ๕ สหประสานทางเศรษฐกิจคือประสานระหว่าง กาย จิต ทรัพยากร สังคม และสิ่งแวดล้อม

- ๕.๑ ขึ้นทำความเข้าใจปัญหาเศรษฐกิจอย่างถ่องแท้
 - ๕.๒ ขึ้นค้นหาสาเหตุของปัญหาเศรษฐกิจ
 - ๕.๓ ขึ้นกำหนดจุดหมายของการดับปัญหา เศรษฐกิจ และ
 - ๕.๔ ขึ้นวางมาตรการและวิธีทางแก้ปัญหาเศรษฐกิจ โดยใช้หลักสัมมาธรรมมีความเห็น
ถูกในการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ และมีการเลี้ยงชีพถูกต้องชอบธรรม
๖. ในการพัฒนาเศรษฐกิจ การแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจตามแนวพุทธศาสนา ต้องรู้จักใช้
ความเฉลียวฉลาด (โกศล) ๔ ประการ คือ
- ๖.๑ ต้องฉลาดในการป้องกันปัญหาเศรษฐกิจ
 - ๖.๒ ต้องรู้จักแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจอย่างถูกวิธี ถูกจังหวะและทันการณ์
 - ๖.๓ ต้องฉลาดในการพัฒนาเศรษฐกิจโดยใช้หลัก ๕ สหประสาน
 - ๖.๔ ต้องฉลาดรักษาภาวะเศรษฐกิจที่ดีให้คงอยู่อย่างยั่งยืนต่อไป

๔.๒ หลักพุทธเศรษฐศาสตร์และแนวคิดทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์

๔.๒.๑ หลักพุทธเศรษฐศาสตร์

เศรษฐศาสตร์ในปัจจุบันได้แยกเอากิจกรรมทางเศรษฐกิจออกมาอย่างโดดเดี่ยว
จาก กิจกรรมด้านอื่น ๆ ของชีวิตมนุษย์ และตัดนัยหรือแงความหมายอื่นที่ไม่ใช่เรื่องเศรษฐกิจออกไป
ทำให้เป็นสาเหตุสำคัญของปัญหาสังคมมนุษย์ ในขณะที่เศรษฐศาสตร์แนวพุทธไม่แยกโดดเดี่ยวจาก
ความรู้และความชัดเจนด้านอื่น ๆ ของมนุษย์ กิจกรรมทางเศรษฐกิจไม่แยกโดดเดี่ยวจากกิจกรรม
ด้านอื่น ๆ ในการแก้ปัญหาของมนุษย์ แต่ต้องอาศัยกันกับวิทยาการด้านอื่น ๆ ในระบบความสัมพันธ์
ของชีวิตและสังคม สิ่งหนึ่งที่พุทธศาสนาเห็นตรงกับเศรษฐศาสตร์ก็คือ มนุษย์มีความต้องการไม่จำกัด
หรือไม่สิ้นสุด แต่ที่แตกต่างก็คือ พุทธศาสนายังแยกประเภทความต้องการดังกล่าวออกเป็น ๒
ประเภทอย่างหนึ่งที่หนึ่งเรียกว่า ความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอดตน ความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอดตนนี้
เป็นความต้องการที่ไม่จำกัด ส่วนความต้องการประเภทที่สอง เรียกว่าความต้องการคุณภาพชีวิต ซึ่ง
มีขอบเขตจำกัดกว่า ความต้องการอันแรก ซึ่ง เราเรียกว่า “ตัณหา” แต่ในส่วนที่สองเราเรียกว่า
“ฉันทะ” พุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้และการที่มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนา
ได้นี้ ก็สัมพันธ์กับความต้องการคุณภาพชีวิต กล่าวคือ การที่คนต้องการคุณภาพชีวิตนั้น เป็นการ
แสดงถึงการที่มนุษย์ต้องการพัฒนาตนเอง หรือพัฒนาศักยภาพของตนเองขึ้นไป เพราะฉะนั้นสาระ
อย่างหนึ่งของการพัฒนามนุษย์ก็คือ การที่เราจะต้องพยายามหันเหหรือสับเปลี่ยนความต้องการจาก
ความต้องการสิ่งปรนเปรอมาเป็นความต้องการคุณภาพชีวิต นี่คือนิยามอย่างหนึ่งของการฝึกฝน
พัฒนาตนเองของมนุษย์

ในทัศนะของอี เอฟ ชูเมกเกอร์เชื่อว่า กิจกรรมต่าง ๆ ที่ดำเนินโดยมนุษย์เกิดจากสาเหตุ
หลายประการ ที่อาจไม่ใช่เหตุผลทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่ในปัจจุบันมักคิดด้วยหลักเหตุผล
ทางเศรษฐศาสตร์ ชูเมกเกอร์มองว่า นักเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก ใช้เกณฑ์ทางเศรษฐกิจเพียงอย่าง
เดียวในการตัดสินเป็นการมองแบบแยกส่วนไม่ได้มองภาพองค์รวม ทำให้เกิดผลกระทบจากการคิดที่
ขาดการเชื่อมโยง คิดในวงแคบระยะสั้น นอกจากนี้นิยามของต้นทุนทางเศรษฐศาสตร์ไม่นับรวม

"สินค้าได้เปล่า" เช่น ธรรมชาติ สภาพแวดล้อม แค่มองเฉพาะต้นทุนกำไรที่ผลิตสินค้าและบริการเท่านั้น ไม่ได้คิดถึง "ต้นทุนทางสังคม" ที่ต้องเสียไปและเป็นของส่วนรวม การแสวงหากำไรทำให้มองคนเป็นแค่แรงงานและผู้บริโภคและแรงงานคือต้นทุนอย่างหนึ่ง ซึ่งต้องใช้ให้คุ้มค่า ให้คนงานทำงานมีประสิทธิภาพมากขึ้น แต่จ่ายค่าแรงให้น้อยที่สุด ส่วนคนที่เป็นเจ้าของแรงงานก็มองว่า การทำงานเป็นการขายสินค้าบริการอย่างหนึ่ง ในขณะที่ศาสนาพุทธมองงานแตกต่างออกไปคือ

๑. การทำงานคือ การเปิดโอกาสให้มนุษย์ได้ใช้และพัฒนาความสามารถส่วนตัว
๒. เพื่อช่วยให้มนุษย์จัดอัตราค่าจ้างการทำงานร่วมกับผู้อื่น
๓. เพื่อให้ได้มาซึ่งผลผลิตและบริการที่จำเป็นต่อการยังชีพ

หากมนุษย์ไม่มีโอกาสทำงาน มนุษย์จะตกอยู่ในภาวะสิ้นหวัง ไร้ค่า ทั้งนี้มีใช้เกิดจากการขาดรายได้ แต่เพราะขาดปัจจัยเสริมกำลังวิชาและควมมีชีวิตชีวอันเกิดจากการทำงานโดยไม่มีสิ่งอื่นใดจะทดแทนได้ การที่นักนิยมวัตถุนิยมแต่สินค้าเป็นสิ่งสำคัญ ในทางตรงข้ามพุทธศาสนิกชนสนใจแต่การปลดแอกให้คนมีอิสระ แต่การที่ศาสนาพุทธยึดถือ "มัชฌิมาปฏิปทา" นั้นทำให้มีข้อขัดแย้งกับการกินดีอยู่ดีทางกายภาพ ดังนั้น หัวใจของเศรษฐศาสตร์ความอัจฉริยะของวิถีชีวิตแบบชาวพุทธนั้นอยู่ที่ความมีเหตุมีผลต่อรูปแบบการดำรงชีวิตโดยอาศัยวัสดุปัจจัยจำนวนน้อยแต่นำไปสู่ผลอันน่าพึงพอใจที่ยิ่งใหญ่ จุดมุ่งหมายของคุณภาพชีวิตมนุษย์จึงอยู่ที่การทำให้มีการอยู่ดีกินดีมากที่สุด โดยการบริโภคให้น้อยที่สุด เป็นรูปแบบการบริโภคที่ดีที่สุดที่จะทำให้สังคมมีโอกาสพัฒนาได้อย่างยั่งยืนยาวนาน

จากแนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐศาสตร์แนวพุทธของสำนักคิดต่าง ๆ สามารถสรุปได้ว่า มีจุดมุ่งหมายหรือเป้าหมายที่เหมือนกัน นั่นก็คือ การจำกัดความต้องการส่วนเกินของมนุษย์ให้ลดลง และมีความพอดี ภายใต้แนวคิดแห่งความพอเพียงในกรอบของศีลธรรม เน้นการลดความเป็นอัตตาหรือตัวตน ก้าวพ้นไปสู่ความเป็นองค์รวม ที่เชื่อมโยงทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้เข้าด้วยกัน ภายใต้การช่วยเหลือแบ่งปัน เอื้ออาทรต่อกันอันนำไปสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองของชุมชนสังคมต่อไป

๔.๒.๒ แนวคิดทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์

แนวคิดเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ สรุปพอได้ใจความ ดังนี้

๑. ทุก ๆ การผลิตสินค้าและการบริการ จะต้องตั้งอยู่บนหลักการเคารพชีวิตของกันและกัน ไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ ต้นไม้ และพันธุ์พืช โดยตั้งอยู่บนหลักการที่ให้ความสำคัญแก่สิ่งมีชีวิตทุกชนิด (biocentric) เพราะทุกชีวิตรวมอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ต่างพึ่งพาอาศัยกัน

๒. ทุก ๆ ระบบเศรษฐกิจนั้นมีข้อจำกัด เราต้องร่วมเรียนรู้และร่วมตัดสินใจกระทำทางเศรษฐกิจ การใช้ทรัพยากรมากเกินไปจนจำเป็นถือเป็นการก่ออาชญากรรม การผลิตมากเกินไปถือเป็นความโลภ เป็นเรื่องที่ขัดต่อศีลธรรม

๓. หน่วยการผลิตแรกเริ่มคือชุมชน ดังนั้นอำนาจการตัดสินใจทั้งด้านการผลิตและการเมืองควรจะมาจกชุมชน และตระหนักถึงภูมิภาค (bioregion) ที่ตนสังกัดอยู่เป็นสำคัญ

๔. การบริโภคนั้นควรมีขอบเขต ควรบริโภคเพียงเพื่อความจำเป็นเท่านั้น

๕. การผลิตทุกอย่างควรตั้งอยู่บนหลักคิด ๔ ประการ คือ ถูกที่สุด ปลอดภัยที่สุด น้อยที่สุด และประหยัดที่สุด

๖. สิ่งเดียวที่ดึงดูดให้แรงงานนั้นเข้าสู่การผลิตก็คือ การผลิตที่จำเป็นและเป็นไปเพื่อชุมชนเท่านั้น

๗. มนุษย์ทุกคนที่ทำงานนั้นควรเป็นไปเพื่อ เลี้ยงดูแลตน ยกกระตือรือร้น เพื่อเป้าหมายในการเติมเต็มความเป็นธรรมชาติและมนุษย์ แต่ก็ต้องตั้งอยู่บนความเสมอภาคและความดีงาม

๘. การตัดสินใจทางเศรษฐกิจนั้นต้องตั้งอยู่บนหลักพุทธที่สำคัญ คือ “การละชั่ว และเพียรทำความดี”

๔.๓ การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชู เมกเกอร์ แบบองค์ธรรม

การบูรณาการผสมผสานแนวคิดทั้งสองแนวคิดเพื่อเป็นไปในทางเดียวกันและเกิดประโยชน์ให้มากที่สุด เป็นการส่งเสริมซึ่งกันและกันในทั้งสองแนวคิด สิ่งที่เกิดขึ้นอาจทำให้เรามองเห็นถึงความลงตัวของกลไกในหลายมิติขึ้น ยกมาให้เห็นถึงการบูรณาการ และการนำไปใช้โดยเอาแนวความคิดที่ผสมผสานกันที่เกิดขึ้นให้เป็นผล การบูรณาการเป็นการผสมผสานแนวคิดทั้งสองทาง ทั้งหลักพุทธเศรษฐศาสตร์และแนวคิดทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ การผสมผสานในองค์ธรรมมิติต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๑. **ประหยัด** ปัจจุบันคนกลุ่มหนึ่งไม่เอาความพอเพียงมาใช้คนนิยมวัตถุ เอาความร่ำรวยมานิยม ไม่นิยมทำความดี การเดินบนเส้นทางสายกลางมุ่งชีวิตไปสู่ความสุข ไม่ใช่ไปสู่ความสนุก แยกแยะให้ถูก ตรึกตรองให้ดีกว่าการที่มีรถใหญ่ๆ บ้านโตๆ นั้นเป็นความสุขหรือไม่ เพราะแท้ที่จริงนั้นความสุขของคนเราอาจเพียงแค่นี้ได้อยู่บ้านเล็ก ๆ กับครอบครัวที่อบอุ่น ก็มีความสุขก็ได้แล้ว การประหยัด เป็นสิ่งที่พึงประสงค์อย่างยิ่งในทุกแห่งและในกาลทุกเมื่อ การคำนึงถึงผลที่เกิดขึ้นจากการประหยัดนี้ให้มาก การประหยัดนี้ควบคู่ไปกับหลักการพออยู่ พอกิน พอใช้ จึงใช้ได้ทุกยุคทุกสมัย และเป็นไปตามแนวทางปฏิบัติตนตามเศรษฐกิจพอเพียงโดยแท้ ในข้อธรรมะในทางพุทธศาสนาการดำเนินตามหลักธรรมที่ทำให้ตระกูลมั่งคั่งดำรงอยู่ได้นาน เป็นการประหยัดได้ดี หรือเรียกว่า กุลจักริทธิ ๔ ประการ คือ

๑) นุญจเวสนา : จัดการแสวงหาของมาใช้ทดแทนที่หมดไป และหายไปเป็นเรื่องปกติธรรมดาที่ทรัพย์สิน หรือสิ่งของเงินทอง เมื่อเราใช้ไปย่อมหมดเปลืองหรือเสียหาย โดยสภาพของมันเองทุกอย่างจะให้อยู่กับเราตลอดไปย่อมไม่ได้ ข้อสำคัญในเรื่องนี้เป็นประเด็น ทางเศรษฐกิจกล่าวคือ เราไม่ควรดูดาวยโดยนิสัยมันง่าย ในสิ่งที่หายไปหรือขาดไปหรือหมด ไปเราควรชวนขวนขวายหาคืนมาให้ได้ เมื่อพยายามแล้ว ไม่ได้สิ่งนั้นหรือทรัพย์สินส่วนนั้นคืนมาโดยเหตุสุดวิสัย เราจำเป็นต้องแสวงหาใหม่มาชดเชยของเก่า แต่ของใหม่ไม่มีมาทดแทนหรือ เพิ่มพูนขึ้นสถานภาพทางเศรษฐกิจของตระกูลย่อมประสบความล้ม จมหายนะได้แน่นอน ธรรมข้อนี้มีไว้เพื่อสร้างนิสัย มิให้ดูเบาในทรัพย์สิน กล่าวคือหากของ หายให้รู้จักหา เช่น ข้าวสารหมดไม่หามาเตรียมไว้อาจทำให้คนในครอบครัวเกิดโมโหเพราะความหิว เป็นสาเหตุของการทะเลาะวิวาทกัน จนกลายเป็นเรื่องใหญ่ถึงขั้นแตกหักกันไปเลยครอบครัวก็จะเกิดการระส่ำระสายกัน

๒) ชีณณปฏิสังขรณา : จัดการบูรณะซ่อมแซมของเก่าของชำรุด คนที่สามารถบริหาร เศรษฐกิจภายในครอบครัวได้ดีและเจริญก้าวหน้า นั้น จะต้องไม่ปล่อยปละละเลยทรัพย์สินของที่เคยมี อยู่มีใช้ในครอบครัวให้ชำรุดเสียหายทั้ง ๆ ที่ยังไม่ถึงเวลาอันควรโดยไม่เหลียวแลซ่อมแซมเพื่อ ใช้งาน ได้ต่อไปไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็นของส่วนตัวหรือของใช้รวมกันก็ตามไม่ควรดูตายในคุณค่าของทรัพย์สินที่ตน มีอยู่แล้ว โดยถือว่าเอาใหม่เมื่อไรก็ได้กลายเป็นคนมีนิสัยสุรุ่ยสุร่าย คนรุ่นก่อนหรือบิดามารดาสร้างสม เอาไว้ให้มากมาใช้ไปตลอดชาติก็ไม่หมด ในลักษณะนี้ชื่อว่ากำลังพวงศักระกูลก้าวสู่ความหายนะ อย่างไม่ต้องสงสัย ธรรมข้อนี้สอนให้เราไม่ดูตาย ในทรัพย์สินหากชำรุดเสียหายต้องรู้จักซ่อมแซม

๓) ปริมิตปานโกชนา : มีความพอดีในการใช้จ่ายทรัพย์สิน กล่าวคือเป็นคน รู้จักประมาณ พอเหมาะพอดีในการกินการใช้จ่ายเป็นการใช้ชีวิตที่เรียกว่า สมชีวิตาไม่ตระหนี่ถี่เหนียว และก็ไม่มีฟุ่มเฟือย สุรุ่ยสุร่ายเป็นคนมีนิสัย ไม่กินทิ้งกินขว้างสร้างความสิ้นเปลืองโดยไร้ประโยชน์ ให้เข้าใจชีวิตอย่าง ถูกต้องว่าการอยู่กินเพื่อชีวิตที่ติงาม และมีความสุขที่แท้จริงนั้นมิใช่อยู่กินแบบขาดเงิน หรืออยู่กิน แบบมากเกินไป แต่อยู่กินด้วยความพอดีพอเหมาะแก่อัตภาพ ที่เป็นจริงของบุคคลธรรมข้อนี้สอนให้เรา รู้จักเข้าใจ ยอมรับและดำเนินชีวิตให้สอดคล้อง กับสภาพทางเศรษฐกิจที่แท้จริง ของตัวเองนั่นคือ การรู้จักประมาณการกินการใช้จ่าย เช่น ถ้าจะซื้อของสิ่งใดสิ่งหนึ่งต้องพิจารณาว่ามีประโยชน์แก่เรา หรือไม่ เพื่อของที่ซื้อไปจะทำประโยชน์ให้เราสูงสุดและไม่ฟุ่มเฟือย

๔) อธิปจฺจสีลวนตสถาปนัง : แต่งตั้งคนดีมีศีลธรรมให้มีอำนาจรับผิดชอบ ทางเศรษฐกิจ ของวงศ์สกุล คนดีมีศีลธรรมเป็นบุคลากรในอุดมคติที่สำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งในกิจการระดับต่าง ๆ ของสังคมนับตั้งแต่เรื่องการค้าในครอบครัวเป็นต้นไป ปัจจุบันแม้เศรษฐกิจจะแสดงลักษณะ ว่าเจริญก้าวหน้าในทางปริมาณ แต่คนเราส่วนใหญ่ยังไม่มีความดีสุภาพเท่าที่ควรคุณภาพ และคุณค่าทาง ความเป็นอยู่ของคนมิได้สอดคล้อง กับปริมาณความเติบโตทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้เป็นเพราะสังคมปัจจุบัน สรรหาคนเก่งมากกว่าคนดีพระพุทธศาสนา ส่งเสริมบุคคลที่มีคุณลักษณะเป็นทั้งคนดีและคนเก่งให้ ได้รับโอกาส ในการดำเนินงานเกี่ยวกับการเศรษฐกิจภายในบ้านหรือภายในประเทศ ความมีจิตใจ เข้มแข็งความซื่อสัตย์สุจริตเป็นคุณสมบัติสำคัญยิ่งส่วน หนึ่งสำหรับผู้มีอำนาจหน้าที่ดูแลทรัพย์สินสมบัติผู้ ควบคุมและจัดการการใช้จ่ายจะต้องตั้งอยู่ในศีล ๕ ละเว้นอบายมุขต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้มิได้จำกัด บุคคลว่าผู้มีหน้าที่รับผิดชอบด้านนี้จะเป็ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งโดยเฉพาะในครอบครัวหนึ่งๆ หรือบริษัท หนึ่งๆ ของวงศ์ตระกูลแต่หมายความว่า ชัดเจนในตรงนี้ว่าบุคคลหรือคณะบุคคลฝ่ายนี้จะต้องเป็นคนดี มีศีลธรรม และมีความรู้ความสามารถดำเนินการให้วงศ์ตระกูล จึงจะตั้งอยู่ได้มั่นคงและยั่งยืน

นอกจากหลักของการทำให้ตระกูลมั่นคงดำรงอยู่ได้นานแล้ว ยังมีหลักของสัปปุริสธรรม หรือคุณสมบัติของคนดี ในข้อ มัตตัญญูตา คือ ความรู้จักประมาณตนหรือรู้จักความพอดีในการ แสวงหาทรัพย์สินในทางที่ชอบไม่โลภมากจนเกินไป และเมื่อหามาได้แล้วก็ต้องรู้จักประมาณในการใช้ ใช้จ่ายด้วยต้องไม่ให้ฟุ่มเฟือยจนเกินไป และข้อ อัตตัญญูตา คือ ความเป็นผู้รู้จักตนเอง กล่าวคือต้อง รู้ตัวอยู่เสมอว่าเรามีชาติตระกูล ยศ ตำแหน่ง หน้าที่การงาน ความรู้ความสามารถแค่ไหนเพียงไร แล้วต้องประพฤติตนให้สมกับภาวะนั้น ๆ อย่าหลงตัวเอง อย่าลืมนั่นเอง ในแนวความคิดของ อี เอฟ ชู เมกเกอร์ บุรณาการเข้าได้ในข้อที่สรุปความคิดที่ว่า การผลิตทุกอย่างควรตั้งอยู่บนหลักคิด ๔ ประการ คือ ถูกที่สุด ปลอดภัยที่สุด น้อยที่สุด และประหยัดที่สุด เป็นแนวความคิดที่ผสมผสานกันได้ อย่างกลมกลืนและเป็นไปในทางเดียวกัน เพราะมนุษย์ทำแล้วมีความสุขที่สุด

๒. ความพอดี ในทางพุทธศาสนาความพอดีหลักธรรมเรื่องทางสายกลาง หรือ ความพอดี (มชฺฉิมปฏิปทา) เป็นสิ่งที่ทุกคนต้องการ ไม่ว่าจะเป็นในทางด้านกายภาพ และทางจิต สิ่งที่เกิดความพอดีจะนำมาซึ่งความทุกข์ หลักของมชฺฉิมปฏิปทา จัดเป็นวิธีการหรือแนวทางในการพัฒนาตนเองอย่างพอเหมาะพอควร ที่จะนำพาตนเองไปสู่จุดหมายปลายทาง อย่างปราศจากปัญหา พุทธธรรมข้อนี้เข้ากับองค์ประกอบของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง คือ ความพอประมาณ หมายถึง ความพอดีต่อความจำเป็นและเหมาะสมกับฐานะของตนเอง สังคม สิ่งแวดล้อม รวมทั้งวัฒนธรรมในแต่ละท้องถิ่น ไม่มากเกินไป ไม่น้อยเกินไป และต้องไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น โยนิโสมนสิการ จัดเป็นองค์ประกอบที่สนับสนุนให้เกิดการพัฒนาตนเองอย่างมีประสิทธิภาพ ด้วยกระบวนการคิดอย่างแยกกาย เชื้อโยง รอบคอบ และสมเหตุสมผล ด้วยจิตที่แน่วแน่และมั่นคง พุทธธรรมข้อนี้เข้ากับองค์ประกอบของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง คือ ความมีเหตุผล หมายถึง การตัดสินใจดำเนินการเรื่องต่าง ๆ อย่างมีเหตุผล มีหลักการ หลักกฎหมาย หลักศีลธรรม จริยธรรม และวัฒนธรรมอันดีงาม คิดถึงปัจจัยที่เกี่ยวข้องอย่างถ่วงถี้ คำนึงถึงผลที่คาดว่าจะเกิดขึ้นจากการกระทำนั้น ๆ อย่างรอบคอบ อธิปไตยธรรม จัดเป็นองค์ประกอบที่คอยกำกับในการพัฒนาด้านภายใต้สติที่คอยกำกับก่อนที่จะทำ พูด คิด ตัดสินใจทุกสิ่ง ด้วยการระลึกถึงคุณ โทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ของสิ่งนั้น แล้วจึงทำ พูด คิด ในสิ่งที่ถูกต้อง ดีงาม เท่านั้น จึงจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ดำรงอยู่อย่างมีปัญญา ผู้มีปัญญาเป็นภูมิคุ้มกันที่ดี คือ การเตรียมตัวให้พร้อมรับผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงในทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรม เพื่อให้สามารถปรับตัวและรับมือได้อย่างทันที่

ในแนวความคิดของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ มีหลายข้อที่ตรงกันผสมผสานได้ไปในแนวทางเดียวกัน คือ ทุก ๆ ระบบเศรษฐกิจนั้นมีข้อจำกัด เราต้องร่วมเรียนรู้และร่วมตัดสินใจการกระทำทางเศรษฐกิจ การใช้ทรัพยากรมากเกินไปจนเกินไปถือเป็นการก่ออาชญากรรม การผลิตมากเกินไปถือเป็นการก่อมลพิษ เป็นเรื่องที่ต้องตัดใจลดทอน มนุษย์ทุกคนที่ทำงานนั้นควรเป็นไปเพื่อเลี้ยงดูแลตนยกระดับจิตวิญญาณ เพื่อเป้าหมายในการเติมเต็มความเป็นธรรมชาติและมนุษย์ แต่ก็ต้องตั้งอยู่บนความเสมอภาคและความดีงาม การบูรณาการในแนวความคิดจึงลงตัวอย่างดี

๓. ประโยชน์ สิ่งที่ทำนั้นเป็นประโยชน์มากน้อยเพียงใด ในทางพุทธศาสนามีวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายหลักของเศรษฐกิจก็คือ ความสงบสุขของผู้คนในสังคม ประชาชนมีกินมีใช้อย่างเพียงพอแก่ความต้องการ ที่สำคัญต้องไม่ทำตนและผู้อื่นเดือดร้อน ซึ่งสอดคล้องกับหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาหลายประการ ดังนี้ ๑) หลักธรรมการพึ่งพาตนเอง (อดตา หิ อดต โน นาโถ) หลัก อดตา หิ อดตโน นาโถ เป็นคำสอนให้บุคคลพึ่งตนเอง ซึ่งแนวทางของระบบเศรษฐกิจ ก็ได้มุ่งเน้นให้พึ่งตนเองในการทำมาหาเลี้ยงชีพ ในการสร้างฐานะ และการเก็บรักษาทรัพย์ที่หามาได้ เพื่อใช้จ่ายใช้สอยในยามจำเป็น นอกจากเป็นที่พึ่งแห่งตนแล้ว จะต้องเป็นที่พึ่งของบุคคลอื่นด้วย นอกจากในระดับบุคคลแล้ว ยังมุ่งเน้นให้การพัฒนาประเทศชาติให้พึ่งตนเองในลักษณะ “เศรษฐกิจพอเพียง” นั่นคือการพัฒนาที่ไม่อิงเศรษฐกิจโลกจนเกินไป ๒) หลักธรรมความรู้จักพอประมาณ (อดตญญตา) ความพอประมาณ คือ มีสองนัยยะ ในด้านหนึ่งคือ ความพอดีไม่สุดโต่ง โดยมีการกระทำไม่มากเกินไป ไม่น้อยเกินไปในมิติต่าง ๆ เช่น การบริโภค การผลิตอยู่ในระดับสมดุล การใช้จ่าย การออมอยู่ในระดับที่ไม่สร้างความเดือดร้อนให้ตนเอง อีกด้านหนึ่งหมายถึงการที่สามารถพึ่งตัวเองได้ยืนได้บนขาของตนเอง ๓) หลักธรรมเรื่องความสันโดษ (สนตุฎฐิ ปรมิ ธน) หลักสันโดษ มุ่งให้บุคคลพึง

พอใจในสิ่งที่ตนเองได้มา และใช้จ่ายในสิ่งที่ก่อให้เกิดประโยชน์ ใ้บุคคลรู้จักประมาณ ได้แก่ การประหยัดและรู้จักออม ไม่ฟุ่มเฟือยฟุ้งเฟ้อ มีความเป็นอยู่อย่างสงบเรียบง่าย และโปร่งใส ไม่ทะเยอทะยานต่อสู้อ และเบียดเบียนบุคคลอื่น ไม่เอาไรต์เอาเปรียบกัน อยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุข สันโดค มีความหมาย ๓ นัยคือ ยินดีสิ่งที่เป็นของตน ยินดีในสิ่งที่มีอยู่ และ ยินดีด้วยใจที่มั่นคง ๔) หลักธรรมความเป็นผู้รู้จักใช้เหตุผลในการดำเนินชีวิต (ธมมญญตา อุตถญญตา) ความมีเหตุมีผล คือ การตัดสินใจเกี่ยวกับระดับความพอประมาณในมิติต่าง ๆ นั้นจะต้องเป็นไปอย่างมีเหตุมีผล มีการพิจารณาจากเหตุ ปัจจัยและข้อมูลที่เกี่ยวข้อง ต้องเป็นการมองระยะยาว คำนึงถึงความเสี่ยง ตลอดจนคำนึงถึงผลกระทบที่คาดว่าจะเกิดจากการตัดสินใจนี้ ๕) หลักธรรมเรื่องความไม่โลภมาก (อโโลก) เป็นต้น

อี เอฟ ซู เมกเกอร์ มีแนวคิดที่ว่า หน่วยการผลิตแรกเริ่มคือชุมชน ดังนั้นอำนาจการตัดสินใจทั้งด้านการผลิตและการเมืองควรจะมาจากชุมชน และตระหนักถึงภูมิภาค (bioregion) ที่ตนสังกัดอยู่เป็นสิ่งสำคัญ สิ่งเดียวที่ดึงดูดให้แรงงานนั้นเข้าสู่การผลิตก็คือการผลิตที่จำเป็นและเป็นไปเพื่อชุมชนเท่านั้น ที่กล่าวมาทำให้เห็นถึงความตระหนักถึงประโยชน์ มีทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น

๔. สันติ ความไม่เบียดเบียนเป็นสิ่งทีทุก ๆ คนต้องการ ไม่ว่าจะในทุก ๆ ด้าน ในทางเศรษฐศาสตร์นี้การไม่เบียดเบียนในทรัพยากรเป็นสิ่งสำคัญที่สุด เช่นว่าไม่นำทรัพยากรมาผลิตเกินความจำเป็นเพราะนั่นคือการเบียดเบียนอย่างยิ่ง และสิ้นเปลือง ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ เกินความจำเป็น ในอนาคตข้างหน้าการขาดแคลนย่อมตามมาเพราะความโลภความอยากเกินความจำเป็น เมื่อสิ่งเหล่านี้เกิด ความสันติหรือความสงบสุขย่อมไม่มี สิ่งทีพึงทำคือทำให้พอดีไม่เบียดเบียน ทั้งทรัพยากรบุคคลและทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ อาจจะได้มาได้โดยได้เปล่าหรือแลกเปลี่ยนมา แนวความคิดของ อี เอฟ ซู เมกเกอร์ เห็นว่ามนุษย์ทุกคนที่ทำงานนั้นควรเป็นไปเพื่อ เลี้ยงดูแลตน ยกระดับจิตวิญญาณ เพื่อเป้าหมายในการเติมเต็มความเป็นธรรมชาติและมนุษย์ แต่ก็ต้องตั้งอยู่บนความเสมอภาคและความดีงาม และทุก ๆ การผลิตสินค้าและการบริการ จะต้องตั้งอยู่บนหลักการเคารพชีวิตของกันและกัน ไม่ว่าจะเป็คน สัตว์ ต้นไม้ และพืชพันธุ์ โดยตั้งอยู่บนหลักการที่ให้ความสำคัญแก่สิ่งมีชีวิตทุกชนิด (biocentric) เพราะทุกชีวิตรวมอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ต่างพึ่งพาอาศัยกัน โดยทั้งสองแนวคิดผสมผสานกันแล้วแสดงให้เห็นถึงความมีสันติทั้งต่อมนุษย์และธรรมชาติ

๔.๔ การบูรณาการเชิงสังคม (Social integration)

แฮร์บาร์ท (Herbart : 1890) นักปรัชญาการศึกษาชาวเยอรมันเป็นผู้ริเริ่มการเรียนการสอนเป็นการเรียนรู้แบบบูรณาการขึ้นเมื่อประมาณหนึ่งศตวรรษที่ผ่านมาแล้ว ดิวอี้ (Dewey : 1933) นักการศึกษาชาวอเมริกันเป็นผู้นำแนวคิดนั้นนำมาเสนอให้เป็นรูปธรรมมากขึ้นภายใต้ปรัชญาที่เชื่อว่าการศึกษจะต้องพัฒนาผู้เรียนในลักษณะเบ็ดเสร็จในตัว มิใช่พัฒนาเพียงเฉพาะเรื่องใดเรื่องหนึ่งหรือด้านใดด้านหนึ่งเท่านั้น การดำเนินการในการนำเสนอแนวคิดของหลักสูตรและการเรียนการสอนแบบบูรณาการซึ่งดิวอี้เป็นผู้ริเริ่มนี้ได้รับการสนับสนุนจากนักการศึกษาที่มีชื่อเสียงหลายคนในระยะเวลาต่อมาเช่น บรูเนอร์ (Bruner : 1986) วีกอทสกี (Vygotsky : 1978) และโรกอฟ (Rogoff : 1990) เป็น

ต้น นักการศึกษาของไทยหลายคนอาทิ สุมิตร คุณากร สงัด อุทรานันท์ และ อังร บัวศรี ก็ได้นำหลักการในเรื่องนี้มาเผยแพร่และทดลองใช้มาโดยลำดับ^๒

การบูรณาการ หมายถึง การทำให้หน่วยย่อย ๆ ทั้งหลาย ที่สัมพันธ์อิงอาศัยซึ่งกันและกัน เข้ามาร่วมทำหน้าที่ประสานกลมกลืนเป็นองค์รวมหนึ่งเดียว ที่มีความครบถ้วนสมบูรณ์ในตัว การบูรณาการนั้น เราจะเอาหน่วยย่อยหน่วยหนึ่งมารวมเข้าในองค์รวมที่มีหน่วยย่อยอื่นอยู่แล้วก็ได้ หรือจะเอาหน่วยย่อยทั้งหลายที่ต่างแยกๆกันอยู่มารวมเข้าด้วยกันเป็นองค์รวมก็ได้ ซึ่งเรียกว่าบูรณาการทั้งสิ้น แต่ข้อสำคัญจะต้องมีตัวยูนที่เป็นหลักอยู่ ๓ อย่างในเรื่องบูรณาการ^๓ คือ

๑. มีหน่วยย่อยองค์ประกอบ ขึ้นส่วน อวัยวะ หรือชั้น ระดับ แ่ง ด้านที่จะเอามาประมวลเข้าด้วยกัน อันนี้เป็นสิ่งที่จะเอามาประมวลเข้าด้วยกันคือสิ่งย่อย ส่วนย่อย

๒. หน่วยย่อยเป็นต้นนั้นมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอิงอาศัยซึ่งกันและกัน อันนี้อาจจะเลยไปถึงลักษณะที่ว่ายืดหยุ่นปรับตัวได้ มีความเคลื่อนไหวตลอดเวลาด้วย

๓. เมื่อรวมเข้าด้วยกันแล้วก็จะเกิดความครบถ้วนเต็มบริบูรณ์ โดยมีความประสานกลมกลืน เกิดภาวะได้ที่ พอดี หรือสมดุล พอได้ที่หรือพอดีสมดุลแล้วองค์รวมนั้นก็มีชีวิตชีวา ดำรงอยู่และดำเนินไปด้วยดีอันเป็นภาวะของบูรณาการ ถ้าครบ ๓ อย่างนี้ก็เป็นบูรณาการ สามอย่างนี้เป็นตัวยูนที่จำเป็นตามสภาวะ ส่วนในทางปฏิบัติจะมีหลักและกระบวนการวิธีอย่างไร ก็พิจารณาว่ากันอีกส่วนหนึ่ง แต่สิ่งที่ต้องเน้นก็คือว่าความพอดีหรือได้ที่หรือสมดุล ซึ่งเป็นภาวะที่ต้องการของบูรณาการนั้น เราจะแสดงลักษณะออกมาให้เห็นเป็นข้อสำคัญได้ ๒ อย่างคือ เมื่อเป็นองค์รวมแล้ว องค์รวมนั้นมีชีวิตชีวาหรือดำเนินไปด้วยดี องค์รวมนั้นเกิดมีภาวะและคุณสมบัติของมันเอง ที่ต่างหากจากภาวะและคุณสมบัติขององค์ประกอบทั้งหลาย

การบูรณาการเชิงสังคมเราสามารถบูรณาการเศรษฐศาสตร์ได้เป็นสองแบบ คือ ๑. การบูรณาการแบบสหเศรษฐศาสตร์ (United Economics) หรือบูรณาการที่เน้นการนำไปใช้เป็นหลัก (Application – First Approach) ๒. การบูรณาการแบบพหุเศรษฐศาสตร์ (Multiplicity Economics) ในงานวิจัยนี้ จะมีทั้งสองแบบของการบูรณาการ ดังนี้

๑. เป็นคนเย็น "ใจเป็นนายกายเป็นบ่าว" เป็นคำพูดที่เราได้ยินกันบ่อย ๆ ความหมายง่าย ๆ มีอยู่ในตัวอยู่แล้ว คือเมื่อเรามีสุขภาพจิตดี สุขภาพกายก็จะดีตามด้วย คนที่มีสุขภาพจิตดี ก็คือคนที่เข้าใจตนเอง สามารถปรับตัวปรับใจได้อย่างเหมาะสมกับสังคมและสภาพความเป็นจริง เมื่อมีปัญหาต่าง ๆ เกิดขึ้นในชีวิตก็สามารถคิดแก้ไขได้อย่างถูกวิธีคนที่อยากมีสุขภาพจิตดี จะต้องทำอย่างไรบ้าง เทคนิคการดูแลสุขภาพจิตให้ดีขึ้นมีหลักปฏิบัติไม่ยุ่งยากเกินไปดังนี้ (๑) ฝึกฝนจิตใจ ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้บอกเราไว้ว่า "ใจสว่าง ใจสะอาด ใจสงบ ถ้ามีครบจึงเรียกว่ามนุสสา" ทุกคนควรหมั่นฝึกควบคุมอารมณ์และจิตใจของตนเองให้มั่นคง สุขุม เยือกเย็น มีเมตตา รู้จักให้อภัยและเข้าใจคนอื่น มองโลกในแง่ดี (๒) ฝึกปรับตน รู้จักปรับความคิดของตนเองให้เป็นคนมีเหตุมีผล ยอมรับฟังความคิดเห็นของคนอื่น ปรับตนเองให้เข้ากับสภาพความเป็นจริงในสถานการณ์ต่าง ๆ ได้ (๓) ฝึก

^๒ ผ.ศ. ดร.สมวงศ์ แปลงประสพโชค, การบูรณาการวิชาคณิตศาสตร์กับวิชาอื่น. http://assets00.grou.ps/0F2E3C/wysiwyg_files/FilesModule/ssk342/20100727220200vfyvzqbjiqvmvighf/aa_012.doc. เข้าถึงเมื่อ ๙ มีนาคม ๒๕๖๑.

^๓ http://www.seameo.org/vl/th_education/educate/integrate.htm : เข้าถึงเมื่อ ๙ มีนาคม ๒๕๖๑.

พิจารณาตนเอง สำรวจตนเองอยู่เสมอว่า ว่าตนเองนั้นมีข้อเสียตรงไหนข้อดีตรงไหน ก็เก็บเป็นกำลังใจ เพื่อพัฒนาตนเองให้ดียิ่งขึ้น ส่วนข้อเสียก็ปรับปรุงแก้ไข (๔) ฝึกทำตนให้เป็นประโยชน์แก่สังคม ผลการกระทำที่เกิดจากการช่วยเหลือสังคมหรือจากการกระทำคุณความดี ก็ส่งผลโดยตรงต่อจิตใจ ผู้กระทำนั้นก็มีความสุขใจ ภาคภูมิใจ และยังเป็นที่ยอมรับของคนอื่นด้วย (๕) ฝึกยอมรับและเข้าใจ ธรรมชาติของชีวิต ตามหลักพุทธศาสนาสอนว่า “ทุกสิ่งทุกอย่างบนโลกนี้ ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มีเกิดขึ้น ..ตั้งอยู่..และดับไป ไม่มีอะไรจีรังยั่งยืน จงใช้ชีวิตอย่างมีสติ และเตรียมความพร้อมอยู่เสมอ การฝึกตนเองมีสุขภาพจิตดีนั้น คงไม่ยากเกินไปที่จะนำไปปฏิบัติ

จากสิ่งเหล่านี้ที่กล่าวมาการนำมาใช้กับหลักพุทธเศรษฐศาสตร์จะใช้ได้เป็นอย่างดีใน หัวข้อของโยนิโสมนสิการ เป็นคนที่จะพิจารณาก่อนที่จะลงมือทำและในส่วนของ ชูเมกเกอร์คือ แนวคิดที่ว่า การผลิตทุกอย่างควรตั้งอยู่บนหลักคิด ๔ ประการ คือ ถูกที่สุด ปลอดภัยที่สุด น้อยที่สุด และประหยัดที่สุด การบูรณาการแบบพุทธเศรษฐศาสตร์นี้จึงผสมผสานได้อย่างกลมกลืน

๒. มีการเห็นใจผู้อื่น เป็นการกระทำที่ควรเป็นอย่างยิ่ง การเข้าใจและเห็นใจผู้อื่น คือ ความสามารถที่จะจินตนาการได้ว่าชีวิตของผู้อื่น จะเป็นอย่างไร ซึ่งเป็นการรับรู้อารมณ์ความรู้สึกของผู้อื่นและสามารถตอบสนองกลับได้อย่างเหมาะสม เป็นตัวแปรสำคัญในการพัฒนาไปสู่ความสัมพันธ์ อันดีด้านอื่น ๆ รวมทั้งก่อให้เกิดความสำเร็จ ทั้งชีวิตการทำงานและครอบครัวและเป็นทักษะที่จะส่งผลช่วยให้เราเข้าใจและยอมรับผู้อื่นที่อาจมีความแตกต่างกับเรา หัวข้อธรรมการพอประมาณถือเป็นการปฏิบัติที่ดั่งงามในทางพุทธศาสนา ชูเมกเกอร์กล่าวว่า ทุก ๆ การผลิตสินค้าและการบริการ จะต้องตั้งอยู่บนหลักการเคารพชีวิตของกันและกัน ไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ ต้นไม้ และพันธุ์พืช โดยตั้งอยู่บน หลักการที่ให้ความสำคัญแก่สิ่งมีชีวิตทุกชนิด (biocentric) เพราะทุกชีวิตร่วมอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ต่างพึ่งพาอาศัยกัน เห็นได้ว่า การผสมผสานแนวของเศรษฐศาสตร์นี้เป็นไปอย่างดี

๓. ชีวิตที่กลมกลืนกับธรรมชาติ การใช้ชีวิตให้กลมกลืน สำคัญที่สุดก็คือ ต้องศึกษาทำความเข้าใจในสภาวะของแต่ละฝ่าย เรื่องของจิตวิทยาสากลที่นักวิชาการนำมาเรียน มาสอนกัน คงใช้ ได้ผลเพียงแก้ปัญหาชีวิตชนิดผิวเผิน หรือที่เรียกว่าพฤติกรรม ที่เกิดจากปัญหาทั่วไปธรรมดา ชีวิตจะ อยู่รอดปลอดภัย จะต้องมีความสมดุลสอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติ ชีวิตที่ขัดแย้งหรือขัดต่อ ธรรมชาติ ก็มีชีวิตอยู่ไม่ได้ คือไม่มีชีวิต ทุกชีวิตมีจิตเป็นตัวรับรู้ และกลไกในการแสดง ความประสาน กลมกลืนสอดคล้อง ระหว่างธรรมชาติภายนอก และธรรมชาติภายใน หากไม่กลมกลืนสมดุลกับจิตใจ ชีวิต จะพบกับความบีบคั้นและทุกข์ยาก สหเศรษฐศาสตร์เรื่องจิต กับความตระหนักในธรรมชาติแบบ แนวคิดชูเมกเกอร์ที่ว่า หน่วยการผลิตแรกเริ่มคือชุมชน ดังนั้นอำนาจการตัดสินใจทั้งด้านการผลิตและ การเมืองควรจะมาจากชุมชน และตระหนักถึงภูมิภาค (bioregion) ที่ตนสังกัดอยู่เป็นสำคัญ การบูรณาการแบบนี้ทำให้เห็นถึงความเป็นเนื้อเดียวกันอย่างเห็นได้ชัด

๔. ฉลาดในชีวิต จงใช้ชีวิตอย่างมีสติเท่านั้น (สติมาปัญญาเกิด สติเตลิดก็เกิดปัญหา) อย่าแคร่ความคิดคนอื่นมากเกินไปจนสูญเสียความเป็นตัวตนของเราเอง ครอบครัวคือสิ่งที่สำคัญที่สุด เพื่อนไม่จำเป็นต้องมีเยอะ มีน้อยแต่มีคุณภาพก็พอแล้ว จงมีความสุขกับสิ่งที่มี อย่าฟุ่มเฟือย ทุกคนต่างมีวิถีชีวิตของตนเอง จงอย่าเปรียบเทียบกับตัวเองกับคนอื่น คิดดี พุดดี ทำดี พยายามคิดก่อนพูดและ ทำเสมอ อย่าด่วนตัดสินใคร ใช้เวลาเรียนรู้คนๆ นั้นให้ลึกซึ้งก่อน เรียนรู้ที่จะมีความสุขแบบง่ายๆ ชีวิตมีขึ้นมีลง จงอย่าท้อถ่อมเป็นช่วงขาลง เรียนรู้จากข้อผิดพลาดของคนอื่น (เราไม่จำเป็นต้อง

เรียนรู้จากข้อผิดพลาดของตนเองเสมอไป) มีความกระตือรือร้นที่จะเรียนรู้สิ่งใหม่ๆ ตลอดเวลา การศึกษาคือสิ่งที่สำคัญ จึงให้ความสำคัญกับมัน สิ่งเหล่านี้เป็นได้ทั้งความฉลาดในการใช้ชีวิต และคติเตือนใจได้ ในขณะที่ซูเมกเกอร์บอกว่า การบริโภคนั้นควรมีขอบเขต ควรบริโภคเพียงเพื่อความจำเป็นเท่านั้น พหุเศรษฐศาสตร์แบบนี้เป็นการใช้ชีวิตที่มีความสุขและคุ้มค่าที่สุด

๕. และมีจิตเอื้อเฟื้อ ในทางพหุเศรษฐศาสตร์การเอื้อเฟื้อเป็นสิ่งที่เห็นได้อยู่บ่อยมาก ในพหุศาสตร์นิกรคนที่เป็พหุศรแท้จรงแล้วเรื่องเหล่านี้เป็นพื้นฐานเลยก็ว่าได้ จะเห็นได้จากการเรียกให้มาทานข้าวด้วย การเดินทางไกลไปเหนื่อยๆ เรียกให้ทานน้ำก่อนค่อยเดินทาง อย่างนี้เป็นต้น การเอื้อเฟื้อเป็นแบบอย่างที่อยู่คู่กับคนไทยมานานตั้งแต่อดีตกาล แนวคิดที่ว่ามนุษย์ทุกคนที่ทำงานนั้นควรเป็นไปเพื่อเลี้ยงดูแลตน ยกระดับจิตวิญญาณ เพื่อเป้าหมายในการเติมเต็มความเป็นธรรมชาติและมนุษย์ แต่กัต้องตั้งอยู่บนความเสมอภาคและความดีงาม คำกล่าวนี้ผู้วิจัยได้สรุปในแนวคิดเมื่อได้ศึกษาหนังสือที่ซูเมกเกอร์ที่เขาเขียนขึ้นโดยมีผู้แปลมาคือ สมบูรณ์ สุภศิลป์ ในหนังสือเรื่องเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ หรือที่เรียกกันติดปากว่า จิวแต่แจ้ว หรือ เล็กนั้นงาม

๖. เผื่อแผ่สังคมา การเผื่อแผ่สังคมาแสดงให้เห็นถึงเป็นบุคคลที่มีใจกว้าง มองสังคมาด้วยความกรุณา ตลอดถึงมีมูทิตาจิตในบางเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมาการมีมชฌิมาในทางเศรษฐศาสตร์ จะเกิดความเผื่อแผ่ไปได้ในสังคมา ความเป็นกลางๆในที่นี้คือเรื่องการเป็นอยู่เช่นว่า ได้ปลาตัวใหญ่มาทำแกงกิน เมื่อแกงเสร็จปริมาณมันมาก การเผื่อแผ่ผู้สังคมารอบข้างหรือบ้านใกล้เคียงจึงเกิดขึ้น ความพอดีความพอประมาณในการกิน ส่วนที่เหลือหรือเกินความพอดี การเผื่อแผ่เกิดกับสังคมารอบข้างได้ในแนวคิดของซูเมกเกอร์สรุปได้ว่า ทุก ๆ ระบบเศรษฐกิจนั้นมีข้อจำกัด เราต้องร่วมเรียนรู้และร่วมตัดสินใจการกระทำทางเศรษฐกิจ การใช้ทรัพยากรมากเกินไปจนเกินความจำเป็นถือเป็นการก่ออาชญากรรม การผลิตมากเกินไปถือเป็นการไม่พอเป็นความโลภ เป็นเรื่องขัดต่อศีลธรรม เรื่องนี้ถึงมองว่าไม่เป็นเรื่องร้ายแรง การใช้ทรัพยากรมากเกินไปจนเกินความจำเป็นก็เกิดอาชญากรรมได้ ถ้าเรื่องนั้น ๆ เป็นเรื่องที่ใหญ่ในสังคมา การเผื่อแผ่ และความพอดี ไม่เกินความจำเป็นจึงเป็นการบูรณาการแบบสหเศรษฐศาสตร์ที่กลมกลืนได้

๗. ผู้อดมด้วยความดี ความดีในระบบเศรษฐศาสตร์นี้ต้องดีนอกและดีใน ดีในที่นี้คือ ภายใตจิตใจต้องดีมีคุณธรรมทั้งต่อบุคคลอื่นและสังคมา ดีนอกคือการปฏิบัติตัว ความประพฤติ การกระทำต่าง ๆ ต้องพอเหมาะพอควรกับสถานการณ์หรือเหตุการณ์นั้น ๆ สิ่งเหล่านี้เรียกว่า ผู้อดมด้วยความดี แม้แต่ซูเมกเกอร์ซึ่งเป็นชาวตะวันตกยังชื่นชมในพุทธวิธีแนวเศรษฐศาสตร์ คือ การตัดสินใจทางเศรษฐกิจนั้นต้องตั้งอยู่บนหลักพุทธที่สำคัญ คือ “การละชั่ว และเพียรทำความดี” นี้เป็นการสรุปคำพูดในหนังสือของ ซูเมกเกอร์ การบูรณาการแบบพหุเศรษฐศาสตร์ในข้อนี้จึงสวยงามและเหมาะสมที่สุด

๘. คนที่อุทิศตนเพื่อสังคมา จากสิ่งที่กล่าวมาในข้างต้นพอที่จะขมวดรวมได้ว่า บุคคลนั้นๆ เป็นคนดีมีคุณธรรม เป็นผู้มีความเฉลียวฉลาดในการดำเนินชีวิต เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อมนุษย์ด้วยกันตลอดทั้งสังคมาที่อาศัยอยู่ไม่เบียดเบียนทั้ง ตนเอง ผู้อื่น สิ่งแวดล้อม ต่าง ๆ ถ้าอุทิศตนให้กับสังคมา รับใช้สังคมาสมควรได้รับการตอบรับจากเพื่อนๆในสังคมา เพื่อการเป็นผู้นำในสังคมานั้น ๆ ได้ การเกิดส่วนแบ่งในกรณีใด ๆ ก็ตาม ความยุติธรรมย่อมมีไม่ขาดตกบกพร่อง สรุปสังเขปงานเขียนของซูเมกเกอร์คือ สิ่งเดียวที่ดึงดูดให้แรงงานนั้นเข้าสู่การผลิตก็คือ การผลิตที่จำเป็นและเป็นไปเพื่อชุมชนเท่านั้น แสดงให้เห็นถึงการเป็นผู้อุทิศตนเพื่อสังคมาโดยแท้

สรุปการบูรณาการทั้งสองแนวคิดของพุทธเศรษฐศาสตร์กับเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูแมกเกอร์ คือ ๑) อยู่อย่างคนเย็น ๒) มีการเห็นใจผู้อื่น ๓) ชีวิตที่กลมกลืนธรรมชาติ ๔) ฉลาดในชีวิต ๕) และมีจิตเอื้อเฟื้อ ๖) เผื่อแผ่สังคม ๗) ผู้อุ้มด้วยความดี ๘) คนที่อุทิศตนเพื่อสังคม หรือเรียกง่ายๆ แบบเป็นโค้ดรัสคือ “อยู่อย่างมีชีวิตที่ฉลาดและเผื่อแผ่ผู้คน” เป็นการบูรณาการทั้งแบบ พุทธเศรษฐศาสตร์และสหเศรษฐศาสตร์

๔.๕ แนวคิดในการบูรณาการ

ในงานวิจัยนี้มีแนวคิดและวิธีการในการบูรณาการคือ

๑. ทรัพยากรมนุษย์ (Human resource) ทั้งทางกาย และทางจิต เป็นบุคคลหรือหน่วยงานที่มีการทำงานอย่างเป็นระบบที่มีความยืดหยุ่นได้ โดยไม่ยึดหลักการแบบแผน ระบบคุณธรรมที่ยึดถือคือคนดีมีความรู้ความสามารถ (Merit System) แนวคิดหมุดเชื่อมโยงที่มีการผนึกกำลังร่วมกัน (Linking Pin Concept) ดูน่าเชื่อถือ องค์กรสมัยใหม่มุ่งสู่ความเฉลียวฉลาด มีความแปลกใหม่ มีนวัตกรรม วิสัยทัศน์ร่วมสร้างจินตนาการ พยากรณ์และฉายภาพองค์การในอนาคตร่วมกัน (Shared Vision)

๒. ทรัพยากรธรรมชาติ (Natural resources) เป็นสิ่งที่มนุษย์จะนำมาสนองความต้องการสิ่งแวดล้อมที่แวดล้อมทั้งใกล้และไกล

๓. วิธีการ (Method) เป็นการใช่วิธีที่ไม่ให้ทั้งมนุษย์และทรัพยากรบอบซ้ำ คือ นำมาใช้ประโยชน์ได้คุ้มค่าไม่นำมามากเกินความจำเป็น เพราะจะเป็นการเบียดเบียนทรัพยากรโดยใช้เหตุ

๔. ขวัญและกำลังใจ (Encouragement) สำคัญที่สุดในการเป็นอยู่หรือการทำงานของมนุษย์ หรือแม้กระทั่งในเวลาเจ็บป่วย ขวัญและกำลังใจเป็นสิ่งสำคัญ การใช้เครื่องมือนี้ในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมจึงมีคุณค่าในตัวเองโดยหลีกเลี่ยงไม่ได้

๔.๖ สรุป

มนุษย์มีความต้องการไม่จำกัดหรือไม่สิ้นสุด แต่ที่แตกต่างก็คือ พุทธศาสนายังแยกประเภทความต้องการดังกล่าวออกเป็น ๒ ประเภทอย่างหนึ่งที่หนึ่งเรียกว่า ความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตน ความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตนนี้ เป็นความต้องการที่ไม่จำกัด ส่วนความต้องการประเภทที่สองเรียกว่าความต้องการคุณภาพชีวิต ซึ่งมีขอบเขตจำกัดกว่า ความต้องการอันแรก ซึ่ง เราเรียกว่า “ตัณหา” แต่ในส่วนที่สองเราเรียกว่า “ฉันทะ” พุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้และการที่มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้นี้ ก็สัมพันธ์กับความต้องการคุณภาพชีวิต การที่คนต้องการคุณภาพชีวิตนั้น เป็นการแสดงถึงมนุษย์ต้องการพัฒนาตนเอง หรือพัฒนาศักยภาพของตนเองขึ้นไป เพราะฉะนั้นสาระอย่างหนึ่งของการพัฒนามนุษย์ก็คือ การที่เราจะต้องพยายามหันเหหรือสับเปลี่ยนความต้องการจาก ความต้องการสิ่งปรนเปรอมาเป็นความต้องการคุณภาพชีวิต นี่คือลักษณะอย่างหนึ่งของการฝึกฝน พัฒนาตนเองของมนุษย์ ความรู้ทั่วไปของพุทธศาสตร์ที่สัมพันธ์กับเศรษฐศาสตร์มีสองส่วนคือ หลักพุทธศาสตร์ที่เกี่ยวกับเศรษฐศาสตร์โดยตรง กับเครื่องมือหรือหลักสัจธรรมในพุทธ

ศาสตร์ที่สามารถนำไปประยุกต์ในการศึกษาเศรษฐศาสตร์ เพื่อเกิดความสงบสว่างต่อชีวิตและสังคม พร้อมด้วยเสรีภาพเพื่อชีวิตที่สมบูรณ์และความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสและเพื่อประสบกับความสุขที่มั่นคงสถาพรอันเป็นสุขสูงสุดตลอดชีวิต

แนวคิดที่สำคัญในการบูรณาการในการวิจัยนี้คือ ๑) ทรัพยากรมนุษย์ (Human resource) ๒) ทรัพยากรธรรมชาติ (Natural resources) ๓) วิธีการ (Method) ๔) ขวัญและกำลังใจ (Encouragement)

มิติมุมมองเชิงพุทธยกมาพอสังเขปในมิติตั้งต่อไปนี้ คือ ๑. ประหยัด การประหยัดนี้ควบคู่ไปกับหลักการพออยู่ พอกิน พอใช้ จึงใช้ได้ทุกยุคทุกสมัย ๒. ความพอดี (มชฌิมปฏิปทา) มนุษย์ต้องการทั้งด้านกายภาพ และทางจิต สิ่งที่เกิดความพอดีจะนำมาซึ่งความทุกข์ ๓. ประโยชน์ ในทางพุทธศาสนามีวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายหลักของเศรษฐกิจก็คือ ความสงบสุขของผู้คนในสังคม ที่สำคัญต้องไม่ทำตนและผู้อื่นเดือดร้อน ๔. สันติ ในทางเศรษฐศาสตร์นี้การไม่เบียดเบียนในทรัพยากร และสิ่งแวดล้อมเป็นสิ่งสำคัญที่สุด

สรุปลักษณะความคิดของ “เศรษฐศาสตร์สายกลาง” ที่ชูเมกเกอร์คิดไว้ ๘ ประการสำคัญ และนำลงประยุกต์ใช้ดังต่อไปนี้

๑. ทุก ๆ การผลิตสินค้าและการบริการ จะต้องตั้งอยู่บนหลักการเคารพชีวิตของกันและกัน ไม่ว่าจะเป็คน สัตว์ ต้นไม้ และพันธุ์พืช โดยตั้งอยู่บนหลักการที่ให้ความสำคัญแก่สิ่งมีชีวิตทุกชนิด (biocentric) เพราะทุกชีวิตรวมอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ต่างพึ่งพาอาศัยกัน

๒. ทุก ๆ ระบบเศรษฐกิจนั้นมีข้อจำกัด เราต้องร่วมเรียนรู้และร่วมตัดสินใจการกระทำทางเศรษฐกิจ การใช้ทรัพยากรมากเกินไปจนจำเป็นถือเป็นการก่ออาชญากรรม การผลิตมากเกินไปถือเป็ความโลภ เป็นเรื่องที่ขัดต่อศีลธรรม

๓. หน่วยการผลิตแรกเริ่มคือชุมชน ดังนั้นอำนาจการตัดสินใจทั้งด้านการผลิตและการเมืองควรจะมาจกชุมชน และตระหนักถึงภูมิภาค (bioregion) ที่ตนสังกัดอยู่เป็สำคัญ

๔. การบริโภคนั้นควรมีขอบเขต ควรบริโภคเพียงเพื่อความจำเป็นเท่านั้น

๕. การผลิตทุกอย่างควรตั้งอยู่บนหลักคิด ๔ ประการ คือ ถูกที่สุด ปลอดภัยที่สุด น้อยที่สุด และประหยัดที่สุด

๖. สิ่งเดียวที่ดึงดูดให้แรงงานนั้นเข้าสู่การผลิตก็คือ การผลิตที่จำเป็นและเป็นไปเพื่อชุมชนเท่านั้น

๗. มนุษย์ทุกคนที่ทำงานนั้นควรเป็นไปเพื่อ เลี้ยงดูแลตน ยกกระดับจิตวิญญาณ เพื่อเป้าหมายในการเติมเต็มความเป็นธรรมชาติและมนุษย์ แต่ก็ต้องตั้งอยู่บนความเสมอภาคและความดีงาม

๘. การตัดสินใจทางเศรษฐกิจนั้นต้องตั้งอยู่บนหลักพุทธที่สำคัญ คือ “การละชั่ว และเพียรทำความดี”

สิ่งเหล่านี้คือหลักการที่ชูเมกเกอร์ได้เคยเสนอไว้ เขาเสียชีวิตเมื่อวันที่ ๔ กันยายน ๑๙๗๗ เมื่ออายุ ๖๖ ปี ที่สวิสเซอร์แลนด์ และหวังว่าจะได้นำหลักเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ ซึ่งเป็นเศรษฐศาสตร์ทางเลือกกระแสนึงไปปรับใช้และคิดวิเคราะห์ในเศรษฐกิจยุคที่ทุนนิยมโลกาภิวัตน์กำลังเชี่ยวกราก

จากการศึกษาเรื่องการบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ เมื่อมาบูรณาการแบบองค์ธรรมแล้ว ผลการผสมผสานแนวคิดในสี่มิติ คือ ๑. ประหยัด การประหยัดนี้ควบคู่ไปกับหลักการพออยู่ พอกิน พอใช้ จึงใช้ได้ทุกยุคทุกสมัย แนวคิด อี เอฟ ชู เมกเกอร์ สรุปแนวคิดได้ว่า การผลิตทุกอย่างควรตั้งอยู่บนหลักคิด ๔ ประการ คือ ถูกที่สุด ปลอดภัยที่สุด น้อยที่สุด และประหยัดที่สุด เป็นแนวความคิดที่ผสมผสานกันได้อย่างกลมกลืน เพราะมนุษย์ทำแล้วมีความสุขที่สุด ๒. ความพอดี (มชฌิมปฏิปทา) มนุษย์ต้องการทั้งด้านกายภาพ และทางจิต สิ่งที่เกิดความพอดีจะนำมาซึ่งความทุกข์ ชูเมกเกอร์ กล่าวว่าการใช้ทรัพยากรมากเกินไปเกิดความจำเป็นถือเป็นการก่ออาชญากรรม การผลิตมากเกินไปถือเป็นการโลภ เป็นเรื่องที่ขัดต่อศีลธรรม การผลิตต้องตั้งอยู่บนความเสมอภาคและความดีงาม ๓. ประโยชน์ ในทางพุทธศาสนามีวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายหลักของเศรษฐกิจก็คือ ความสงบสุขของผู้คนในสังคม ที่สำคัญต้องไม่ทำตนและผู้อื่นเดือดร้อน อี เอฟ ชู เมกเกอร์ มีแนวคิดที่ว่าหน่วยการผลิตแรกเริ่มคือชุมชน ดังนั้นอำนาจการตัดสินใจทั้งด้านการผลิตและการเมืองควรจะมาจากชุมชน ที่กล่าวมาทำให้เห็นถึงความตระหนักถึงประโยชน์ มีทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น ๔. สันติ ในทางเศรษฐศาสตร์นี้การไม่เบียดเบียนในทรัพยากรเป็นสิ่งสำคัญที่สุด อี เอฟ ชู เมกเกอร์ เห็นว่ามนุษย์ทุกคนที่ทำงานนั้นควรเป็นไปเพื่อเป้าหมายในการเติมเต็มความเป็นธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ ต้นไม้ และพืชพันธุ์ เพราะทุกชีวิตร่วมอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ต่างพึ่งพาอาศัยกัน โดยทั้งสองแนวคิดผสมผสานกันแล้วแสดงให้เห็นถึงความมีสันติทั้งต่อมนุษย์และธรรมชาติ

การบูรณาการเชิงสังคมแนวคิดทั้งสอง สรุปได้ดังนี้ การบูรณาการทั้งสองแนวคิดของ พุทธเศรษฐศาสตร์กับเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ คือ ๑) เป็นคนเย็น ๒) เห็นใจผู้อื่น ๓) ชีวิตที่กลมกลืนธรรมชาติ ๔) ฉลาดการใช้ชีวิต ๕) มีจิตเอื้อเฟื้อ ๖) เผื่อแผ่สังคม ๗) อุดมด้วยความดี ๘) อุทิศชีวิตตนเพื่อสังคม

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง “การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์” ซึ่งมีวัตถุประสงค์ คือ ๑. เพื่อศึกษาหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ ๒. เพื่อศึกษาทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ ๓. เพื่อศึกษาการบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Document research) โดยการเก็บข้อมูลจากเอกสารปฐมภูมิและทุติยภูมิ วิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีพรรณนาตามหลักอุปนัยวิธี ได้สรุปผลการวิจัยดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ หลักพุทธเศรษฐศาสตร์ เป้าหมายของพุทธเศรษฐศาสตร์ มุ่งที่จะตอบสนองความต้องการของมนุษย์เพื่อให้เกิดความสุข ที่สงบเย็น มีไข่ความสุขพอกเสริมหรือความพึงพอใจที่เกิดจากการได้สนองตัณหา และพระพุทธานุญาตว่ากิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ดำเนินไปเพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ให้เกิดความสุขที่สงบเย็นนั้นเป็นเพียงเครื่องมือ (Means) มิใช่เป็นเป้าหมาย (End) ผลลัพธ์ในทางเศรษฐศาสตร์มิใช่จุดหมายของมนุษย์ แต่เป็นเครื่องมืออุปกรณ์ที่จะช่วยสนับสนุนกระบวนการพัฒนาจิตของมนุษย์ให้สูงขึ้นในระดับต่อไป เพื่อความอยู่เย็นเป็นสุขของปัจเจกบุคคลและสังคมในที่สุด ซึ่งถือได้ว่าเป็นสวัสดิการที่พึงปรารถนาในพุทธเศรษฐศาสตร์การที่มนุษย์มีระดับจิตที่สูงขึ้น ความต้องการบริโภคเองก็จะลดลงตามสัดส่วน ความประสงค์จะช่วยให้ผู้อื่นพ้นทุกข์จะมีมากขึ้น อันเกิดจากฉันทะ ในที่สุดพุทธเศรษฐศาสตร์จึงเป็นเศรษฐศาสตร์ในความหมายที่แท้จริง เพราะใช้ทรัพยากรน้อยที่สุดเพื่อให้เกิดความสงบสุขมากที่สุด

คุณลักษณะและองค์ประกอบที่สำคัญของพุทธเศรษฐศาสตร์ซึ่งมีความเกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดกับหลักพุทธธรรม โดยได้เรียบเรียงจำแนกไว้เป็น ๓ หมวด ได้แก่ มัชฌิมาปฏิปทา โยนิโสมนสิการ และอัปมาทธรรม ตามลำดับ

๑. มัชฌิมาปฏิปทา การที่เศรษฐศาสตร์กระแสหลักพิจารณาว่า ผลลัพธ์จากกระบวนการทางเศรษฐกิจ ซึ่งมักเน้นกิจกรรมที่แสดงออกด้วยการพูด (วาจา) การกระทำ (กัมมันตะ) และการประกอบอาชีพ (อาชีวะ) เพื่อให้ได้มาซึ่งโภคทรัพย์ โดยมีทุนทำหน้าที่เป็นเครื่องมือที่สำคัญในการผลิตและยังเป็นเครื่องแสดงฐานะ ถือว่าเป็นเป้าหมายที่มนุษย์ต้องการ ความเข้าใจดังกล่าวจึงเป็นการหยุดอยู่ที่องค์ธรรมในระดับศีล ในทางพุทธเศรษฐศาสตร์ ความพยายามที่จะหันเหทิศทางของเศรษฐศาสตร์กระแสหลักมาสู่กระแสของพุทธเศรษฐศาสตร์ ด้วยการเสนอองค์ธรรมในระดับสมาธิและองค์ธรรมในระดับปัญญา เป็นองค์ธรรมนำ ถือได้ว่าเป็นเรื่องที่เกินความสามารถในการรับรู้และการยอมรับของนักเศรษฐศาสตร์ในยุคสมัยปัจจุบัน ที่ยังอยู่ท่ามกลางอิทธิพลของเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก การอธิบายพุทธเศรษฐศาสตร์เพื่อให้เกิดความเข้าใจแก่คนส่วนใหญ่ในสังคมและทำให้เป็นเรื่องร่วมสมัย จึงน่าจะใช้องค์ธรรมในระดับศีลเป็นเป็นองค์ธรรมนำเรื่อง หรือเป็นองค์ธรรมประธาน และ

ใช้วิธีการหันเหหรือแปรเปลี่ยน (Transition) ทิศทางไปสู่พุทธเศรษฐศาสตร์ที่เหมาะสม โดยการเปลี่ยนจาก “มิฉฉา” เป็น “สัมมา” ด้วยองค์ธรรมในระดับศีล เป็นเบื้องต้นหรือเรียกว่าเป็นพุทธเศรษฐศาสตร์ที่มีองค์ธรรมในระดับศีลเป็นประธาน

ข้อสังเกตที่สำคัญประการหนึ่งก็คือ องค์ธรรมในระดับศีลที่ปรากฏในพระไตรปิฎก แต่ละข้อจะแยกออกได้เป็น ๒ ส่วน ส่วนแรกกล่าวถึงการละเว้นไม่ทำความชั่ว ส่วนหลังกล่าวถึงการทำความดีที่ตรงข้ามกับความชั่วที่งดเว้นแล้วนั้น ถือเป็นลักษณะทั่วไปอย่างหนึ่งของพุทธธรรม ที่ใช้ควบคู่กันในลักษณะ “ละเว้นความชั่ว ทำแต่ความดี” การกำหนดความหมายของศีลในแง่ละเว้นความชั่วเป็นการกำหนดข้อปฏิบัติที่เพ่งเล็งไปที่การละความชั่วนั้นเป็นกฎเกณฑ์ที่มีลักษณะแน่นอนตายตัวที่ต้องงดเว้น ขณะที่ในแง่ของการทำความดี เป็นเรื่องที่สามารถพยายามปรับปรุงให้ดีขึ้นอย่างต่อเนื่องตามฐานะและโอกาสและในวิธีการที่แตกต่างกัน ไม่จำกัดเฉพาะในข้อศีลเหล่านั้นเท่านั้น เช่น ในข้อละอทินนาทาน คือเว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เรามีได้ให้ ถือเอาแต่ของที่เรามีให้ หวังแต่ของที่เรามีให้ มีตนเป็นผู้ไม่ขโมย ไม่ปรารถนาอยากได้ของของผู้อื่น โดยยังมีได้ขยายความในส่วนของการทำความดีลึกลงไปในรายละเอียด แต่ก็มีคำสอนเรื่องทานซึ่งถือเป็นหลักธรรมใหญ่เรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนาไว้อีกส่วนหนึ่งต่างหาก เห็นได้ชัดว่า ถ้าพึงเพียงองค์ธรรมในระดับศีลดังกล่าว ก็สามารถใช้เป็นองค์ธรรมนำเรื่องขยายไปสู่องค์ธรรมอีกมากมายหลายหมวดที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา และทำให้ผู้ศึกษาสามารถเห็นความเชื่อมโยงขององค์ธรรมในหมวดต่าง ๆ กับเศรษฐศาสตร์ได้อย่างเป็นระบบ และชัดเจนกว่าการนำองค์ธรรมในระดับศีล สมาธิ และปัญญา มาแยกวิเคราะห์ทีละหมวดเพื่ออธิบายเรื่องเศรษฐศาสตร์

๒. โยนิโสมนสิการ เหตุที่จัดโยนิโสมนสิการไว้เป็นหนึ่งในสามองค์ประกอบของพุทธเศรษฐศาสตร์เนื่องจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจจำเป็นต้องมีพัฒนาการให้เจริญขึ้น ดึงตามขึ้นเป็นลำดับโดยผ่านขั้นตอนของระดับการพัฒนาจิต การพัฒนาทางเศรษฐศาสตร์ในที่นี้ คือการพัฒนาต่อกองค์ธรรมในระดับศีลซึ่งเศรษฐศาสตร์ที่พัฒนามาจากตะวันตกเกือบทุกแนวทางหยุดอยู่ที่ระดับนี้ส่วนโยนิโสมนสิการเป็นองค์ธรรมในกระบวนการพัฒนาปัญญาซึ่งเป็นเป้าหมายที่สำคัญของการพัฒนาจิตและเป็นปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นองค์ประกอบแรกของมัชฌิมาปฏิปทา เพราะถ้าหยุดในระดับศีล ความเข้าใจมัชฌิมาปฏิปทาอาจจะยังไม่เกิดหรือยังไม่เข้าใจความหมายของมัชฌิมาปฏิปทาได้ดีพอปรโตโฆสะหรือความมีกัลยาณมิตร เป็นปัจจัยภายนอกที่ก่อให้เกิดองค์ธรรมในระดับปัญญาอีกปัจจัยหนึ่ง นอกเหนือจากโยนิโสมนสิการซึ่งเป็นปัจจัยภายใน แต่มิได้แยกไว้เป็นอีกหนึ่งองค์ประกอบต่างหาก ก็เพราะปรโตโฆสะได้ถูกนับรวมเป็นองค์ธรรมเหตุในกลุ่มเดียวกันกับโยนิโสมนสิการที่เกื้อหนุนให้เกิดองค์ธรรมในระดับปัญญาด้วยแล้วในขณะที่ยังมีองค์ธรรมเหตุสำคัญ ที่เกื้อหนุนให้เกิดองค์ธรรมในระดับสมาธิในพุทธเศรษฐศาสตร์เรียกว่า อัปปมาทะ ซึ่งจัดเป็นปัจจัยภายในเช่นเดียวกับโยนิโสมนสิการ แต่จัดอยู่ในอีกฝ่ายหนึ่ง จึงได้แยกไว้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเป็นองค์ประกอบที่สามของพุทธเศรษฐศาสตร์

๓. อัปปมาทธรรม อัปปมาทะเป็นองค์ธรรมในระดับสมาธิ เป็นตัวควบคุมเร่งรัดให้มีการใช้อุปกรณ์นั้นอย่างรุดหน้าเรื่อยไป อัปปมาทะ จึงจัดเป็นองค์ธรรมเหตุที่เกื้อหนุนให้เกิดองค์ธรรมในระดับสมาธิในพุทธเศรษฐศาสตร์ ข้อที่น่าพิจารณาในเศรษฐศาสตร์กระแสหลักคือ ความไม่ประมาทที่เกิดขึ้นจากสังคมาการแข่งขัน ข้อดีของระบบแข่งขัน คือการกระตุ้นบุคคลไม่ให้ประมาท อยู่เฉยไม่ได้

ต้องตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา แต่ความไม่ประมาทนี้ เกิดขึ้นจากการบีบคั้น จากการต้องเอาตัวรอด จาก การหวังเอาชนะ หวังให้ได้เปรียบอยู่เสมอ จึงต้องแข่งขันกันตลอดเวลา จนกลายเป็นการแข่งขันเพื่อ ผลประโยชน์นำมาสู่ระบบกำไรสูงสุด การได้กำไรสูงสุดจึงกลายเป็นตัววัดความสำเร็จ ในขณะที่สังคม ที่เน้นความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่และการมีมิตรไมตรีจะโน้มเอียงไปในทางประมาท เฉื่อยชา ไม่กระตือรือร้น หวังพึ่งคนอื่น ปล่อยปละละเลย อ่อนแอ แล้วก็เสื่อมลง เพราะความประมาทแม้ในการปฏิบัติธรรมที่ สำเร็จก้าวหน้า หรือได้บรรลุธรรมแล้วเกิดความพอใจ เกิดความสันโดษ พระพุทธเจ้าก็ยังตรัสเตือนว่า “เธออยู่ในความประมาทแล้ว” คือ เฉื่อยลง ไม่เพียรขวนขวาย ถ้าตราบไต่ที่ยังไม่สิ้นกิเลส จงอย่าได้ นิ่งนอนใจ คำสั่งสอนครั้งสุดท้ายของพระพุทธเจ้าก่อนที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็เป็นเรื่องอัป มาทธรรม ดังว่า “บัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลายสังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอ ทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด”

หากพิจารณาองค์ประกอบทั้งสามของพุทธเศรษฐศาสตร์ คือ มัชฌิมาปฏิปทา โยนิโส มนสิการ และอัปมาทธรรม จะพบว่า มัชฌิมาปฏิปทาเป็นองค์ประกอบในฐานะที่เป็นวิธีการหรือ หนทางของการพัฒนาตน (เปรียบเหมือนเส้นทาง) ในแต่ละกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ได้แก่การผลิต การ บริโภค เรื่องอรรถประโยชน์ และการกระจายผลผลิต ขณะที่โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบในฐานะ ที่เป็นเครื่องอำนวยความสะดวกการพัฒนาตน (เปรียบเหมือนเครื่องยนต์) ส่วนอัปมาทธรรมเป็น องค์ประกอบในฐานะที่เป็นเครื่องกำกับการพัฒนาตน (เปรียบเหมือนพวงมาลัย) เพื่อให้สำเร็จจุดหมาย จนกว่าจะบรรลุเป้าหมายสุดท้ายของพุทธเศรษฐศาสตร์นั่นเอง

๕.๑.๒ ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ สรุปลานความคิดของ “เศรษฐศาสตร์สายกลาง” ที่ชูเมกเกอร์ คิดไว้ ๘ ประการสำคัญและนำลงประยุกต์ใช้ดังต่อไปนี้ (๑) ทุก ๆ การผลิตสินค้าและบริการ จะต้องตั้งอยู่บนหลักการเคารพชีวิตของกันและกัน ไม่ว่า จะเป็นคน สัตว์ ต้นไม้ และพันธุ์พืช โดยตั้งอยู่บนหลักการที่ให้ความสำคัญแก่สิ่งมีชีวิตทุกชนิด (biocentric) เพราะทุกชีวิตร่วมอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ต่างพึ่งพาอาศัยกัน (๒) ทุก ๆ ระบบ เศรษฐกิจนั้นมีข้อจำกัด เราต้องร่วมเรียนรู้และร่วมตัดสินใจกระทำทางเศรษฐกิจ การใช้ทรัพยากร มากเกินความจำเป็นถือเป็นการก่ออาชญากรรม การผลิตมากเกินไปถือเป็นการโลภ เป็นเรื่องที่ขัด ต่อศีลธรรม (๓) หน่วยการผลิตแรกเริ่มคือชุมชน ดังนั้นอำนาจการตัดสินใจทั้งด้านการผลิตและ การเมืองควรมาจากชุมชน และตระหนักถึงภูมิภาค (bioregion) ที่ตนสังกัดอยู่เป็นสำคัญ (๔) การบริโภคนั้นควรมีขอบเขต ควรบริโภคเพียงเพื่อความจำเป็นเท่านั้น (๕) การผลิตทุกอย่างควร ตั้งอยู่บนหลักคิด ๔ ประการ คือ ถูกที่สุด ปลอดภัยที่สุด น้อยที่สุด และประหยัดที่สุด (๖) สิ่งเดียวที่ ดึงดูดให้แรงงานนั้นเข้าสู่การผลิตก็คือ การผลิตที่จำเป็นและเป็นไปเพื่อชุมชนเท่านั้น (๗) มนุษย์ทุก คนที่ทำงานนั้นควรเป็นไปเพื่อ เลี้ยงดูแลตน ยกกระดับจิตวิญญาณ เพื่อเป้าหมายในการเติมเต็มความ เป็นธรรมชาติและมนุษย์ แต่ก็ต้องตั้งอยู่บนความเสมอภาคและความดีงาม (๘) การตัดสินใจทาง เศรษฐกิจนั้นต้องตั้งอยู่บนหลักพุทธที่สำคัญ คือ “การละชั่ว และเพียรทำความดี”

สิ่งเหล่านี้คือหลักการที่ชูเมกเกอร์ ได้เคยเสนอไว้ เขาเสียชีวิตเมื่อวันที่ ๔ กันยายน ๑๙๗๗ เมื่ออายุ ๖๖ ปี ที่สวิสเซอร์แลนด์ และหวังว่าจะได้นำหลักเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ ซึ่งเป็น เศรษฐศาสตร์ทางเลือกกระแสหนึ่งไปปรับใช้และคิดวิเคราะห์ในเศรษฐกิจยุคที่ทุนนิยมโลกาภิวัตน์ กำลังเขี่ยวกราก

๕.๑.๓ การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ มนุษย์มีความต้องการไม่จำกัดหรือไม่สิ้นสุด แต่ที่แตกต่างก็คือ พุทธศาสนายังแยกประเภทความต้องการดังกล่าวออกเป็น ๒ ประเภทอย่างหนึ่งที่หนึ่งเรียกว่า ความต้องการสิ่งเสพรนเปรอดตน ความต้องการสิ่งเสพรนเปรอดตนนี้ เป็นความต้องการที่ไม่จำกัด ส่วนความต้องการประเภทที่สอง เรียกว่าความต้องการคุณภาพชีวิต ซึ่งมีขอบเขตจำกัดกว่า ความต้องการอันแรก ซึ่ง เราเรียกว่า “ตัณหา” แต่ในส่วนที่สองเราเรียกว่า “ฉันทะ” พุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้และการที่มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้นี้ ก็สัมพันธ์กับความต้องการคุณภาพชีวิต การที่คนต้องการคุณภาพชีวิตนั้น เป็นการแสดงถึงมนุษย์ต้องการพัฒนาตนเอง หรือพัฒนาศักยภาพของตนเองขึ้นไป เพราะฉะนั้นสาระอย่างหนึ่งของการพัฒนามนุษย์ก็คือ การที่เราจะต้องพยายามหันเหหรือสับเปลี่ยนความต้องการจาก ความต้องการสิ่งปรนเปรอมาเป็นความต้องการคุณภาพชีวิต นี่คือลักษณะอย่างหนึ่งของการฝึกฝน พัฒนาตนเองของมนุษย์ ความรู้ทั่วไปของพุทธศาสตร์ที่สัมพันธ์กับเศรษฐศาสตร์ มีสองส่วนคือ หลักพุทธศาสตร์ที่เกี่ยวกับเศรษฐศาสตร์โดยตรง กับเครื่องมือหรือหลักสัจธรรมในพุทธศาสตร์ที่สามารถนำไปประยุกต์ในการศึกษาเศรษฐศาสตร์ เพื่อเกิดความสงบสว่างต่อชีวิตและสังคม พร้อมด้วยเสรีภาพเพื่อชีวิตที่สมบูรณ์และความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสและเพื่อประสพกับความสุขที่มั่นคงสถาพรอันเป็นสุขสูงสุดตลอดชีวิต

แนวคิดที่สำคัญในการบูรณาการในการวิจัยนี้คือ ๑) ทรัพยากรมนุษย์ (Human resource) ๒) ทรัพยากรธรรมชาติ (Natural resources) ๓) วิธีการ (Method) ๔) ขวัญและกำลังใจ (Encouragement)

มิติมุมมองเชิงพุทธยกมาพอสังเขปในมิติดังต่อไปนี้ คือ ๑. ประหยัด การประหยัดนี้ควบคู่ไปกับหลักการพออยู่ พอกิน พอใช้ จึงใช้ได้ทุกยุคทุกสมัย ๒. ความพอดี (มชฌิมปฏิปทา) มนุษย์ต้องการทั้งด้านกายภาพ และทางจิต สิ่งที่เกิดความพอดีจะนำมาซึ่งความทุกข์ ๓. ประโยชน์ ในทางพุทธศาสนามีวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายหลักของเศรษฐกิจก็คือ ความสงบสุขของผู้คนในสังคม ที่สำคัญต้องไม่ทำตนและผู้อื่นเดือดร้อน ๔. สันติ ในทางเศรษฐศาสตร์นี้การไม่เบียดเบียนในทรัพยากร และสิ่งแวดล้อมเป็นสิ่งสำคัญที่สุด

สรุป “เศรษฐศาสตร์สายกลาง” ที่ชูเมกเกอร์คิดไว้ ๘ ประการสำคัญและน่าลองประยุกต์ใช้ดังต่อไปนี้ (๑) ทุก ๆ การผลิตสินค้าและบริการ จะต้องตั้งอยู่บนหลักการเคารพชีวิตของกันและกัน ไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ ต้นไม้ และพันธุ์พืช โดยตั้งอยู่บนหลักการที่ให้ความสำคัญแก่สิ่งมีชีวิตทุกชนิด (biocentric) เพราะทุกชีวิตรวมอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ต่างพึ่งพาอาศัยกัน (๒) ทุก ๆ ระบบเศรษฐกิจนั้นมีข้อจำกัด เราต้องร่วมเรียนรู้และร่วมตัดสินใจการกระทำทางเศรษฐกิจ การใช้ทรัพยากรมากเกินไปเกิดความจำเป็นถือเป็นการก่ออาชญากรรม การผลิตมากเกินไปถือเป็นการโลภ เป็นเรื่องที่ขัดต่อศีลธรรม (๓) หน่วยการผลิตแรกเริ่มคือชุมชน ดังนั้นอำนาจการตัดสินใจทั้งด้านการผลิตและการเมืองควรมาจากชุมชน และตระหนักถึงภูมิภาค (bioregion) ที่ตนสังกัดอยู่เป็นสำคัญ (๔) การบริโภคนั้นควรมีขอบเขต ควรบริโภคเพียงเพื่อความจำเป็นเท่านั้น (๕) การผลิตทุกอย่างควรตั้งอยู่บนหลักคิด ๔ ประการ คือ ถูกที่สุด ปลอดภัยที่สุด น้อยที่สุด และประหยัดที่สุด (๖) สิ่งเดียวที่ดึงดูดให้แรงงานนั้นเข้าสู่การผลิตก็คือ การผลิตที่จำเป็นและเป็นไปเพื่อชุมชนเท่านั้น (๗) มนุษย์ทุกคนที่ทำงานนั้นควรเป็นไปเพื่อ เลี้ยงดูแลตน ยกย่องจิตวิญญาณ เพื่อเป้าหมายในการเติมเต็มความเป็น

ธรรมชาติและมนุษย์ แต่ก็ต้องตั้งอยู่บนความเสมอภาคและความดีงาม (๘) การตัดสินใจทางเศรษฐกิจนั้นต้องตั้งอยู่บนหลักพุทธที่สำคัญ คือ “การละชั่ว และเพียรทำความดี”

จากการศึกษาเรื่องการบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ เมื่อมาบูรณาการแบบองค์ธรรมแล้ว ผลการผานแนวคิดในสี่มิติ คือ ๑. ประหยัด การประหยัดนี้ควบคู่ไปกับหลักการพออยู่ พอกิน พอใช้ จึงใช้ได้ทุกยุคทุกสมัย แนวคิด อี เอฟ ชู เมกเกอร์ สรุปแนวคิดได้ว่า การผลิตทุกอย่างควรตั้งอยู่บนหลักคิด ๔ ประการ คือ ถูกที่สุด ปลอดภัยที่สุด น้อยที่สุด และประหยัดที่สุด เป็นแนวความคิดที่ผสมผสานกันได้อย่างกลมกลืน เพราะมนุษย์ทำแล้วมีความสุขที่สุด ๒. ความพอดี (มชฌิมปฏิปทา) มนุษย์ต้องการทั้งด้านกายภาพ และทางจิต สิ่งที่เกิดความพอดีจะนำมาซึ่งความทุกข์ ชูเมกเกอร์ กล่าวว่าการใช้ทรัพยากรมากเกินไปจนความจำเป็นถือเป็นการก่ออาชญากรรม การผลิตมากเกินไปถือเป็นการโลภ เป็นเรื่องขัดต่อศีลธรรม การผลิตต้องตั้งอยู่บนความเสมอภาคและความดีงาม ๓. ประโยชน์ ในทางพุทธศาสนามีวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายหลักของเศรษฐกิจก็คือ ความสงบสุขของผู้คนในสังคม ที่สำคัญต้องไม่ทำตนและผู้อื่นเดือดร้อน อี เอฟ ชู เมกเกอร์ มีแนวคิดที่ว่าหน่วยการผลิตแรกเริ่มคือชุมชน ดังนั้นอำนาจการตัดสินใจทั้งด้านการผลิตและการเมืองควรจะมาจากชุมชน ที่กล่าวมาทำให้เห็นถึงความตระหนักถึงประโยชน์ มีทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น ๔. สันติ ในทางเศรษฐศาสตร์นี้การไม่เบียดเบียนในทรัพยากรเป็นสิ่งสำคัญที่สุด อี เอฟ ชู เมกเกอร์ เห็นว่ามนุษย์ทุกคนที่ทำงานนั้นควรเป็นไปเพื่อเป้าหมายในการเติมเต็มความเป็นธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ ต้นไม้ และพืชพันธุ์ เพราะทุกชีวิตรวมอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ต่างพึ่งพาอาศัยกัน โดยทั้งสองแนวคิดผสมผสานกันแล้วแสดงให้เห็นถึงความมีสันติทั้งต่อมนุษย์และธรรมชาติ การบูรณาการเชิงสังคม ความเป็นอยู่ของแนวคิดทั้งสอง สรุปได้ดังนี้ การบูรณาการทั้งสองแนวคิดของพุทธเศรษฐศาสตร์กับเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ คือ ๑) เป็นคนเย็น ๒) เห็นใจผู้อื่น ๓) ชีวิตที่กลมกลืนกับธรรมชาติ ๔) ฉลาดการใช้ชีวิต ๕) มีจิตเอื้อเฟื้อ ๖) เผื่อแผ่สังคม ๗) อุดมด้วยความดี ๘) อุทิศชีวิตเพื่อสังคม เป็นการบูรณาการทั้งแบบ พหุเศรษฐศาสตร์และสหเศรษฐศาสตร์

๕.๒ อภิปรายผลการวิจัย

๕.๒.๑ หลักพุทธเศรษฐศาสตร์ เป้าหมายของพุทธเศรษฐศาสตร์ มุ่งที่จะตอบสนองความต้องการของมนุษย์เพื่อให้เกิดความสุข ที่สงบเย็น มิใช่ความสุขพอกเสริมหรือความพึงพอใจที่เกิดจากการได้สนองตัณหา และพระพุทธานุญาตว่ากิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ดำเนินไปเพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ให้เกิดความสุขที่สงบเย็นนั้นเป็นเพียงเครื่องมือ (Means) มิใช่เป็นเป้าหมาย (End) ผลลัพธ์ในทางเศรษฐศาสตร์มิใช่จุดหมายของมนุษย์ แต่เป็นเครื่องมืออุปกรณ์ที่จะช่วยสนับสนุนกระบวนการพัฒนาจิตของมนุษย์ให้สูงขึ้นในระดับต่อไป เพื่อความอยู่เย็นเป็นสุขของปัจเจกบุคคลและสังคมในที่สุด ซึ่งถือได้ว่าเป็นสวัสดิการที่พึงปรารถนาในพุทธเศรษฐศาสตร์การที่มนุษย์มีระดับจิตที่สูงขึ้น ความต้องการบริโภคเองก็จะลดลงตามสัดส่วน ความประสงค์จะช่วยให้อื่นพ้นทุกข์จะมีมากขึ้น อันเกิดจากฉันทะ ในที่สุดพุทธเศรษฐศาสตร์จึงเป็นเศรษฐศาสตร์ในความหมายที่แท้จริง เพราะใช้ทรัพยากรน้อยที่สุดเพื่อให้เกิดความสงบสุขมากที่สุดซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พิพัฒน์ ยอดพฤติการณ์ ที่ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การใช้การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจพอเพียงโดย

เปรียบเทียบกับพุทธเศรษฐศาสตร์” ว่า การดำเนินสายกลางของพุทธเศรษฐศาสตร์ จึงมิใช่การยอมรับความสุขแต่พอประมาณ หรือเป็นการลดระดับของการมีชีวิตที่ดีลง แต่กลับมีเป้าหมายให้บุคคลได้รับความสุขสูงสุดที่พึงได้รับ เป็นความสุขที่เกิดจากการมีชีวิตที่ดีอย่างบริบูรณ์ อีกทั้งความสุขประเภทนี้ เกิดจากความต้องการประเภท ฉันทะ ซึ่งไม่ไปเบียดเบียนสังคม แต่กลับทำให้สังคมและสิ่งแวดล้อมได้รับการเอาใจใส่ดูแล มีทรัพยากรเหลือพอแก่คนส่วนใหญ่ เนื่องจากแต่ละบุคคลมีแนวโน้มที่จะลดละความต้องการส่วนเกินของตัวเอง ตลอดจนช่วยเหลือแบ่งปันปัจจัยในการดำรงชีวิตส่วนเกินให้แก่ผู้ที่ด้อยกว่าในสังคม ผลที่ติดตามมากก็คือ ความสุขของสังคมนอกเหนือจากความสุขของแต่ละปัจเจกบุคคล ซึ่งก็คือเป้าหมายในทางพุทธเศรษฐศาสตร์นั่นเอง

๕.๒.๒ ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ สรุปลักษณะความคิดของ “เศรษฐศาสตร์สายกลาง” ที่ชูเมกเกอร์ คิดไว้ ๘ ประการสำคัญและนำลงประยุกต์ใช้ดังต่อไปนี้ (๑) ทุก ๆ การผลิตสินค้าและการบริการ จะต้องตั้งอยู่บนหลักการเคารพชีวิตของกันและกัน ไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ ต้นไม้ และพันธุ์พืช โดยตั้งอยู่บนหลักการที่ให้ความสำคัญแก่สิ่งมีชีวิตทุกชนิด (biocentric) เพราะทุกชีวิตร่วมอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ต่างพึ่งพาอาศัยกัน (๒) ทุก ๆ ระบบเศรษฐกิจนั้นต้องมีข้อจำกัด เราต้องร่วมเรียนรู้และร่วมตัดสินใจกระทำทางเศรษฐกิจ การใช้ทรัพยากรมากเกินไปจนความจำเป็นถือเป็นการก่ออาชญากรรม การผลิตมากเกินไปถือเป็นการโหมเหวี่ยง เป็นเรื่องที่ขัดต่อศีลธรรม (๓) หน่วยการผลิตแรกเริ่มคือชุมชน ดังนั้นอำนาจการตัดสินใจทั้งด้านการผลิตและการเมืองควรจะมาจากชุมชน และตระหนักถึงภูมิภาค (bioregion) ที่ตนสังกัดอยู่เป็นสำคัญ (๔) การบริโภคนั้นควรมีขอบเขต ควรบริโภคเพียงเพื่อความจำเป็นเท่านั้น (๕) การผลิตทุกอย่างควรตั้งอยู่บนหลักคิด ๔ ประการ คือ ถูกที่สุด ปลอดภัยที่สุด น้อยที่สุด และประหยัดที่สุด (๖) สิ่งเดียวที่ดึงดูดให้แรงงานนั้นเข้าสู่การผลิตก็คือ การผลิตที่จำเป็นและเป็นไปเพื่อชุมชนเท่านั้น (๗) มนุษย์ทุกคนที่ทำงานนั้นควรเป็นไปเพื่อ เลี้ยงดูแลตน ยกกระดับจิตวิญญาณ เพื่อเป้าหมายในการเติมเต็มความเป็นธรรมชาติและมนุษย์ แต่ก็ต้องตั้งอยู่บนความเสมอภาคและความดีงาม (๘) การตัดสินใจทางเศรษฐกิจนั้นต้องตั้งอยู่บนหลักพุทธที่สำคัญ คือ “การละชั่ว และเพียรทำความดี” ซึ่งแนวคิดของชูเมกเกอร์ นี้คือการเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย ไม่เบียดเบียนทั้งสังคมและสิ่งแวดล้อม การผลิตหรือจัดจำหน่ายใช้สอยเป็นแบบเป็นประโยชน์สุขทั้งตนเอง สังคม และสิ่งแวดล้อม ซึ่งเกิดประโยชน์สูงสุด ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ นางสาวศันสนีย์ ชุมพลปัญญา ที่ได้ศึกษาวิทยานิพนธ์เรื่อง “พัฒนาการความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจในมุมมองทางพระพุทธศาสนา” ว่า จากการศึกษาสภาพปัญหาและแนวคิดของความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจพบว่า แนวคิดในการดำเนินธุรกิจมีรากฐานจากแนวคิดปัจเจกนิยมที่มุ่งเน้นผลประโยชน์ของตนเองเป็นหลัก ทำให้ความสัมพันธ์ในสังคมเกิดขึ้นเพราะมีผลประโยชน์ต่อกัน เกิดความเข้าใจสรรพลีแบบแยกออกเป็นส่วน ๆ (ไม่เป็นองค์รวม) และสามารถจัดการกับธรรมชาติได้ตามปรารถนาเพื่อบรรลุประโยชน์ส่วนตนสูงสุด เหล่านี้ได้ก่อให้เกิดปัญหาตามมามากมายทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ จึงเกิดกระแสเรียกร้องจากสังคมให้ธุรกิจดำเนินงานอย่างมีความรับผิดชอบต่อสังคมมากขึ้น ซึ่งเป็นไปตามแนวคิดความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจ จากการศึกษาพัฒนาการความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจ ในมุมมองทางพระพุทธศาสนา พบว่า แนวคิดซีเอสอาร์ในปัจจุบันมีรากฐานส่วนหนึ่งจากพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยพุทธกาลและพัฒนาโดยนักคิดนักวิชาการต่าง ๆ เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

ความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจในอนาคตมีลักษณะเป็นเศรษฐกิจแบบทางสายกลาง คือพอดีโดยเกิดคุณภาพชีวิต และไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น รวมถึงสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ เมื่อแสวงหารายได้อย่างถูกต้องชอบธรรมแล้ว ให้รู้จักแบ่งปันกำไรคืนสู่สังคม เพื่อเกิดประโยชน์แก่ผู้อื่นด้วย เป็นการประสานประโยชน์สุขร่วมกันในสังคม นอกจากนี้การปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่จัดรูปเป็นระบบบุญกิริยาจะทำให้การดำเนินธุรกิจมีความรับผิดชอบต่อสังคมได้ทั้งทางกาย วาจาและใจ ถือเป็นการพัฒนาเศรษฐกิจที่ควบคู่กับการพัฒนาจิตใจได้อย่างแท้จริง

๕.๒.๓ การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ เมื่อมาบูรณาการแบบองค์ธรรมแล้ว ผลการผลานแนวคิดในสี่มิติ คือ ๑. ประหยัด การประหยัดนี้ควบคู่ไปกับหลักการพออยู่ พอกิน พอใช้ จึงใช้ได้ทุกยุคทุกสมัย แนวคิด อี เอฟ ชู เมกเกอร์ สรุปแนวคิดได้ว่า การผลิตทุกอย่างควรตั้งอยู่บนหลักคิด ๔ ประการ คือ ถูกที่สุด ปลอดภัยที่สุด น้อยที่สุด และประหยัดที่สุด เป็นแนวความคิดที่ผสมผสานกันได้อย่างกลมกลืน เพราะมนุษย์ทำแล้วมีความสุขที่สุด ๒. ความพอดี มนุษย์ต้องการทั้งด้านกายภาพ และทางจิต สิ่งที่เกิดความพอดีจะนำมาซึ่งความทุกข์ ชูเมกเกอร์ กล่าวว่าการใช้ทรัพยากรมากเกินไปจนเกิดความจำเป็นถือเป็นการก่ออาชญากรรม การผลิตมากเกินไปถือเป็นการโกลาหล เป็นเรื่องที่ต้องต่อสู้ดิ้นรน การผลิตต้องตั้งอยู่บนความเสมอภาคและความดีงาม ๓. ประโยชน์ ในทางพุทธศาสนามีวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายหลักของเศรษฐกิจก็คือ ความสงบสุขของผู้คนในสังคม ที่สำคัญต้องไม่ทำตนและผู้อื่นเดือดร้อน อี เอฟ ชู เมกเกอร์ มีแนวคิดที่ว่าหน่วยการผลิตแรกเริ่มคือชุมชน ดังนั้นอำนาจการตัดสินใจทั้งด้านการผลิตและการเมืองควรจะมาจากชุมชน ที่กล่าวมาทำให้เห็นถึงความตระหนักถึงประโยชน์ มีทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น ๔. สันติ ในทางเศรษฐศาสตร์นี้การไม่เบียดเบียนในทรัพยากรเป็นสิ่งสำคัญที่สุด อี เอฟ ชู เมกเกอร์ เห็นว่ามนุษย์ทุกคนที่ทำงานนั้นควรเป็นไปเพื่อเป้าหมายในการเติมเต็มความเป็นธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ ต้นไม้ และพืชพันธุ์ เพราะทุกชีวิตร่วมอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ต่างพึ่งพาอาศัยกัน โดยทั้งสองแนวคิดผสมผสานกันแล้วแสดงให้เห็นถึงความมีสันติทั้งต่อมนุษย์และธรรมชาติ การบูรณาการเชิงสังคม ความเป็นอยู่ของแนวคิดทั้งสอง สรุปได้ดังนี้ การบูรณาการทั้งสองแนวคิดของพุทธเศรษฐศาสตร์กับเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ คือ ๑) เป็นคนเย็น ๒) เห็นใจผู้อื่น ๓) ชีวิตที่กลมกลืนกับธรรมชาติ ๔) ฉลาดการใช้ชีวิต ๕) มีจิตเอื้อเฟื้อ ๖) เผื่อแผ่สังคม ๗) อุดมด้วยความดี ๘) อุทิศชีวิตเพื่อสังคม เป็นการบูรณาการทั้งแบบพุทธเศรษฐศาสตร์และสหเศรษฐศาสตร์ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาจุลศักดิ์ จุลวฑฒโน (รณน้อย) ได้วิจัยเรื่อง “แนวคิดและวิธีแก้ปัญหาเศรษฐกิจแนวพุทธของปราชญ์อีสาน” ว่า วิธีการที่จะนำไปสู่การแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจนั้นอาจทำได้หลายวิธี แต่การทำให้เศรษฐกิจของชาติมั่นคงและยั่งยืนในอนาคตนั้น เป็นสิ่งที่สังคมควรคำนึงถึงโดยการพึ่งตนเอง และการเสริมสร้างเศรษฐกิจชุมชนตามแนวคิดทฤษฎีเศรษฐกิจพอเพียงเพราะเศรษฐกิจชุมชนแบบพึ่งตนเองนั้นจะทำให้เกษตรกรที่เป็นผู้ผลิตและดำรงชีพตามแนวทางนี้ไม่เพียงแต่จะ “พออยู่ พอกิน” ในระยะเริ่มต้นเท่านั้น แต่จะ “อยู่ดี มีสุข” ในระยะยาวต่อไปอีกด้วย

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ เมื่อบูรณาการแล้ว เป็นการสนองความต้องการที่ลงตัวทั้งตัวคน องค์กร และทรัพยากรที่มีอยู่ รวมไปถึงพฤติกรรมของความต้องการของมนุษย์ เป็นการหลอมรวมทั้งด้านแนวความคิดและการปฏิบัติเพื่อให้ได้ผลผลิตที่เหมาะสม การอยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืนของมนุษย์โดยใช้หลักธรรมของพุทธศาสตร์มาเป็นตัววัดมนุษย์ในสังคมและรวมไปถึงความต้องการในทรัพยากร ทำให้เศรษฐศาสตร์ที่เป็นทั้งขนาดจุลภาคและมหภาคเกิดความสมดุล พอเพียงและเพียงพอต่อความต้องการของมนุษย์อยู่เนืองๆ สำหรับข้อเสนอแนะที่น่าสนใจที่จะเป็นประโยชน์ต่อการวิจัยครั้งต่อไป มีดังนี้

๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ในการวิจัยเรื่อง การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ ผู้กำกับนโยบาย ผู้บริหารทุกระดับ ควรพิจารณาผลจากการวิจัยครั้งนี้ เพื่อใช้เป็นฐานข้อมูลเพื่อการตัดสินใจและพัฒนาร่วมกับการนำหลักการทำงานเชิงบูรณาการมาเพื่อแก้ไขปัญหาเชิงระบบให้เกิดผลเป็นรูปธรรมในทุกมิติโดยอาศัยหลักคิดสำคัญที่เกี่ยวข้องใน ๔ เรื่อง คือ มิติด้านร่างกาย มิติด้านจิตใจ มิติด้านสังคม และมิติด้านเศรษฐกิจ ทั้งนี้ ควรจัดตั้งหลักสูตรทางการศึกษาและการวิจัยจากเพื่อขยายผลอย่างต่อเนื่อง ในระดับชาติ มีการผลักดันให้เกิดการประยุกต์หลักพุทธธรรมโดยง่ายเพื่อใช้ในชีวิตประจำวัน ร่วมกับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อขยายผลให้เกิดในวงกว้างสำหรับการพัฒนาระดับคุณภาพชีวิตให้กับประชาชนในชาติอย่างเสมอภาค ทัวถึง และเกิดคุณภาพได้อย่างมั่นคงยั่งยืนต่อไป

โดยสรุปแล้ว แนวทางการบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ของ อี เอฟ ชูเมกเกอร์ เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืนควรมีลักษณะที่สามารถปรับใช้ในชีวิตได้ตรงตามบริบทของปัญหาแต่ละบุคคล โดยยึดหลัก ความยืดหยุ่นและคงไว้ซึ่งการรักษาคุณภาพจากความสมดุลในทุกองค์ประกอบของการพัฒนาคุณภาพชีวิต โดยเฉพาะการกำหนดกรอบทิศทางของหลักการ แนวทาง และวิธีการ ที่ต้องตอบโจทย์ปัญหาได้จริงและก่อให้เกิดการพัฒนาคนอย่างต่อเนื่องบนพื้นฐานความสมบูรณ์แข็งแรงทั้งร่างกายและจิตใจ การเลือกใช้หลักพุทธธรรม เพื่อเป็นหลักธรรมสำคัญในการสร้างความพอดีและพอเพียงต่อการควบคุมและดูแลให้สัดส่วนของการแบ่งปันและรับผิดชอบ หลักการต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้เกิดผลได้ในเชิงคุณภาพ ทั้งนี้ผลของคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืนที่แท้จริงต้องสามารถสะท้อนให้เห็นถึงการขยายผลต่อทุกองค์ประกอบของการมีคุณภาพชีวิตที่ดีได้ในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับบุคคล ครอบครัว ชุมชน สังคม องค์กร และประเทศชาติในระยะยาว

๕.๓.๒ ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

สำหรับข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

๑. ควรมีการศึกษาวิจัยเรื่อง การบูรณาการหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต รวมทั้งเพื่อต่อยอดและขยายผลในด้านการศึกษาเชิงพัฒนา

๒. ควรมีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับหลักพุทธธรรมและองค์ความรู้ ทางด้านศาสตร์สหวิทยาการในหัวข้อต่าง ๆ เพื่อนำมาบูรณาการร่วมกันอย่างเป็นระบบในการสร้างแนวทางและรูปแบบที่น่าสนใจและนำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างหลากหลายวิธีและมีประสิทธิภาพ

๓. การประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมร่วมกับหลักปรัชญาแนวคิดทางตะวันตกหรือตะวันออก เพื่อตอบโจทย์ต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตในด้านต่าง ๆ การพัฒนารูปแบบค่านิยมและทัศนคติพื้นฐานของประชาชนในประเทศให้เป็นผู้อยู่ดีกินดีและมีคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืนได้อย่างแท้จริง

๔. ควรมีการศึกษาวิจัยในประเด็นเกี่ยวกับความเป็นไปได้ต่อการประยุกต์ใช้คุณค่าจากหลักพุทธธรรมในหัวข้ออื่น ๆ โดยมุ่งเน้นการวิจัยเพื่อสังเคราะห์แนวทางการพัฒนา การบูรณาการ การผสมผสาน และการสร้างแนวทางและรูปแบบที่เป็นรูปธรรมอันจะเป็นประโยชน์ต่อการยกระดับคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้นในมิติต่าง ๆ

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

กลุ่มพัฒนาระบบบริหาร สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาระบบราชการ. **ความรับผิดชอบต่อสังคม.** CSR : Corporate Social Responsibility. กรุงเทพมหานคร. สำนักพิมพ์ ก.พลพิมพ์ (1996) จำกัด, ๒๕๕๒.

คณะทำงานส่งเสริมความรับผิดชอบต่อสังคมและสิ่งแวดล้อมของประชตชดทะเบียน. **เข้มทิศธุรกิจเพื่อสังคม.** กรุงเทพมหานคร: สถาบันธุรกิจเพื่อสังคม, ๒๕๕๑.

จำนงค์ อติวัฒนสิทธิ์. **สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๘.

ชัยวัฒน์ สถาอานันท์. **การเมืองของมนุษย์: รัฐศาสตร์ทวนกระแส.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๒๘.

เต็มศักดิ์ ทองอินทร์. **เอกสารประกอบการสอน : การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์.** ใน ภาควิชารัฐศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ม.ป.ป.

ธงชัย สมบูรณ์. **การบริหารและจัดการมนุษย์ในองค์กร.** กรุงเทพมหานคร: ประชาสัมพันธ์, ๒๕๔๙.

รองศาสตราจารย์ นราทิพย์ ชูติวงศ์. **ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์จุลภาค.** คณะเศรษฐศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๕๐.

บุญทัน ดอกไธสง. **กระบวนการและวิธีการพัฒนาจิตใจเพื่อพัฒนาสังคมไทย.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์รัชดา ๘๔ แมเนจเม้นท์, ๒๕๓๙.

ปภาวดี ประจักษ์สุนิรมิต. **เอกสารประกอบการสอนชุดวิชา “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในองค์กร” หน่วยที่ ๓.** นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๖.

ประเวศ วะสี ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง และพระพรหมคุณาภรณ์. **วัฒนธรรมเสวนาเรื่องเศรษฐกิจวัฒนธรรม: เศรษฐกิจพอเพียงบนรากฐานวัฒนธรรมชาวพุทธ.** ณ วัดญาณเวศกวัน อำเภอพุทธมณฑลจังหวัดนครปฐม. ๒๕๔๓. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ภัคธรรม, ๒๕๔๔.

ผศ.สุพัฒน์ อัยไพบูลย์สวัสดิ์. **เศรษฐศาสตร์จุลภาค ๑.** กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๓.

พระธรรมโกศาจารย์. **วิธีบูรณาการพุทธศาสตร์กับศาสตร์สมัยใหม่ (Science without religion is lame. religion without science is blind).** กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม**. นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, ๒๕๔๘.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- _____. **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ๒๕๔๔.
- _____. **การพัฒนาที่ยั่งยืน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๖.
- _____. **เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๕.
- พระมหาสุวิทย์ อากาศโร. และ เขมณัฏฐ์ อินทรสุวรรณ. **ตัวชี้วัดความสุข : กลยุทธ์การสร้างและการใช้เพื่อชุมชนเป็นสุข**. กรุงเทพมหานคร: สถาบันเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข, ๒๕๕๓.
- พิพัฒน์ นนทนาธรณ์. **การจัดการความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กร การสร้างข้อได้เปรียบในการแข่งขันอย่างยั่งยืน**. นนทบุรี: ธิงค์บียอนด์ บัคส์, ๒๕๕๓.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.
- _____. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๒.
- รองศาสตราจารย์ สุกัญญา ตันธนวัฒน์ รองศาสตราจารย์ อสมิณพงศ์ ฉัตราคม รองศาสตราจารย์ วรณี จิเจริญ รองศาสตราจารย์ อดิ ไทยานันท์. **เศรษฐศาสตร์ทั่วไป**. คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒.
- รองศาสตราจารย์ ดร. ธเนศ ศรีวิชัยลำพันธ์. **ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์จุลภาค ๑ (Microeconomic Theory I)**. คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ๒๕๕๘.
- วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน. **หลักเศรษฐศาสตร์จุลภาค**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘.
- สถาบันไทยพัฒนา. **๖ ทิศทาง CSR ปี ๒๕๕๒**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิบูรณะชนบทแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๕๒.
- สมบูรณ์ ศุภศิลป์ แพล. **จิตแต่แจ้ว : เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๘.
- สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.). **คุณภาพชีวิต การทำงาน และความสุข** พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมดาเพลส จำกัด, ๒๕๕๖.
- ศาสตราจารย์ ดร.อภิชัย พันธเสน. **พุทธเศรษฐศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๔๔.
- ดร. พงษ์พิสิฏฐ์ วิเศษกุล. **เศรษฐกิจพอเพียงและใส่ เศรษฐกิจพอเพียงสำหรับประเทศไทยในเงื่อนไข** **กระจก**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มติชน, ๒๕๕๑.
- รองศาสตราจารย์ ดร. ประดิษฐ์ อูปรมัย, **สร้างทีมงานตามหลักคิดเศรษฐกิจพอเพียง**. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

(๒) **คุษฎีนิพนธ์/วิทยานิพนธ์/สารนิพนธ์:**

พระมหาสมโภชณ์ ฐิติญาโณ (ศรีพันธ์). “ศึกษาวิเคราะห์เศรษฐศาสตร์ตามแนวพระไตรปิฎก”. **พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต (ปรัชญา)**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พระมหาจุลศักดิ์ จุลวฑฒโน (รณน้อย). “แนวคิดและวิธีการแก้ปัญหาเศรษฐกิจแนวพุทธของปราชญ์อีสาน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พิพัฒน์ ยอดพฤติการณ์. “การใช้การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจพอเพียงโดยเปรียบเทียบกับพุทธเศรษฐศาสตร์”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

นางสุทธิพร รัตนธร ศรีธธา. “ศึกษาการพัฒนาที่ยั่งยืนแนวพุทธในทัศนะของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต)”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

นางสาวศิริพร ทองตระกูล. “ศึกษาการนำหลักพุทธธรรมไปประยุกต์ใช้กับซีเอสอาร์ในสังคมไทย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระครูสิริปริยัติธำรง (พิสิฐ ชุตินฺธโร). “ศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบโภควิภาค ๔ กับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

นายเดชา บุญมาสุข. “การบูรณาการหลักพุทธธรรมเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืน”. **พุทธศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต (สาขาพระพุทธศาสนา)**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

พระมหาภัทร์ภูวไนย ภัททภูรี (ยิ้มเกิด). “ศึกษาบทบาทในการพัฒนาทรัพยากรบุคคล ของพระราชบัญญัติ (ริต ริตเวที)”. **พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๕๔.

พระเทพรัตนมุนี (สายพงค์ อโนมปณฺโณ / กองสินธุ์). “การศึกษาเปรียบเทียบเกษตรทฤษฎีใหม่ตามแนวพระราชดำริกับเกษตรตามแนวพระพุทธศาสนา”. **พุทธศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

สมชาย สรรประเสริฐ. “กลยุทธ์การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของกองบัญชาการตำรวจท่องเที่ยวสำนักงานตำรวจแห่งชาติ”. **การศึกษาตามหลักสูตรปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต (รัฐประศาสนศาสตร์)**. บัณฑิตวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒.

นางสาวคันสนีย์ ชุมพลปัญชร. “พัฒนาการความรับผิดชอบต่อสังคมขององค์กรธุรกิจในมุมมองทางพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

(๓) รายงานวิจัย:

บงกช นพวงศ์ ณ อยุธยา และคณะ. รายงานฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยปฏิบัติการเสริมพลังความ
มั่นคงของชาติ. ปีตทานี: ศูนย์การศึกษาและพัฒนาธรรมาธิปไตย, ๒๕๕๒.

ศาสตราจารย์ ดร.อภิชัย พันธเสน. สรวิชัย เปรมชื่น. พิเชษฐ เกียรติเดชปัญญา. การประยุกต์
พระราชดำริเศรษฐกิจ. กองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๖.

ดร. กิตติชัย สุชาติโนบล, “การพัฒนารูปแบบการจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการตามแนวพุทธ
เพื่อสะท้อนแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ในบริบทแห่งสังคมไทยยุคปัจจุบัน”
รายงานการวิจัย สาขาวิชาการประถมศึกษาคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทร
วิโรฒ, ๒๕๕๕.

สรวิชัย เปรมชื่น และพิเชษฐ เกียรติเดชปัญญา ศาสตราจารย์ ดร.อภิชัย พันธเสน. การประยุกต์
พระราชดำริ เศรษฐกิจพอเพียงกับอุตสาหกรรมขนาดกลางและขนาดย่อม. กรุงเทพฯ: สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๖.

สำนักงานส่งเสริมสวัสดิภาพและคุ้มครองสิทธิเด็ก เยาวชน ผู้ด้อยโอกาส คนพิการ และผู้สูงอายุ
ประเทศไทย. การพัฒนามาตรฐานและคู่มือการใช้มาตรฐานการส่งเสริมสวัสดิภาพ
และคุ้มครองสิทธิเด็ก เยาวชน ผู้ด้อยโอกาส คนพิการ และผู้สูงอายุเพื่อการขยายผล
และนำไปใช้ : แนวคิดคุณภาพชีวิต, ๒๕๕๘.

นายพิพัฒน์ ยอดพฤติการ และคณะ. รายงานการวิจัยการพัฒนา CSR ในกระบวนการบริหาร
จัดการองค์กรธุรกิจ ระยะที่ ๑ : การศึกษาคุณลักษณะ องค์ประกอบ และเครื่องมือ
สำหรับการพัฒนา, กรกฎาคม ๒๕๔๙.

(๔) บทความออนไลน์:

พงษ์พิช เสรี Retrieved from <http://phongphit.com>: <http://www.phongphit.com>, ๑๖
พฤษภาคม ๒๕๕๘.

<https://nanapoleon.wordpress.com/>. เข้าถึงได้จาก <http://www.stou.ac.th/>:
www.stou.ac.th/, ๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

<http://www.bablog.mju.ac.th/jamnian/wp-content/uploads/2010/08/CSR.pdf>.

www.bablog.mju.ac.th/jamnian/wp-content/uploads/2010/08/CSR.pdf.

Retrieved from www.bablog.mju.ac.th: <http://www.bablog.mju.ac.th>., ๑๒
มกราคม ๒๕๕๖.

http://thaicsr.blogspot.com/2008/01/blog-post_6965.html., มีนาคม ๒๕๕๓.

http://thaicsr.blogspot.com/2008/01/blog-post_07.html. Retrieved from
[www.thaicsr.blogspot.com](http://thaicsr.blogspot.com): <http://thaicsr.blogspot.com>, ๑๒ มกราคม ๒๕๕๖.

<http://thaicsr.blogspot.com>. Retrieved from [www.thaicsr.blogspot.com](http://thaicsr.blogspot.com):

<http://thaicsr.blogspot.com>., ๒ ตุลาคม ๒๕๕๖.

www.royin.go.th2th/knowledge/detail.pnp?ID=56. Retrieved from
 www.royin.go.th2th/knowledge: www.royin.go.th2th, ๒ ตุลาคม ๒๕๕๖.
 Philip Kotler and Nancy Lee. Corporate Social Responsibility. (New Jersey. John
 Wiley & Sons. 2005). แหล่งข้อมูล ออนไลน์
 http://thaicsr.blogspot.com/2008/01/blog-post_07.html. ๑๒ มกราคม ๒๕๕๖.
 http://www.seameo.org/vl/th_education/educate/integrate.htm : เข้าถึงเมื่อ ๙ มีนาคม
 ๒๕๖๑.
 กาญจนา นาคสกุล. คลังความรู้ ใน www.royin.go.th2th/knowledge/detail.pnp?ID=56 เข้าถึง
 เมื่อ ๔ มีนาคม ๒๕๕๗.
 ไพลิน เขียวจุก (๑๒ ก.พ. ๕๕). “ทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์ ความรู้ทั่วไปทางเศรษฐศาสตร์”. blogger
 koikoy. แหล่งที่มา : http://koikoy-pailin.blogspot.com/2012/02/blog-
 post.html เข้าถึงเมื่อ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑.
 ผ.ศ. ดร.สมวงษ์ แปลงประสพโชค. (๙ มีนาคม ๒๕๖๑). การบูรณาการวิชาคณิตศาสตร์กับวิชาอื่น.
 http://assets00.grou.ps/0F2E3C/wysiwyg_files/FilesModule/ssk342/2010072
 7220200-vfyvzqbjiqvmvighf/aa_012.doc. เข้าถึงเมื่อ ๙ มีนาคม ๒๕๖๑.

(๕) วารสาร:

อดิษฐ์ อิศรางกูร ณ อยุธยา. “การประเมินมูลค่างานอดิษฐ์: คืออะไร ทำอย่างไร และทำเพื่อใคร”.
วารสารเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ๒๕๕๑.

๒. ภาษาอังกฤษ :

- D. Ravithch and C.Finn. **Humanities: A Truly Challenging Course of Study**. In the
 Great School Debate. Edited by B. Gross and R. Gross. New York: Simon and
 Schuster., 1985.
- D.Lawton. Class. **Culture and Curriculum**. Boston: Routledge and Kegan Palul., 1975.
- E.F.Schumacher. **Small is Beautiful**. London: Vintage., 1993.
- GROUP. T. W. **The World Health Organization Quality of Life Assessment :
 position paper from the World Health Organization**. Social Sciences
 Medicine : 41 (10)., 1995.
- Heidi Hayes Jacobs. **Interdisciplinary Curriculum: Design Implementation**. New York:
 Association for Supervision and Curriculum Development., 1989.
- L. Elvin. **The Place of Common Sense in Educational Thought**. London: Unwin
 Educational Books., 1977.
- L.R. Meeth. **Interdisciplinary Studies : Integration of Knowledge and Experience**.
 Change 10., 1978.

- Maslow. A.H. **Motivation and Personality**. New York: Ed. : Harper 8 Row., 1970.
- Michael E. Porter and Mark R. Kramer. **Strategy & Society: The link Between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility** . Harvard Business Review. HBR.ORG., December 2006.
- P.H. Hirst and P.S. Peters. **The Curriculum In Conflicting Conceptions of Curriculum**. Berkeley : Mccutchen., 1974.
- Philip Kotler and Nancy Lee. **Up and Out of Poverty**. Wharton School Publishing, 2009.
- UNESCO. **Evaluation the Quality of Life in Belgium**. Belgium : UNESCO: Social Indicators Research., 1980.
- UNESCO. **Quality of life : Orientation to Population Education**. Bangkok : UNESCO: Bangkok., 1993.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ - ฉายา / สกุล	พระประภาส ปณฺญาคโม (ดอกไม้)
วัน-เดือน-ปี เกิด	๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๙
สถานที่เกิด	๙๘ หมู่ที่ ๑๐ บ้าน หินตั้ง ตำบล นาเหล่า อำเภอ นาหวัง จังหวัด หนองบัวลำภู
ประวัติการศึกษา	มัธยมศึกษาตอนต้น : มัธยมศึกษาปีที่ ๓ โรงเรียนนาหวังศึกษาวิษ มัธยมศึกษาตอนปลาย : มัธยมศึกษาปีที่ ๖ โรงเรียนคำแสนวิทยาสรรค์ นักธรรมชั้นเอก : วัดศรีชัยพัฒนาราม บ้าน กกค้อ อำเภอ นากลาง จังหวัด หนองบัวลำภู ปริญญาตรี : พุทธศาสตรบัณฑิต (พุทธศาสนา) จากมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น (๓๐ มีนาคม ๒๕๔๗) มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช สาขาการจัดการ เอกการจัดการงานก่อสร้าง ปริญญาโท : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (ปรัชญา) จากมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น (๒๐ ธันวาคม ๒๕๕๘)
ตำแหน่ง	เจ้าอาวาสวัดขามป้อม บ้านขามป้อม ตำบล บัวลาย อำเภอ บัวลาย จังหวัด นครราชสีมา
ที่อยู่ปัจจุบัน	วัดขามป้อม บ้านขามป้อม ตำบล บัวลาย อำเภอ บัวลาย จังหวัด นครราชสีมา ๓๐๑๒๐ โทร. ๐๘๕-๔๙๑๐๙๖๔ E-mail : Philosophy2558@gmail.com